

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1940

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

46099

ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1940

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Ἀντικείμενον καὶ σκοπὸς τῆς Ψυχολογίας.

Θέματα, μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται σήμερον ἡ Ψυχολογία, εἶναι π. χ. τὰ ἐξῆς : πῶς βλέπομεν τὰ χρώματα καὶ ἀκούομεν τοὺς ἤχους, πῶς λειτουργεῖ ἡ φαντασία μας, πῶς ἐνθνυμούμεθα καὶ πῶς λήσμονοῦμεν ὅσα διετῆρει μέχρι τινὸς ἡ μνήμη μας, τί εἶναι προσοχή, τί εἶναι συγκινήσεις, πῶς διὰ τῆς νοήσεως ἀποκτῶμεν βαθμιαίως τὰς γνώσεις, πῶς ἐνεργεῖ ἡ βούλησίς μας κ. ο. κ. Αἱ ἐντυπώσεις καὶ αἱ συγκινήσεις, τὰ διανοήματα καὶ αἱ ἐπιθυμίαι λέγονται **φαινόμενα ψυχικά**.

Φαινόμενα γενικῶς λέγονται ὅσα συμβαίνουν εἰς τὸν κόσμον καὶ γίνονται ἀντιληπτά. Ὁ ἄνθρωπος αισθάνεται φύσει τὴν περιέροειαν νὰ μελετήσῃ καὶ νὰ ἐξημερεύσῃ τὰ φαινόμενα. Τὴν ἀκριβῆ καὶ συστηματικὴν γνῶσιν τῶν φαινομένων ὀνομάζομεν Ἐπιστήμην.

Τὰ φαινόμενα διακρίνομεν εἰς **φυσικά** καὶ **ψυχικά**.

Φυσικά λέγονται ὅσα συμβαίνουν εἰς τὸν περιστοιχίζοντα ἡμᾶς κόσμον ἢ καὶ εἰς τὸ ἴδιον ἡμῶν σῶμα, ἀλλὰ ὑποπίπτουν εἰς τὴν ἄμεσον ἀντίληψιν παντός, ὅστις ἔχει τὴν ἰκανότητα καὶ τὰ ἀνάλογα μέσα τῆς παρατηρήσεως. Ἡ πτώσις ἐνὸς λίθου ἢ ἡ ἔκλειψις ἐνὸς ἀστέρος, ἡ κυκλοφορία τοῦ αἵματος ἢ ἡ ἔκκρισις ἐνὸς ἀδένοσι εἶναι φαινόμενα φυσικά (τὰ δύο τελευταῖα λέγονται εἰδικώτερον καὶ φυσιολογικά, διότι συμβαίνουν μόνον εἰς ζῶντας ὄργανισμούς).

Ἐκτὸς τῶν φαινομένων τούτων ὑπάρχουν καὶ ἄλλα, τὰ ὁποῖα τελοῦνται μὲν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς, ἄμεσον ὅμως ἀντίληψιν αὐτῶν ἔχει μόνον ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος τὰ αισθάνεται καὶ οὐδεὶς ἄλλος πλὴν αὐτοῦ. Τοιαῦτα φαινόμενα εἶναι αἱ ἐντυπώσεις καὶ αἱ συγκινήσεις, τὰ διανοήματα καὶ αἱ ἐπιθυμίαι καὶ τὰ ὅμοια πρὸς αὐτά. Περὶ τῶν φαινομένων τούτων λέγομεν ὅτι διενεργοῦνται ἐν τῇ **συνειδήσει** ἡμῶν

(γεγονότα τῆς συνειδήσεως). Μόνον ὁ ἄνθρωπος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου συμβαίνουν τὰ γεγονότα ταῦτα, ἔχει ἄμεσον ἀντίληψιν αὐτῶν. Οἱ ἄλλοι δύνανται νὰ ἀντιληφθοῦν αὐτά, ἀλλ' ἐμμέσως, διὰ τῶν διαφόρων δηλ. ἐξωτερικῶν τρόπων (χειρονομιῶν, μορφασμῶν, κινήσεων, λόγου κτλ.), δι' ὧν ἐκφράζομεν ὅσα αἰσθανόμεθα. Τὰ φαινόμενα ταῦτα ὀνομάζονται **ψυχικά**.

Τὰ φαινόμενα ταῦτα ἔχουν τοῦτο τὸ ἰδιαίτερον γνώρισμα, ὅτι **ἀναφέρονται πάντοτε** εἰς ἓν ψυχικὸν ὑποκείμενον, εἰς τὸ **Ἐγώ**, ἐντὸς τοῦ ὁποίου τελοῦνται. Αἱ ἐντυπώσεις καὶ αἱ συγκινήσεις, τὰ διανοήματα καὶ αἱ ἐπιθυμίαι προϋποθέτουν πάντοτε ἓν ἔμψυχον ὄν, ἓν ὑποκείμενον, τοῦ ὁποίου εἶναι ἐνέργειαι καὶ καταστάσεις ἐσωτερικαί. Ἄνευ τῆς σχέσεώς των πρὸς τὸ κέντρον τοῦτο τῆς ψυχικῆς ζωῆς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθοῦν. Αἱ συγκινήσεις π. χ. εἶναι πάντοτε συγκινήσεις **τινός**, καταστάσεις δηλ. ἐνὸς προσώπου, τὸ ὁποῖον ζῆ με αὐτὰς τὴν ἐσωτερικὴν ψυχικὴν του ζωὴν. Ὅμοίως καὶ τὰ ἄλλα ψυχικά φαινόμενα ἀναφέρονται πάντοτε πρὸς ἓν Ἐγώ, καὶ ἀποτελοῦν τὰς ψυχικὰς αὐτοῦ ἐκδηλώσεις. Ἀντιθέτως τὰ φυσικὰ φαινόμενα οὐδεμίαν τοιαύτην σχέσιν παρουσιάζουν: εἶναι ἐνέργειαι καὶ καταστάσεις **ὄλικῶν ἀντικειμένων**.

Μὲ τὴν ἔρευναν τῶν φυσικῶν φαινομένων ἀσχολοῦνται αἱ λεγόμεναι Φυσικαὶ Ἐπιστῆμαι. Τὰ ψυχικά φαινόμενα μελετᾷ καὶ ἐξηγεῖ ἡ **Ψυχολογία**.

Σκοπὸς τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν εἶναι: α) νὰ περιγράψουν με ἀκριβείαν τὰ φυσικὰ φαινόμενα καὶ τὴν πορείαν αὐτῶν· β) ν' ἀναλύσουν τὰ σύνθετα εἰς ἄλλα ἀπλά καὶ νὰ κατατάξουν αὐτὰ συστηματικῶς· καὶ γ) νὰ ἐξακριβώσουν τὰς ὑπαρχούσας μεταξύ των σχέσεις καὶ ν' ἀνακαλύψουν τοὺς διέποντας αὐτὰ νόμους. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀποκαλοῦμεν ἐξηγητικὴν τῶν φυσικῶν φαινομένων. Καὶ τῆς Ψυχολογίας ὁ σκοπὸς εἶναι τριπλοῦς: α) προσπαθεῖ νὰ περιγράψῃ ἀκριβῶς τὰ διάφορα ψυχικά φαινόμενα καὶ τὴν ἰδιαιτέραν ἐνὸς ἐκάστου πορείαν· β) ν' ἀναλύσῃ τὰ σύνθετα εἰς ἄλλα ἀπλοῦστερα καὶ νὰ κατατάξῃ αὐτὰ εἰς διαφόρους κατηγορίας ἀναλόγως τῆς φύσεώς των· καὶ γ) ν' ἀνεύρῃ τὰς ὑπαρχούσας μεταξύ τῶν φαινομένων τούτων σχέσεις καὶ ν' ἀνακαλύψῃ τοὺς νόμους, εἰς τοὺς ὁποίους ὑπακούουν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ Ψυχολογία προσπαθεῖ νὰ ἐξηγητήσῃ τὰ ψυχικά φαινόμενα.

2. Ἡ Ψυχολογία ὡς Ἐπιστήμη.

Εἰς παλαιότερους χρόνους ἡ περὶ τὴν ψυχὴν ἔρευνα δὲν εἶχε σκοπὸν τὴν μελέτην τῶν ψυχικῶν φαινομένων, ἀλλὰ τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων τῆς ὑπάρξεως, τῆς φύσεως καὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς. Ἀπετέλει δηλ. ἡ Ψυχολογία μέρος τῆς Φιλοσοφίας καθόλου καὶ ὄχι χωριστὴν ἐπιστήμην.

Τὰ ζητήματα ταῦτα τῆς φιλοσοφικῆς Ψυχολογίας ἐξήτασαν συστηματικῶς τὸ πρῶτον οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες φιλόσοφοι καὶ ἰδίᾳ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Κατὰ τὸν Πλάτωνα ἡ ψυχὴ εἶναι ὄν ἀθυπόστατον, θείας φύσεως καὶ ἀθάνατον. Αὐτὸς πρῶτος διέκρινε τὰς ψυχικὰς λειτουργίας εἰς τρία γένη: τὸ λογιστικόν, τὸ θυμοειδές καὶ τὸ ἐπιθυμητικόν. Θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ὅτι καὶ σήμερον κατατάσσονται τὰ ψυχικὰ φαινόμενα εἰς τρεῖς κατηγορίας. Διεξοδικώτερον ἐπραγματεύθη περὶ ψυχῆς εἰς τὸ δμῶνυμον σύγγραμμά του ὁ Ἀριστοτέλης· ἐν αὐτῷ κάμνει λόγον περὶ δυνάμεων τῆς ψυχῆς, αἰσθήσεων, φαντασίας, νοήσεως, συναισθημάτων καὶ βουλήσεως.

Μέχρι περίπου τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος οἱ φιλόσοφοι κατεγίνοντο νὰ λύσουν διὰ τῆς σκέψεως τὰ προβλήματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν φύσιν καὶ τὰς λειτουργίας τῆς ψυχῆς. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ὅμως αὐτῆς καὶ ἡ Ψυχολογία ἤρχισε νὰ υἱοθετῇ τὰς μεθόδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, δηλ. τὴν παρατήρησιν καὶ τὸ πείραμα καὶ νὰ γίνεται ἐπιστήμη αὐτοτελής. Τὰς ἐπιστημονικὰς βάσεις τῆς Ψυχολογίας ἔθεσαν οἱ φυσιολόγοι Ἰωάννης Μύλλερ (Müller, 1801—1858) καὶ Ἐρνέστος Βέμπερ (Weber, 1795—1878) καὶ ὁ φυσικὸς Χέλμχολτς (Helmholtz, 1821—1895). Γενέθλιον ὅμως ἔτος τῆς ἐπιστημονικῆς Ψυχολογίας θεωρεῖται τὸ 1860. Κατ' αὐτὸ ἐδημοσιεύθη τὸ σύγγραμμα τοῦ Γουσταύου Φέχνερ (Fechner, 1801—1887): «Στοιχεῖα τῆς Ψυχοφυσικῆς». Ὁ Φέχνερ πρῶτος μετεχειρίσθη τὸ πείραμα εἰς ψυχολογικὰς ἐρεῖνας. Κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Φέχνερ ἔκαμε τὰς ψυχολογικὰς ἐρεῖνας τοῦ ὁ Γουλιέλμος Βουντ (Wundt, 1832—1920), ὁ πρῶτος μέγας ψυχολόγος, ὅστις τῷ 1876 ἐξέδωκε τὸ θεμελιῶδες ψυχολογικὸν σύγγραμμά του: «Στοιχεῖα τῆς Πειραματικῆς Ψυχολογίας» καὶ ἴδρυσεν τῷ 1878 τὸ πρῶτον ψυχολογικὸν ἐργαστήριον ἐν Λειψία. Ἐκτοτε ἰδρύθησαν εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ πεπολιτισμένα κράτη ψυχολογικὰ ἐργαστήρια καὶ

πολλοὶ διαπρεπεῖς ἐπιστήμονες ἠσχολήθησαν μὲ τὴν Ψυχολογίαν, ἥτις, ἂν καὶ νεωτάτῃ ἐπιστήμῃ, ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ, κατὰ τὴν μόλις τοιῶν τετάρτων αἰῶνος ζωὴν τῆς, πολύτιμα πορίσματα, διὰ τῶν ὁποίων ἐρμηνεύονται ποικίλα φαινόμενα τοῦ ψυχικοῦ βίου.

Σήμερον ἡ ἐπιστημονικὴ Ψυχολογία περιορίζεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἔρευναν τῶν **ψυχικῶν φαινομένων**. Μὲ τὰ προβλήματα τῆς φύσεως καὶ τῆς μετὰ θάνατον τύχης τῆς ψυχῆς, ὡς καὶ τῶν σχέσεων μεταξὺ σώματος καὶ ψυχῆς, ἀσχολεῖται ἡ φιλοσοφικὴ Ψυχολογία, ἥτις ἀποτελεῖ μέρος τῆς Μεταφυσικῆς.

Υ 3. Αἱ μέθοδοι τῆς Ψυχολογίας.

Δύο εἶναι αἱ μέθοδοι τῆς Ψυχολογίας ὡς ἐπιστήμης: ἡ **παρατήρησις** καὶ τὸ **πείραμα**. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ Ψυχολογία καλεῖται ἐμπειρικὴ ἢ (εἰδικῶς ἀπὸ τοῦ πειράματος) πειραματικὴ.

Ἡ παρατήρησις εἶναι διττή: παρατήρησις ἐφ' ἡμῶν αὐτῶν ἢ **αὐτοπαρατηρησία** καὶ παρατήρησις ἐπὶ τῶν ἄλλων ἢ **ἑτεροπαρατηρησία**. Κυριωτέρα καὶ σπουδαιότερα εἶναι ἡ πρώτη: ἡ αὐτοπαρατηρησία. Ἀφοῦ, ὡς ἐλέγομεν ἀνωτέρω (§ I), ἄμεσον ἀντίληψιν τῶν ψυχικῶν φαινομένων ἔχει μόνον ὁ ἄνθρωπος, εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ὁποίου συμβαίνουν τὰ φαινόμενα ταῦτα, μόνον ἐφ' ἡμῶν τῶν ἰδίων δυνάμεθα ἀσφαλέστερον νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν πορείαν τῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ νὰ μελετήσωμεν τὴν φύσιν καὶ τὰς ποικιλίας τῶν. Πρώτη λοιπὸν καὶ κυρία πηγὴ τῶν ψυχολογικῶν εἰδήσεων εἶναι ἡ αὐτοπαρατηρησία. Ὁ διὰ τῆς αὐτοπαρατηρησίας μελετῶν τὰ ψυχολογικὰ φαινόμενα πρέπει νὰ ἔχῃ τὴν ἀπαιτουμένην δξυδέρκειαν, εὐλικρίνειαν καὶ πραγματικὸν ἐνδιαφέρον πρὸς προαγωγὴν τῆς ἐπιστήμης, νὰ ἔχῃ δηλ. ἰδιοφυίαν ψυχολόγου.

Τὰ πορίσματα τῆς αὐτοπαρατηρησίας συμπληροῦμεν καὶ διορθοῦμεν διὰ τῆς παρατηρήσεως τῶν ὁμοίων μας.

Τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα συμβαίνουν ἐντὸς μιᾶς ἄλλης συνειδήσεως, ἀντιλαμβανόμεθα ἐμμέσως, ἥτοι διὰ τῶν διαφόρων τρόπων τῆς ἐξωτερικεύσεως αὐτῶν. Ἐκ τῶν ποικίλων ἐκφράσεων, τὰς ὁποίας γνωρίζομεν, διότι κατὰ τὸν αὐτὸν ἢ καθ' ὅμοιον περίπου τρόπον ἐξωτερικεύομεν καὶ ἡμεῖς τὰς ἰδικὰς μας ψυχικὰς καταστάσεις,

ἀντιλαμβανόμεθα ὅσα συμβαίνουν εἰς τὴν συνείδησιν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Διὰ τὸ νὰ γνωρίσῃ λοιπὸν ὁ ψυχολόγος τὰ γεγονότα τοῦ ψυχικοῦ βίου, δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὴν παρατήρησιν τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀλλὰ παρατηρεῖ καὶ τοὺς ἄλλους, οἱ ὁποῖοι ἑξωτερικεύοντες τὰς ψυχικὰς καταστάσεις καὶ ἐνεργείας τῶν ἀποκαλύπτουν εἰς τὸν ἐρευνητὴν διαφόρους οὐσιώδεις ποικιλίας καὶ ἰδιορρυθμίας τῆς ψυχικῆς ζωῆς, διὰ τῶν ὁποίων οὗτος συμπληρώνει ἢ καὶ διορθώνει τὰς ἀρχικῶς διὰ τῆς αὐτοπαρατηρησίας ἀποκτηθεῖσας γνώσεις του.

Ἐκτὸς τῆς παρατήρησεως ἡ Ψυχολογία μεταχειρίζεται καὶ τὸ πείραμα. Διὰ τοῦ πειράματος (δὲν ἀναμένομεν νὰ συμβῶσι κατὰ τύχην, ἀλλὰ) προκαλοῦμεν κατὰ βούλησιν τὰ πρὸς μελέτην ψυχικὰ φαινόμενα, διὰ τὸ νὰ τὰ ἐρευνήσωμεν ἐπισταμένως καὶ νὰ προσδιορίσωμεν **διὰ τῆς μετρήσεως** μὲ ἀκριβείαν τοὺς ὅρους τῶν. Τὸ πείραμα λοιπὸν εἶναι τελειότερα παρατήρησις. Εἰς τὰ ψυχολογικὰ ἐργαστήρια μεταχειρίζομεθα καὶ διάφορα ὄργανα, διὰ τῶν ὁποίων καθίσταται δυνατὴ ἡ μέτρησις καὶ ἡ μεθοδικὴ ἀνάλυσις τῶν ὄρων, ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἐκτυλίσσεται τὸ ὑπὸ μελέτην φαινόμενον.

Ὁ ψυχολογικὸς πειραματισμὸς γίνεται εἴτε ἐφ' ἡμῶν αὐτῶν, εἴτε ἐπὶ τῶν ἄλλων. Διὰ τοῦ πειραματισμοῦ ἐφ' ἡμῶν αὐτῶν ἀνοίγεται εὐρὺς ὄριζον εἰς τὴν αὐτοπαρατηρησίαν. Ἄλλὰ καὶ ὁ ἐπὶ τῶν ἄλλων πειραματισμὸς στηρίζεται κατὰ μέγα μέρος ἐπὶ τῆς αὐτοπαρατηρησίας. Βεβαίως δυνάμεθα νὰ μελετήσωμεν τὰς ψυχικὰς ἐκδηλώσεις ἐπὶ τῶν παντοίων ἐκφράσεων, τὰς ὁποίας παρουσιάζει κατὰ τὰς στιγμὰς τοῦ πειράματος τὸ πρόσωπον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου πειραματιζόμεθα. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὸ μέγα χάρισμα τοῦ λόγου, δύναται δὲ δι' αὐτοῦ νὰ διατυπώσῃ μὲ τὰς λεπτοτέρας τῶν ἀποχρώσεων τὰ ψυχικὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα συμβαίνουν εἰς τὴν συνείδησίν του, διὰ τοῦτο συνήθως προκαλοῦμεν τὸ πρόσωπον, ἐφ' οὗ πειραματιζόμεθα, νὰ ἀνακρίνη τὸν ἑαυτόν του καὶ νὰ ἐκθέσῃ εἰς ἡμᾶς μετὰ τὸ πείραμα, τί ἀκριβῶς ἔδοκίμασε ψυχικῶς. Κατὰ τὸν πειραματισμὸν λοιπὸν, εἴτε ἐφ' ἡμῶν αὐτῶν εἴτε ἐπὶ τῶν ἄλλων, στηρίζομεθα κυρίως ἐπὶ τῆς αὐτοπαρατηρησίας.

Ὁ πειραματισμὸς ἐπὶ τῶν ἄλλων ἔχει μεγάλην σημασίαν, διότι δι' αὐτοῦ βασανίζομεν καὶ συμπληροῦμεν τὰς γνώσεις, τὰς ὁποίας ἀποκτῶμεν διὰ τῆς αὐτοπαρατηρησίας ἢ διὰ τοῦ ἐφ' ἡμῶν αὐτῶν

πειραματισμοῦ. Τὰ πρόσωπα, ἐπὶ τῶν ὁποίων πειραματίζεται ὁ ψυχολόγος, ἀγνοοῦν τὰς προθέσεις καὶ τὰς προσδοκίας του· διὰ τοῦτο καὶ αἱ μαρτυρίαι των εἶναι λίαν ἀξιόλογοι. Ἐπίσης διὰ τοῦ πειραματισμοῦ ἐπὶ πολλῶν προσώπων ἐλέγχωμεν τὰς γενομένας ἐφ' ἡμῶν αὐτῶν παρατηρήσεις καὶ ἀποφεύγωμεν ν' ἀναγάγωμεν μεμονωμένας περιπτώσεις τῆς ἀτομικῆς μας ψυχικῆς ζωῆς εἰς γενικὸν κανόνα.

✓ 4. Κλάδοι τῆς Ψυχολογίας.

Ἡ Ψυχολογία ἐξετάζει τὰς ψυχικὰς ἐκδηλώσεις ὄχι μόνον τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ τῶν ζώων. Ὄταν δὲ ἐρευνᾷ τὸν ψυχικὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου, ὄχι μόνον ἐξετάζει τὸν ἄνθρωπον κατὰ φῦλον καὶ εἰς ἕν ἕκαστον τῶν σταδίων τῆς ἡλικίας του χωριστά, ἀλλὰ προσπαθεῖ νὰ ἐξακριβώσῃ καὶ νὰ καθορίσῃ τὰς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἀτομικὰς διαφορὰς.

Ἀντικείμενον ἐπίσης τῆς Ψυχολογίας εἶναι καὶ αἱ ψυχικαὶ ἐκδηλώσεις, τὰς ὁποίας παρουσιάζουν οἱ ἄνθρωποι ἐν ὄσφ καὶ καθ' ὅσον δρῶσιν ἐντὸς ομάδων ἢ ἔχουν ὄργανωθῆ εἰς κοινωνίας, ἐπαγγελματικὰς τάξεις κτλ., ὡς καὶ τὰ συνθετώτερα φαινόμενα τοῦ ψυχικοῦ βίου, τὰ ὁποῖα προϋποθέτουν τὴν κοινωνικὴν συμβίωσιν τῶν ἀνθρώπων, ἥτοι ἡ γλῶσσα, οἱ μῦθοι, τὰ ἥθη καὶ ἔθιμα καὶ τὰ τοιαῦτα. Τέλος ἡ Ψυχολογία δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὴν ἐρευναν τοῦ ψυχικοῦ βίου τοῦ κανονικοῦ, δηλ. τοῦ ψυχικῶς ὑγιοῦς ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἐξετάζει καὶ τὰς ψυχικὰς νόσους καὶ ἀνωμαλίας.

Ἀναλόγως τοῦ ἰδιαιτέρου αντικειμένου των ἐρευνῶν τῆς ἡ Ψυχολογία διαιρεῖται εἰς κλάδους. Ἐν πρώτοις διαιρεῖται : Α' εἰς Ψυχολογίαν τοῦ κανονικοῦ ψυχικοῦ βίου καὶ Β' εἰς τὴν Ψυχολογίαν τοῦ ἀνωμάλου ψυχικοῦ βίου ἀνθρώπων καὶ ζώων (Ψυχοπαθολογίαν). Ἡ πρώτη, ἡ λεγομένη κανονικὴ Ψυχολογία, ἢ ἐρευνᾷ τὰς ψυχικὰς ἐκδηλώσεις τοῦ μεμονωμένου ἀτόμου καὶ λέγεται *ἀτομικὴ ψυχολογία* ἢ ἀσχολεῖται μὲ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται εἰς τὴν καθ' ὁμάδας ζωὴν τῶν ἀνθρώπων καὶ τότε λέγεται *ομαδικὴ Ψυχολογία*. Ἡ ἀτομικὴ Ψυχολογία ὑποδιαιρεῖται εἰς τρεῖς κλάδους : 1) εἰς τὴν *Ψυχολογίαν τοῦ ἀνθρώπου*, 2) εἰς τὴν *Ψυχολογίαν τῶν ζώων* καὶ 3) εἰς τὴν *Συγκριτικὴν Ψυχολογίαν*, ἢ ὁποῖα συγ-

κρίνει άνθρωπον και ζῶα και διερευνᾷ τὰς μεταξύ των διαφορὰς εἰς τὰς διαφόρους βαθμίδας τῆς ψυχικῆς των ἐξελίξεως. Ἡ Ψυχολογία πάλιν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι: α) **Γενική**, ἀναφέρεται δηλαδή εἰς τὸν ψυχικὸν βίον τοῦ ἐνήλικος ἀνθρώπου γενικῶς· β) **Εἰδική**, ὅταν ἐξετάζη τὰ ψυχικὰς ἐκδηλώσεις εἰς τὰ διάφορα στάδια τῆς ἡλικίας (ψυχολογία τοῦ παιδός, τοῦ ἐφήβου, τοῦ γέροντος) καὶ χωριστὰ εἰς ἐκάτερον τῶν φύλων (τὸν ἄνδρα καὶ τὴν γυναῖκα) καὶ γ) **τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν**, ἀσχολεῖται δηλ. μετὴν διαπίστωσιν καὶ τὸν καθορισμὸν τῶν μεταξύ τῶν ἀτόμων ψυχικῶν διαφορῶν.

Καὶ ἡ ὁμαδικὴ ψυχολογία ἄλλοτε ἐξετάζει τὰς ἰδιαιτέρας ψυχικὰς ἐκδηλώσεις, τὰς ὁποίας παρουσιάζει τὸ ἄτομον ὄχι μεμονωμένον, ἀλλὰ μέσα εἰς εὐρὴν ἢ περιορισμένον πλῆθος ὁμοίων του (**Ψυχολογία τῆς ὁμάδος**), ὡς καὶ τὰ συνθετώτερα ἐκεῖνα φαινόμενα τοῦ ψυχικοῦ βίου, τὰ ὁποῖα προϋποθέτουν τὴν κοινωνικὴν συμβίωσιν τῶν ἀνθρώπων, ἤτοι ἐξετάζει τὴν γλῶσσαν, τοὺς μύθους, τὰ ἥθη καὶ ἔθιμα κτλ. (**Ψυχολογία τῶν λαῶν**) καὶ λέγεται **κοινωνική**· ἄλλοτε πάλιν διερευνᾷ τὰς μεταξύ λαῶν καὶ φυλῶν διαφορὰς καὶ λέγεται **ἐθνολογική**· ἄλλοτε τέλος προσπαθεῖ νὰ καθορίσῃ τὰς ψυχικὰς διαφορὰς, αἱ ὁποῖαι ὑφίστανται μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, τῶν ἀνηρόντων εἰς διαφόρους τάξεις καὶ ἐπαγγελματικούς ὁμίλους μᾶς καὶ τῆς αὐτῆς κοινωνίας καὶ ὀνομάζεται **Ψυχολογία τῶν τάξεων**. Ὅθεν ἡ διαίρεσις τῆς Ψυχολογίας εἰς κλάδους γίνεται κατὰ τὸ ἀκόλουθον σχῆμα:

Α'. ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΙΚΟΥ ΨΥΧΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

Ι. Ἀτομικὴ Ψυχολογία.

1. Ψυχολογία τοῦ ἀνθρώπου.

- α) Γενικὴ Ψυχολογία.
- β) Εἰδικὴ Ψυχολογία, (Ψυχολογία τοῦ παιδίου, τοῦ ἐφήβου, τοῦ γέροντος, τοῦ ἀνδρός, τῆς γυναικός).
- γ) Ψυχολογία τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν.

2. Ψυχολογία τῶν ζῴων.

Καὶ αὕτη διαιρεῖται εἰς γενικὴν, εἰδικὴν καὶ Ψυχολογίαν τῶν διαφορῶν.

3. Συγκριτική Ψυχολογία.

Ἀσχολεῖται μὲ τὴν σύγκρισιν ἀνθρώπου καὶ ζώων.

II. Ὁμαδική Ψυχολογία.

- 1) **Κοινωνική Ψυχολογία:** Ἐρευνᾷ τὰς ψυχικὰς ἐκδηλώσεις τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι διαβιοῦν ἐντὸς ὀργανωμένων συνόλων, κοινωνιῶν.
- 2) **Ἐθνολογική Ψυχολογία** ἢ Ψυχολογία τῶν μεταξὺ λαῶν καὶ φυλῶν διαφορῶν.
- 3) **Ψυχολογία τῶν τάξεων** ἢ Ψυχολογία τῶν μεταξὺ ἀνθρώπων, διαφορῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ ἐπαγγελμάτων ψυχικῶν διαφορῶν.

B'. ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΝΩΜΑΛΟΥ ΨΥΧΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

(ἤτοι τῶν ψυχικῶς ἀσθενῶν ἀνθρώπων)

Ἡμεῖς κατωτέρω θὰ ἀσχοληθῶμεν μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς Γενικῆς Ψυχολογίας.

Ἡ γνῶσις τῆς Ψυχολογίας εἶναι χρησιμωτάτη εἰς πάντα ἀνεπτυγμένον ἄνθρωπον. Αἰσθανόμεθα περιέργειαν νὰ γνωρίσωμεν τὸν περιστοιχίζοντα ἡμᾶς κόσμον καὶ νὰ μελετήσωμεν τοὺς νόμους, οἱ ὅποιοι διέπουν τὴν ζωὴν. Εἶναι λοιπὸν δυνατὸν νὰ ἀφήσῃ ἡμᾶς ἀδιαφόρους ἡ γνῶσις ἡμῶν αὐτῶν, ἡ μελέτη τοῦ ἰδίου ἡμῶν ψυχικοῦ βίου; Διὰ τῆς Ψυχολογίας θὰ γνωρίσωμεν ἐπίσης βαθύτερον τοὺς ὁμοίους μας καὶ θὰ ρυθμίσωμεν ἐπὶ τὸ ὀρθότερον καὶ σκοπιμώτερον τὴν μετὰ τῶν συνανθρώπων κοινωνικὴν μας ζωὴν. Ἐπειδὴ δὲ καὶ τὰ ἔργα τῆς τέχνης καὶ τὰ μνημεῖα τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι προϊόντα τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας καὶ ἐξωτερικεύουν τὸν ψυχικὸν κόσμον τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι τὰ ἐδημιούργησαν καὶ τῶν λαῶν, οἱ ὅποιοι εὗρον εἰς αὐτὰ τὴν ἔκφρασιν τῶν πνευματικῶν τῶν ἐπιδιώξεων, βαθύτερον θὰ εἰσδύσωμεν καὶ εἰς τὸ νόημα τῶν ἔργων τούτων, ὅταν ἐκ τῆς Ψυχολογίας διδαχθῶμεν πῶς νὰ ἀναλύωμεν καὶ νὰ ἐξηγῶμεν τὰ φαινόμενα τοῦ ψυχικοῦ βίου.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΓΝΩΣΤΙΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

Διαίρεσις τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Ὁ ψυχικός μας βίος ἀποτελεῖ ἐν ὀργανικόν σύνολον, ἔχει ἐνότητα ἀδιάσπαστον. Εἰς πᾶσαν ψυχικήν μας ἐκδήλωσιν δρῶμεν ὡς ἐν ἐνιαῖον ὄλον. Ἡ ἐπιστημονική ὁμῶς ἔρευνα διὰ νά μελετήσῃ καί νά ἐξηγήσῃ τά φαινόμενα τοῦ ψυχικοῦ βίου, ἀναγκάζεται νά ἀναλύσῃ τὸ ὄλον τοῦτο εἰς μικροτέρας ἐνότητας. Εἶναι μεθοδική ἀνάγκη τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως νά ἀναλύῃ τά σύνθετα φαινόμενα εἰς ἀπλά, διὰ νά συλλάβῃ τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὅποιον ἐκ τῶν ἀπλῶν στοιχείων συντίθεται μία πολύπλοκος ἐνέργεια ἢ κατάστασις.

Εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ ψυχικός μας βίος ἀποτελεῖται πάντοτε ἐκ συνθέτων ψυχικῶν γεγονότων. Ἐπί παραδείγματι : 1) Βλέπω εἰς γειτονικόν κῆπον ἐν ὥρατον τριαντάφυλλον καί σπεύδω νά ζητήσω τὴν ἄδειαν, διὰ νά τὸ κόψω. 2) Ἐνθυμοῦμαι ὅτι μετ' ὀλίγον θά μὲ περιμένῃ ὁ φίλος μου εἰς τὸν τόπον, τὸν ὅποιον ὠρίσαμεν διὰ συνάντησιν, καί σηκώνομαι διὰ νά ἐτοιμασθῶ καί νά ἐξέλθω. 3) Ἐνῶ ἐργάζομαι, ἡ πτώσις ἐνὸς κεραυνοῦ μὲ ἐμβάλλει εἰς φόβον, διότι ἀναλογίζομαι, ὅτι ἡ οἰκία μου δὲν προστατεύεται ἀπὸ ἀλεξικέραυνον. Αἱ φαινομενικῶς ἀπλά αὗται ἐνέργειαι εἶναι σύνθετοι, εἰς ἐκάστην δὲ ἐξ αὐτῶν ὑπάρχει πλῆθος ψυχικῶν φαινομένων, τὰ ὅποια μόνον ἢ ἐπισταμένη ψυχολογική ἀνάλυσις μᾶς ἐπιτρέπει νά διακρίνωμεν ἀπ' ἀλλήλων.

Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἀφετηρία τῆς ψυχικῆς μου ἐνεργείας εἶναι ἡ ὀπτική *ἐντύπωσις*, τὴν ὅποιαν μοῦ δίδει τὸ

τριαντάφυλλον. Τὴν ἐντύπωσιν αὐτὴν συνοδεύει ἡ συγκίνησις, ἔν *συναίσθημα* δηλ. εὐχάριστον, τὸ ὅποιον προεκάλεσεν ἡ ὠραιότης τοῦ ἄνθους καὶ ἡ προσδοκία τοῦ ἀρώματός του. Ἐν συνεχείᾳ τελοῦνται μέσα εἰς τὴν συνειδησίν μου διάφοροι *σκέψεις* καὶ ἐν τέλει, ἐπειδὴ ἡ *ἐπιθυμία* μου, νὰ ἀποκτήσω τὸ ὠραῖον τοῦτο τριαντάφυλλον, εἶναι μεγάλη, λαμβάνω τὴν *ἀπόφασιν* νὰ ἐπιδιώξω τὴν ἀπόκτησίν του.

Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν μία *ἀνάμνησις* διακόπτει τὸν ροῦν τῶν *σκέψεων* μου, αἱ ὁποῖαι ἐμμέσως ἀνέσυραν αὐτὴν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς συνειδήσεώς μου. Ἡ ἀνάμνησις αὕτη προκαλεῖ τὴν ἀνησυχίαν, ἔν *συναίσθημα* δηλ. δυσάρεστον: μήπως ἀργήσω καὶ δὲν φανῶ συνεπῆς εἰς τὴν δοθεῖσαν συνέντευξιν καὶ μὲ κινεῖ εἰς τὴν *ἀπόφασιν* νὰ σπεύσω νὰ προλάβω.

Εἰς τὴν τρίτην περίπτωσιν ὁ κρότος τοῦ κεραυνοῦ, μία *ἐντύπωσις* δηλ. ἀκουστικὴ, μὲ τὰς *σκέψεις*, τὰς ὁποίας προκαλεῖ περὶ τῶν ἐνδεχομένων συνεπειῶν, μὲ ἐμβάλλει εἰς φόβον, εἰς ἔν *συναίσθημα* δηλ. Πιθανὸν νὰ μὴ προβῶ εἰς καμμίαν ἐνέργειαν, ἔάν βεβαίως ὁ φόβος μου παρέλθῃ μετ' ὀλίγον. Ἐάν ὅμως τὸ συναίσθημα τοῦτο κυριαρχήσῃ εἰς τὴν συνειδησίν μου, ἐπειδὴ *θέλω* νὰ σωθῶ, θὰ λάβω τὴν *ἀπόφασιν* νὰ ζητήσω καταφύγιον εἰς μέρος ὀλιγώτερον ἐπικίνδυνον.

Ἐκ τῆς ἀναλύσεως ταύτης ἀποδεικνύεται, ὅτι τὰ συνήθη ψυχικὰ γεγονότα εἶναι σύνθετα, ἀποτελοῦνται δηλ. ἐξ ἄλλων ἀπλουστερών, τὰ ὁποῖα δυνάμεθα ἐπίσης νὰ ἀναλύσωμεν, ἔάν ἐπιμείνωμεν. Ἀποδεικνύεται ἀκόμη, ὅτι στοιχεῖα τοῦ ψυχικοῦ βίου εἶναι αἱ ἐντυπώσεις, αἱ ἀναμνήσεις καὶ τὰ διανοήματα, τὰ συναισθήματα, αἱ ἐπιθυμίαι καὶ αἱ ἀποφάσεις. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα κατατάσσομεν εἰς τρεῖς τάξεις. Εἰς τὴν πρώτην περιλαμβάνονται αἱ ἐντυπώσεις, αἱ ἀναμνήσεις, αἱ εἰκόνες τῆς φαντασίας καὶ τὰ διανοήματα. Ὅλα μαζί τὰ ὀνομάζομεν φαινόμενα *γνωστικά*, διότι κύριον γνώρισμα ἔχουν, ὅτι δι' αὐτῶν ἀποκτᾶται, προάγεται καὶ θεμελιώνεται ἡ γνῶσις τοῦ περιστοιχίζοντος ἡμᾶς κόσμου καὶ ἡμῶν αὐτῶν. Εἰς τὴν δευτέραν τάξιν περιλαμβάνονται τὰ *συναισθήματα* καὶ εἰς τὴν τρίτην τὰ φαινόμενα τῆς *βουλῆσεως* (τάσεις, ὄρμαί, ἐπιθυμίαι). Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ

Ψυχολογία διαιρείται εἰς τρία μεγάλα Κεφάλαια : τὸ *Γνωστικόν*, τὸ *Συναισθητικόν* καὶ τὸ *Βουλευτικόν*.

Εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ βιβλίου τούτου ἐξετάζονται τὰ γνωστικά, εἰς τὸ δεύτερον τὰ συναισθητικά καὶ τὰ βουλευτικά φαινόμενα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

✓ ΤΑ ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

1. ΤΟ ΑΙΣΘΗΜΑ ΕΝ ΓΕΝΕΙ. ΟΡΙΣΜΟΣ. ΓΕΝΕΣΙΣ ΚΑΙ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ

Καί αὐτὴ ἀκόμη ἢ ἐντύπωσις δὲν εἶναι ἀπλοῦν ψυχικὸν φαινόμενον, ἀλλὰ σύνθετον καὶ δύναται νὰ ἀναλυθῆ εἰς ἄλλα ἀπλά. Ἐὰν ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ πρῶτον ἐκ τῶν ἀνωτέρω παραδειγμάτων: βλέπω ἐν ἐρυθρὸν τριαντάφυλλον ἐντὸς τοῦ γειτονικοῦ κήπου. Ἡ ὀπτική αὕτη ἐντύπωσις εἶναι σύνθετος, ἐν πρώτοις διότι δὲν βλέπω τὸ τριαντάφυλλον μόνον, ἀλλὰ καὶ τὰ περὶ αὐτὸ ἀντικείμενα (ἄνθη, δένδρα κτλ.). Ἄλλὰ καὶ ἐὰν ἀκόμη διὰ τῆς προσοχῆς ἀπομονώσω τὸ ἄνθος μου καὶ περιορίσω ἐπ' αὐτοῦ μόνον τὸ βλέμμα μου, πάλιν ἔχω μέσα εἰς τὴν συνείδησίν μου σύνθετον ψυχικὸν γεγονός: αἰσθάνομαι τὸ χρῶμά του, τὸ σχῆμά του, ἔχω ἀντίληψιν τοῦ μεγέθους του καὶ τῆς ἀποστάσεως, ἢ ὅποια μὲ χωρίζει ἀπ' αὐτό. Ἐὰν λοιπὸν ἀφαιρέσωμεν τὰς συναφεῖς πρὸς τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ἄνθους ὀπτικάς ἐντύψεις ἐκ τοῦ περιβάλλοντος αὐτοῦ, περιορισθῶμεν δὲ εἰς μόνην τὴν ἐντύπωσιν, τὴν ὅποیان δίδει εἰς ἡμᾶς τὸ ἀντικείμενον τοῦτο μόνον καὶ ἀναλύσωμεν αὐτὴν ἐπισταμένως, θὰ διαπιστώσωμεν, ὅτι ἡ ἐντύπωσις αὕτη σύγκειται ἐξ ἀπλῶν στοιχείων. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὀνομάζομεν *αἰσθηήματα*. Τὸ αἶσθημα τοῦ ἐρυθροῦ χρώματος εἶναι π. χ. τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν. Βεβαίως δὲν δυνάμεθα εἰς τὴν πραγματικότητα νὰ ἔχωμεν ἐντὸς τῆς συνειδήσεώς μας ἐν μόνον ἀπλοῦν αἶσθημα. Πάντοτε αἰσθανόμεθα πολλὰ ταυτοχρόνως, διότι πολλὰ ταυτοχρόνως αἰσθηήματα ἀποτελοῦν μίαν εἴτε ὀπτικήν, εἴτε ἀκουστικήν, εἴτε γευστικήν κλπ. ἐντύπωσιν.

Τὸ ἀπλοῦν αἴσθημα εἶναι προῖον ἀφαιρέσεως. Ἄλλὰ, ὡς ἐλέγομεν ἀνωτέρω, καὶ ἡ σύνθεσις τῶν αἰσθημάτων, ἢ ἐντύπωσις, δὲν ἀπαντᾷ μόνη μέσα εἰς τὴν συνειδησιν. Πάντοτε συνοδεύεται ὑπὸ συναισθητικῶν φαινομένων ἢ καὶ βουλευτικῶν. Μόνον διὰ τῆς σκέψεως ἀναλύομεν τὰ ψυχικὰ γεγονότα εἰς ἀπλοῦστερα φαινόμενα καὶ ταῦτα εἰς στοιχεῖα τῆς ψυχικῆς ζωῆς, καθὼς εἶναι τὰ αἰσθήματα.

Αἰσθήματα, λοιπόν, *ὀνομάζομεν τὰ ἀπλᾶ ἐποπτικὰ* (διὰ τῶν αἰσθήσεων εἰσαγόμενα) *στοιχεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων ἀποτελεῖται ἡ ἐντύπωσις.*

Τὰ αἰσθήματα εἶναι τὰ θεμελιώδη στοιχεῖα τῆς ψυχικῆς ζωῆς. Δι' αὐτῶν ἐρχόμεθα εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸν περιστοιχίζοντα ἡμᾶς κόσμον καὶ γνωρίζομεν αὐτόν.

Διὰ τὰ παραχθῆ ἕν αἴσθημα εἰς τὴν συνειδησίν μας, εἶναι ἀνάγκη: α) ἐρεθισμός τις νὰ προσβάλλῃ τὰ αἰσθητήριά μας ὄργανα· β) ὁ ἐρεθισμὸς οὗτος νὰ διεγείρῃ τὰ εἰδικὰ δι' ἕκαστον αἴσθημα αἰσθητήρια νεῦρα καὶ γ) ἡ διεγερσις νὰ μεταδοθῆ διὰ τῶν νεύρων τούτων εἰς τὸ οἰκεῖον μέρος τοῦ ἐγκεφάλου.

Ἐρεθισμοὶ λέγονται αἱ αἰτίαι, αἱ ὁποῖαι προκαλοῦν τὴν διεγερσιν τῶν αἰσθητηρίων νεύρων. Οἱ ἐρεθισμοὶ εἶναι ἄλλοτε *ἐξωτερικοί*, προέρχονται δηλ. ἀπὸ τὸν περιστοιχίζοντα ἡμᾶς κόσμον, ἄλλοτε *ἐσωτερικοί*: ἔχουν τὴν πηγὴν τῶν εἰς τὰ διάφορα ὄργανα τοῦ σώματός μας. Τὸ αἴσθημα π.χ. τῆς ὀράσεως προκαλεῖται ὑπὸ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ, ἦτοι ἀπὸ ἠλεκτρομαγνητικᾶς κυμάνσεως, αἱ ὁποῖαι προσβάλλουν τοὺς ὀφθαλμοὺς μας. Ἀντιθέτως τὸ αἴσθημα τῆς πείνης προκαλεῖται ἀπὸ ἐσωτερικὸν ἐρεθισμὸν, προερχόμενον ἐξ αὐτοῦ τοῦ στομάχου.

Τοὺς ἐρεθισμοὺς ἐπίσης διακρίνομεν εἰς *εἰδικούς* καὶ *γενικούς*. Εἰδικοί λέγονται ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἐπιδροῦν εἰδικῶς ἐπὶ ἑνὸς μόνον αἰσθητηρίου ὄργανου, π.χ. αἱ ἠλεκτρομαγνητικαὶ κυμάνσεις ἐπὶ τῶν ὀφθαλμῶν, τὰ ἠχητικὰ κύματα ἐπὶ τῶν ὠτῶν κ.ο.κ. Γενικοί, ὅσοι δύνανται νὰ ἐπιδράσουν ἐπὶ πολλῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων π.χ. τὸ ἠλεκτρικὸν ρεῦμα ἐπὶ τῶν ὀφθαλμῶν παράγει αἴσθημα φωτός, ἐπὶ τοῦ δέρματος αἴσθημα ἀφῆς, ἐπὶ τοῦ αἰσθητηρίου νεύρου τῆς γεύσεως αἴσθημα γεύσεως.

Τὰ αἰσθήματα διακρίνομεν ἀπ' ἀλλήλων κατὰ τὸ ποιὸν καὶ κατὰ τὴν *ἰσχὺν* ἢ *ἔντασιν*. Ποιὸν τοῦ αἰσθήματος ὀνομάζεται τὸ ἰδιαίτερον περιεχόμενον αὐτοῦ. Τὸ ἐρυθρὸν π. χ. ἢ τὸ πράσινον ἢ τὸ κυανοὺν ἔχουν ἰδιαίτερον περιεχόμενον· ὁμοίως τὸ γλυκὺ καὶ τὸ πικρὸν, τὸ θερμὸν καὶ τὸ ψυχρὸν καὶ τὰ ἄλλα αἰσθήματα. Ταῦτα λοιπὸν διαφέρουν ἀπ' ἀλλήλων κατὰ τὸ ποιόν. Αἰσθήματα τοῦ αὐτοῦ ποιοῦ (π.χ. φωτός, πικροῦ, θερμοῦ κτλ.) εἶναι ἄλλοτε μὲν ἰσχυρά, ἄλλοτε δὲ ἀσθενῆ. Εἰς τὴν περιπτώσιν ταύτην ἢ μεταξὺ των διαφορὰ εἶναι διαφορὰ κατὰ τὴν ἔντασιν.

Τὸ ποιὸν τῶν αἰσθημάτων ἐξαρτᾶται καὶ ἐκ τῆς φύσεως τῶν ἐρεθισμῶν, οἱ ὅποιοι τὰ προκαλοῦν, ἀλλὰ πρὸ πάντων ἐκ τῆς εἰδικῆς ἐνεργείας τῶν αἰσθητηρίων νεύρων, τὰ ὅποια διεγείρονται ὑπὸ τῶν ἐρεθισμῶν καὶ ἐκ τῆς λειτουργίας τῶν οἰκείων τμημάτων τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος, εἰς τὰ ὅποια ἡ διεγερσις μεταβιβάζεται διὰ τῶν νεύρων. Ἐκαστον δηλ. αἰσθητήριον νεῦρον καὶ τμήμα τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος εἶναι οὕτω πῶς φύσει κατεσκευασμένον, ὥστε νὰ ἀντιδρᾷ εἰς ὠρισμένους ἐρεθισμοὺς καθ' ὠρισμένον τρόπον, οὕτω δὲ νὰ προκαλῆ αἰσθήματα ἰδιαίτερου περιεχομένου (ποιοῦ).

Ἡ ἔντασις τῶν αἰσθημάτων ἐξαρτᾶται κυρίως ἐκ τῆς δυνάμεως τῶν ἐρεθισμῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους προκαλοῦνται. Ὅσον ἰσχυρότερος εἶναι ὁ ἐρεθισμὸς, τόσον καὶ ἡ ἔντασις τοῦ παραγομένου αἰσθήματος εἶναι μεγαλυτέρα.

2. ΔΙΑΙΡΕΣΙΣ ΤΩΝ Αἰσθημάτων

Παλαιότερον διεκρίνοντο πέντε μόνον αἰσθήσεις: ἡ ὄρασις, ἡ ἀκοή, ἡ ὄσφρησις, ἡ γεῦσις καὶ ἡ ἀφή. Αἱ νεώτεραι ὅμως ἔρευναί ἀπέδειξαν, ὅτι ἔχομεν πολὺ περισσοτέρας αἰσθήσεις. Τὰς αἰσθήσεις δυνάμεθα νὰ διαιρέσωμεν εἰς δύο μεγάλα συστήματα: εἰς τὸ σύστημα τὸ δεχόμενον ἐξωτερικοὺς ἐρεθισμοὺς καὶ εἰς τὸ σύστημα τὸ δεχόμενον ἐσωτερικοὺς ἐρεθισμοὺς.

Τὸ πρῶτον περιλαμβάνει τρεῖς κατηγορίας αἰσθητηρίων ὀργάνων ἢ δεκτῶν: 1) Τοὺς δέκτας τοῦ δέρματος (ὄργανα *θερ-*

μοκρασίας, πίεσεως και πόνου). 2) Τους δέκτας χημικών έρεθισμών (όργανα *όσφρήσεως* και *γεύσεως*) και 3) τους δέκτας κυμάνσεων (όργανα *άκοης* και *δράσεως*). Έκ των όργάνων τούτων οί μόν δέκται των κυμάνσεων δέχονται έρεθισμούς έξ άποστάσεως, τά δέ όργανα τής πίεσεως, του πόνου και τής γεύσεως δέχονται έρεθισμούς έξ έπαφής. Τά όργανα τής θερμοκρασίας και τής όσφρήσεως δέχονται έρεθισμούς και έξ άποστάσεως και έξ έπαφής.

Τό δεύτερον σύστημα περιλαμβάνει κυρίως δύο ομάδας δεκτών, πρós τους όποιους άντιστοιχούν ή *μυϊκή* αΐσθησις και ή *όργανική*. Είς τό σύστημα τούτο κατατάσσεται όμοίως και τό αίσθητήριον όργανον τής Ισορροπίας (*στατική* αΐσθησις), τό όποιον εύρίσκεται εις τό έσώτερον οΐς.

Όθεν διακρίνομεν δέκα είδη αίσθημάτων κατά τό έξής σχήμα :

A'. Αισθήματα προκαλούμενα υπό έξωτερικών έρεθισμών.

- 1) Θερμοκρασίας 2) Πίεσεως 3) Πόνου.
- 4) Όσφρητικά 5) Γευστικά.
- 6) Άκουστικά 7) Όπτικά.

B'. Αισθήματα προκαλούμενα υπό έσωτερικών έρεθισμών.

- 8) Όργανικά 9) Μυϊκά 10) Στατικά.

3. ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΘΕΡΜΟΚΡΑΣΙΑΣ. ΠΙΕΣΕΩΣ ΚΑΙ ΠΟΝΟΥ

Η παλαιότερα Ψυχολογία όμίλει περί μίαs μόνον δερμικής αίσθήσεως, τής άφής. Αί νεώτεροι όμως έρευναι απέδειξαν, ότι τέσσαρα αίσθητήρια όργανα, έκαστον των όποιων έξυπηρετείται δι' ίδίων νεύρων, εύρίσκονται επί του δέρματος: τά όργανα των αίσθημάτων τής *θερμότητος*, του *ψύχους*, τής *πίεσεως* και του *πόνου*. Τά όργανα ταύτα είναι ιδιαίτερα και χωριστά άπ' άλλήλων σημεία του δέρματος, εις τά όποια άπολήγουν τά ειδικά δι' έκαστον έκ των τεσσάρων τούτων είδών των αίσθημάτων νεύρα. Τά νεύρα αυτά έρεθιζόμενα προκαλούν τά άντίστοιχα πρós τήν φύσιν των αίσθηματα. Τό πλήθος και ή διάταξις των σημείων τούτων είναι διάφοροι εις τά διάφορα

τμήματα τῆς ἐπιφανείας τοῦ δέρματος. Εἰς ἄλλας εἶναι πυκνότερα καὶ εἰς ἄλλας ἀραιότερα.

Ἐὰν ἐγγίσωμεν δι' αἰχμῆς μολυβδοκονδύλου διαφόρους θέσεις τῆς ἐπιφανείας τοῦ δέρματος, παρατηροῦμεν, ὅτι εἰς ὠρισμένα σημεῖα ἔχομεν αἴφνης *αἴσθημα ψύχους*. Τοῦτο προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι ἠγγίσαμεν σημεῖον, ὅπου ἀπολήγει τὸ εἰδικὸν διὰ τὰ αἰσθήματα τοῦ ψύχους νεῦρον. Ἐὰν ἐπαναλάβωμεν τὸ πείραμα διὰ μεταλλίνης αἰχμῆς θερμῆς, θὰ ἀνακαλύψωμεν ἐπὶ τοῦ δέρματος ἄλλα σημεῖα, ὅπου ἡ θερμότης γίνεται ἰδιαιτέρως αἰσθητῆ. Εἰς τὰ σημεῖα ταῦτα ἀπολήγει τὸ εἰδικὸν διὰ τὰ *αἰσθήματα τῆς θερμότητος* νεῦρον. Ἐκ τούτου συμπεραίνομεν, ὅτι ὑπάρχουν ἄλλοι δέκται διὰ τὰ αἰσθήματα τοῦ ψύχους καὶ ἄλλοι διὰ τὰ αἰσθήματα τῆς θερμότητος. Τὰ ὄργανα ταῦτα εἶναι κεχωρισμένα ἀπ' ἀλλήλων. Τὰ διὰ τὴν αἴσθησιν τοῦ ψύχους σημεῖα τοῦ δέρματος εἶναι πολυπληθέστερα. Ἐπὶ ἑνὸς τετραγωνικοῦ ἑκατοστομέτρου τῆς ἐπιφανείας τοῦ δέρματος ἀντιστοιχοῦν κατὰ μέσον ὄρον 12—13 διὰ τὸ ψυχὸς καὶ μόνον 1—2 διὰ τὴν θερμότητα. Τὰ πρῶτα εὐρίσκονται ἄλλωστε πολὺ πλησιέστερον πρὸς τὴν ἐπιδερμίδα, ἐνῶ τὰ ἄλλα κεῖνται βαθύτερον. Τόσον ὁ μέγας ἀριθμὸς, ὅσον καὶ ἡ θέσις τῶν σημείων, τῶν προοριζομένων διὰ τὴν αἴσθησιν τοῦ ψύχους, ἐξηγοῦν, διατί εἴμεθα περισσότερο εὐαίσθητοι εἰς τὸ ψυχὸς, παρὰ εἰς τὴν θερμότητα. Ἡ εὐαίσθησις αὕτη ἔχει τὴν βιολογικὴν τῆς σκοπιμότητος. Χρησιμεῖει εἰς τὴν μεγαλυτέραν προφύλαξιν τοῦ ὄργανου, διότι τὸ ψυχὸς δύναται νὰ εἶναι εἰς αὐτὸν ἐπιβλαβέστερον τῆς θερμότητος.

Αἰσθήματα πίεσεως ἔχομεν, ὅταν ἐφάπτωνται τοῦ δέρματος μας διάφορα ἀντικείμενα. Τὰ αἰσθήματα ταῦτα ὀνομάζονται αἰσθήματα ἀφῆς ἢ ἀπτικά, ὅταν εἶναι ἀσθενέστατα. Διὰ τῶν αἰσθημάτων τῆς πίεσεως μανθάνομεν, ἂν τὸ ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον ἐγγίζομεν ἢ ψηλαφοῦμεν, εἶναι ὀξὺ ἢ ἀμβλύ, λεῖον ἢ τραχὺ, σκληρὸν ἢ μαλακόν. Ὁργανα τῆς αἰσθήσεως ταύτης εἶναι τὰ λεγόμενα *ἀπτικὰ χωρία* τοῦ δέρματος, ὅπου καταλήγουν τὰ εἰδικὰ αἰσθητήρια νεῦρα τῆς πίεσεως. Τὰ χωρία ταῦτα εἶναι ἀλλοῦ μὲν πυκνότερα, καθὼς ἐπὶ τῆς ἔσω ἐπιφανείας

των δακτύλων των χειρών, άλλου δὲ ἀραιότερα, π.χ. ἐπὶ τῆς ράχεως. Εἰς τὰ τριχωτὰ μέρη εὐρίσκονται πλησίον των θυλάκων των τριχῶν. Παρ' ἐκάστην τρίχα εὐρίσκεται καὶ ἓν ἀπτικὸν σημεῖον. Τὰ ἀπτικά χωρία ἐρεθίζονται διὰ τῆς μηχανικῆς πιέσεως, ἢ ὅποια γίνεται ἐπὶ τοῦ δέρματος.

Ἡ ἔντασις των αἰσθημάτων τῆς πιέσεως ἐξαρτᾶται ὄχι μόνον ἐκ τῆς ἰσχύος τοῦ ἐρεθισμοῦ ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἐκτάσεως τῆς ἐπιφανείας τοῦ δέρματος, τῆς δεχομένης τὸν ἐρεθισμόν. Ὅταν ὅμως ἡ δεχομένη τὸν ἐρεθισμόν ἐπιφάνεια εἶναι ἐξωτερικῶς μεγάλη, δὲν ἔχομεν αἴσθημα πιέσεως, διότι τότε δὲν παραμορφώνεται τὸ δέσμα, καθὼς συμβαίνει κατὰ τὸν ἐρεθισμόν μικροτέρων ἐπιφανειῶν. Οὕτω λ.χ. ἐξηγεῖται, διατὶ εἰς τὸ λουτρὸν δὲν αἰσθανόμεθα τὴν πίεσιν τοῦ ὕδατος. Μικρὰς ἐντάσεως αἰθήματα πιέσεως δὲν διατηροῦνται ἐπὶ μακρόν, ἔστω καὶ ἂν ἐξακολουθῇ ἀκόμη ὁ ἐξωτερικὸς ἐρεθισμός. Διὰ τοῦτο ἐξοικειούμεθα ταχέως καὶ δὲν αἰσθανόμεθα, ἐπὶ παραδείγματι, τὴν πίεσιν των ἐνδυμάτων μας. Ἰσχυρὰ ὅμως αἰσθήματα πιέσεως διατηροῦνται ἐπὶ πολὺ. Περιέργως δὲ ἐξακολουθοῦμεν νὰ αἰσθανόμεθα αὐτὰ καὶ ἀφοῦ ἀκόμη παύση ἐνεργῶν ὁ ἐρεθισμός, ὁ ὅποιος ἀρχικῶς τὰ εἶχε προκαλέσει.

Ἀρχικῶς ὑπετίθετο, ὅτι ὁ πόνος δὲν εἶναι ἴδιον αἴσθημα, ἀλλὰ δυσάρεστον συναίσθημα προκαλούμενον ἀπὸ ὅλα τὰ αἰσθήματα μεγάλης ἐντάσεως, ἰδίως δὲ ἀπὸ ἰσχυρὰ αἰσθήματα πιέσεως. Παρατηρήθη ὅμως, ὅτι εἰς τὰς παθολογικὰς περιπτώσεις τῆς ἀναλγησίας ἢ ἀναισθησίας γίνεται μὲν αἰσθητὴ ἡ πίεσις, ὄχι ὅμως καὶ ὁ πόνος, ἔστω καὶ ἂν ὁ ἐρεθισμός εἶναι πολὺ ἰσχυρός. Ἐξ ἄλλου ἡ Φυσιολογία ἀνεκάλυπεν ἐπὶ τοῦ δέρματος σημεῖα, τὰ ὅποια ἐπέχουν θέσιν αἰσθητηρίων ὀργάνων τοῦ πόνου. Τὰ σημεῖα ταῦτα εἶναι διάφορα ἐκείνων, διὰ των ὁποίων γίνεται αἰσθητὴ ἡ πίεσις ἢ ἡ θερμοκρασία. Ὅταν καὶ ἐλαφρῶς ἀκόμη κεντήσωμεν διὰ βελόνης ἢ τριχὸς ἵππου τὰ σημεῖα αὐτὰ, ἔχομεν αἴσθημα πόνου, ἐνῶ ὁ ἐρεθισμός εἶναι ἀσθενής. Ἀντιθέτως δὲν προκαλεῖται αἴσθημα πόνου, ὅταν κεντήσωμεν διὰ βελόνης σημεῖον προοριζόμενον διὰ τὴν αἴσθησιν ψύχους ἢ θερμότητος. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἔχομεν μόνον τὸ ἀντίστοι-

χον αίσθημα θερμοκρασίας.

Τὰ σημεῖα τοῦ πόνου εἶναι ἐπὶ τοῦ δέρματος πολυπληθέστερα ὄλων τῶν ἄλλων. Ἐπὶ ἐπιφανείας ἑνὸς τετρ. ἑκατοστομέτρου ὑπολογίζεται, ὅτι ὑπάρχουν κατὰ μέσον ὄρον 100. Τὸ πλῆθος τῶν προσφέρει μεγάλας ὑπηρεσίας εἰς τὴν προστασίαν τοῦ ὀργανισμοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ἔχουν τὴν ιδιότητα νὰ διεγείρονται βραδύτερον τῶν ἄλλων (ἐπὶ ταυτοχρόνου ἐρεθισμοῦ προκαλεῖται κατὰ σειρὰν πρῶτον αἴσθημα πίεσεως, ἔπειτα ψύχους, κατόπιν θερμότητος καὶ τελευταῖον πόνου), διὰ τοῦτο δὲν αἰσθανόμεθα συχνότατα τοιαῦτα αἰσθήματα.

Οἱ ἐρεθισμοὶ οἱ προκαλοῦντες τὸ αἴσθημα τοῦ πόνου εἶναι μηχανικοὶ, θερμαντικοὶ, χημικοὶ καὶ ἠλεκτρικοὶ. Τοὺς πόνους διακρίνομεν εἰς ὀξεῖς καὶ ἀμβλεῖς. Ἴδιον τῶν αἰσθημάτων τούτων εἶναι, ὅτι καὶ ἐπὶ μικρᾶς ἐντάσεως συνοδεύονται ὑπὸ συναισθήματος δυσαρέσκειας. Δὲν τὰ παρακολουθεῖ ὅμως ἡ δυσαρέσκεια πάντοτε καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Ἐλαφραὶ νύξεις δὲν προκαλοῦν δυσαρέσκειαν, δύνανται μάλιστα νὰ εἶναι καὶ εὐάρεστοι. Ὅταν ἐξ ἄλλου ἀναμένωμεν ἔντασιν ἢ ὕφεσιν τοῦ πόνου, δύναται τὸ αἴσθημα τοῦτο νὰ προκαλῆ πότε μεγαλυτέραν καὶ πότε μικροτέραν δυσαρέσκειαν.

Σημειωτέον, ὅτι ὁ πόνος προκαλεῖται καὶ ἀπὸ τὰ ἐσωτερικὰ ὄργανα τοῦ σώματος καὶ εἰς παθολογικὰς καταστάσεις γίνεται ὀξύτερος. Ἡ ἔντασίς του ἐξαρτᾶται κυρίως ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐρεθιζομένων νευρικῶν ἰνῶν.

4. Αἰσθήματα γεύσεως καὶ ὀσφρησεως

Ἡ γεῦσις καὶ ἡ ὀσφρησις λέγονται αἰσθήσεις χημικαί, διότι τὰ αἰσθητήρια ὄργανα αὐτῶν ἐρεθίζονται διὰ χημικῶν ἐρεθισμῶν (δέκται χημοπαθητικοί).

Αἰσθήματα γεύσεως παράγονται, ὅταν ἐντὸς τοῦ στόματος διαλύωνται διὰ τοῦ σιέλου οὐσίαι διαλυταί. Τὰ ὄργανα τῆς γεύσεως εὐρίσκονται κυρίως ἐπὶ τῆς γλώσσης. Ὁλόκληρος ὅμως ἡ ἐπιφάνεια αὐτῆς δὲν ἔχει τὴν αὐτὴν εὐαισθησίαν εἰς γευστι-

κούς έρεθισμούς. Ίδιαιτέραν εύαισθησίαν παρουσιάζουν ή άκρα τής γλώσσης, τά πλάγια αύτης και πρό πάντων τó δπισθεν μέρος τής έπιφανείας τής. Καί ή κάτω όμως έπιφάνεια τής γλώσσης και ό φάρυγξ και άλλα μέρη τού στόματος δύνανται νά δεχθούν γευστικούς έρεθισμούς. "Όργανα αίσθητήρια τής γεύσεως είναι αί λεγόμεναι *γευστικαί κάλυκες* (ώνομάθησαν ούτως έκ τού σχήματος αύτών), αί εύρισκόμεναι εις τάς έντομάς, αί όποίαι περιβάλλουν τάς θηλάς τής γλώσσης. Αί κάλυκες αύται έχουν σχήμα ψοειδές και άποτελούνται έξ έπιμήκων κυττάρων. Εις τήν κορυφήν των ύπάρχει κοίλωμα άβαθές, διά τού όποιου εισέρχονται αί διαλυόμεναι διά τού σιέλου ούσιαι και έρεθίζουσιν τά γευστικά κύτταρα τών καλύκων, όπου καταλήγουν τά ειδικά διά τήν γεύσιν αίσθητήρια νεύρα. Μè τά νεύρα αυτά ή διεγερσις μεταβιβάζεται εις τó οικείον κέντρον τού έγκεφάλου.

Δέν είναι κυρίως αίσθήματα γεύσεως όσα συνήθως όνομάζομεν ούτω. Μετά τών κυρίως αίσθημάτων τής γεύσεως έχομεν ταυτοχρόνως και αίσθήματα πίεσεως, θερμοκρασίας και όσφρήσεως και διά τούτο συγχέομεν αυτά μετά τών αίσθημάτων τής γεύσεως. "Ό,τι συχνά όνομάζομεν γεύσιν ένός άντικειμένου είναι συνήθως προίόν όσφρήσεως. Διά τούτο, όταν κλείωμεν τήν ρίνα κατά τήν κατάποσιν, παύει ή άηδής γεύσις μερικών ούσιών.

Τέσσαρες είναι αί κυρίως ποιότητες τής γεύσεως: τó γλυκύ, τó πικρόν, τó όξύ και τó άλμυρόν. Κατά τήν μεξίν αύτών διακρίνομεν έκαστον τών συντελεστών, καθώς συμβαίνει και όταν άκούωμεν ταυτοχρόνως δύο ήχους. Μόνον τó γλυκύ και τó άλμυρόν φαίνεται ότι άναμειγνυόμενα δύνανται νά γενήσουν ίδιαν γευστικήν αίσθησιν, τó αίσθημα τού «άηδοός».

Είναι πιθανόν, ότι ύπάρχουν ίδιαι νευρικαί ίνες δι' έκαστον τών θεμελιωδών τούτων γευστικών αίσθημάτων. Τούτο ύποθέτωμεν έκ τού ότι δέν γίνονται αί ποιότητες αύται έξ ίσου αίσθηταί εις όλα τά μέρη τής γλώσσης. Τó γλυκύ είναι λίαν αίσθητόν εις τήν κορυφήν τής γλώσσης, τó πικρόν εις τó όπίσθιον άνω μέρος αύτης, τó άλμυρόν εις τά πρόσθια μέρη τών χειλέων και τó όξύ εις τά πλάγια. Έν τούτοις ύπάρχουν ούσιαι, αί

ὁποῖαι εἰς μὲν τὴν κορυφὴν τῆς γλώσσης παράγουν τὸ αἶσθημα τοῦ γλυκέος, εἰς δὲ τὸ ὀπισθεν μέρος αὐτῆς τὸ αἶσθημα τοῦ πικροῦ.

Αἰσθήματα ὀσφρησεως παράγονται, ὅταν τὰ ἔκτοξευόμενα σωμάτια τῶν ἐξαερούμενων οὐσιῶν διεγείρουν τὸ ὀσφρητικὸν νεῦρον, τὸ ὁποῖον ἀπολήγει εἰς τὸν βλεννογόνον ὑμένα τῆς ρινός. Τὸ νεῦρον τοῦτο μεταβιβάζει τὴν διεγερσιν εἰς τὸ οἰκτεῖον κέντρον τοῦ ἐγκεφάλου.

Εἰς τὸν ἄνθρωπον ἡ ὀσφρητικὴ χώρα εἶναι πολὺ μικρά. Εὐρίσκεται εἰς τὸ ἄνω μέρος τῶν ἐσωτερικῶν κοιλοτήτων τῆς ρινός. Εἰς τὸν βλεννογόνον ὑμένα τῆς ρινός ὑπάρχουν καὶ αἰσθητικαὶ Ἴνες, διὰ τῶν ὁποίων παράγονται αἰσθήματα ἀφῆς, θερμοκρασίας καὶ γαργαλισμοῦ. Καὶ διὰ τοῦτο τὰ αἰσθήματα ταῦτα συνάπτονται μετὰ τῶν κυρίως ὀσφρητικῶν.

Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ γευστικά, τὰ ὀσφρητικὰ αἰσθήματα εἶναι πολλὰ καὶ ποικίλα. Δὲν δυνάμεθα ὅμως νὰ τὰ κατατάξωμεν εἰς σαφῶς διακεκριμένας ἀπ' ἀλλήλων ποιότητας. Συνήθως διακρίνομεν ὁμάς εὐώδεις (εὐαρέστους) καὶ δυσώδεις (δυσαρέστους) καὶ τὰς ὀνομάζομεν μὲ τὸ ὄνομα τῶν ἀντικειμένων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται: ὀσμὴ ρόδου, κανέλας, αἰθέρος, βενζίνης κτλ.

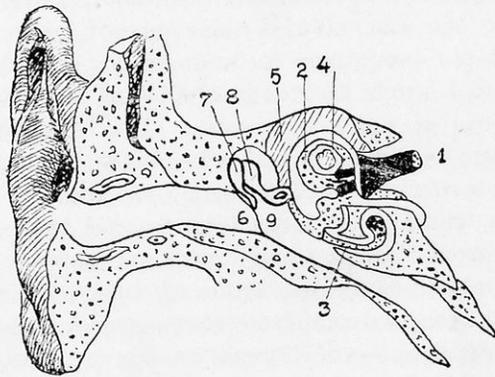
Ἡ γεῦσις καὶ ἡ ὀσφρησις εἶναι αἰσθήσεις σημαντικαὶ διὰ τὴν ζώην. Δὲν χρησιμεύουν εἰς ἡμᾶς μόνον διὰ τὴν γνῶσιν τῶν ἀντικειμένων, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν ἔλεγχον τῶν τροφῶν καὶ τοῦ εἰσπνεομένου ἀέρος πρὸς προστασίαν τοῦ ὀργανισμοῦ μας ἀπὸ τῶν ἐπιβλαβῶν διὰ τὴν ὑγείαν οὐσιῶν.

5. ΑΚΟΥΣΤΙΚΑ ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

Τὸ αἰσθητήριον τῆς ἀκοῆς, τὸ *οὔς*, εἶναι ὄργανον λίαν περίπλοκον. Σύγκειται ἐκ τριῶν μερῶν. Τὸ ἔξω οὔς ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ *περυγίου* καὶ τοῦ *ἀκουστικοῦ πόρου*, ὃ ὁποῖος καταλήγει εἰς τὴν μεμβράνην τοῦ *τυμπάνου*. Τὸ μέσον οὔς εἶναι κοιλότης συγκοινωνοῦσα μετὰ τοῦ στόματος καὶ πλήρης ἀέρος· ἐν αὐτῇ ὑπάρχουν τέσσαρα ὀστάρια (σφύρα, ἄκμων, φακοειδές, ἀναβολεὺς). Καὶ τὸ ἔσω οὔς, τὸ ὁποῖον λέγεται *λαβύρινθος* καὶ πλη-

ρουται υγρού καλουμένου *λέμφου*, περιλαμβάνει τούς *ήμικυκλίους σωλήνας*, τὰ *κυστίδια* καὶ τὸν *υμενώδη κοχλίαν*. Ἐκ τούτων μόνον ὁ κοχλίας (ὀνομασθεὶς οὕτως ἐκ τοῦ σχήματός του) χρησιμεύει εἰς τὴν ἀκοήν. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κοχλίου ὑπάρχει λεπτοτάτη μεμβράνη, ἐπὶ τῆς ὁποίας εὐρίσκεται τὸ κυρίως ὄργανον τῆς ἀκοῆς. Τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ κυττάρων, μετὰ τῶν ὁποίων συνάπτεται τὸ εἰδικὸν διὰ τὴν ἀκοήν αἰσθητήριον νεῦρον. (Σχ. 1ον)

Τὰ ἤχουοντα σώματα θέτουν τὸν ἀέρα εἰς παλμικὴν κίνησιν. Αἱ παλμικαὶ δονήσεις τοῦ ἀέρος, τὰ λεγόμενα ἤχητικά κύματα, εἶναι οἱ ἐρεθισμοί, οἱ ὁποῖοι προκαλοῦν ἀκουστικὰ αἰσθήματα. Διὰ τοῦ ἀκουστικοῦ πόρου τὰ κύματα αὐτὰ φθάνουν μέχρι τῆς μεμβράνης τοῦ τυμπάνου, τὴν ὁποίαν θέτουν εἰς παλμικὴν κίνησιν. Ἡ κίνησις αὕτη μεταδίδεται διὰ τῶν

Σχ. 1. Τὸ οὖς.

1. Ἄκουστικὸν νεῦρον. 2. Εἰς τῶν ἡμικυκλίων σωλήνων. 3. Ὁ κοχλίας μετὰ τοῦ ἔσω λέμφους.
4. Ἐξω λέμφος. 5. Λαβύρινθος. 6. Τύμπανον. 7. Σφύρα. 8. Ἄκμῶν. 9. Ἀναβολεύς.

ὀσταρίων τοῦ μέσου ὠτός εἰς τὸ υγρὸν τὸ πληροῦν τὸν λαβύρινθον. Οὕτω αἱ δονήσεις φθάνουν μέχρι τοῦ κοχλίου καὶ διὰ τοῦ εἰδικοῦ ὄργανου τῆς ἀκοῆς, τοῦ εὐρισκομένου εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κοχλίου, διεγείρουν τὸ ἀκουστικὸν νεῦρον, τὸ ὁποῖον μεταβιβάζει τὴν διέγερσιν εἰς τὰ ἐγκεφαλικά κέντρα τῆς ἀκοῆς, τὰ εὐρισκόμενα εἰς τοὺς κροταφικοὺς λοβούς.

Τὰ ἀκουστικὰ αἰσθήματα διαιροῦνται εἰς δύο κατηγορίας: τοὺς *κρότους* καὶ τοὺς *τόνους* (ἤχους). Οἱ κρότοι παράγονται ἀπὸ ἤχητικά κύματα πολὺμορφα (διαφόρου μήκους καὶ πλάτους)

καί ἄρρυθμα. Ἀντιθέτως οἱ τόνοι παράγονται ἀπὸ κύματα τῆς αὐτῆς μορφῆς καὶ περιοδικά (ἐπαναλαμβανόμενα κατὰ ἰσόχρονα διαστήματα). Αἱ χορδαὶ τῶν μουσικῶν ὀργάνων, ὅταν πλήττονται, παράγουν ὁμοίομορφα καὶ περιοδικὰ ἤχητικά κύματα καὶ διὰ τοῦτο τὰ αἰσθήματα, τὰ προκαλούμενα ὑπ' αὐτῶν, ὀνομάζομεν τόνους.

Οἱ τόνοι διαφέρουν ἀπ' ἀλλήλων κατὰ τὸ *ῥυθμὸς*, τὴν *ἰσχὺν* καὶ τὴν *χοροίαν*. Τὸ *ῥυθμὸς τοῦ τόνου* ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παλμικῶν κινήσεων κατὰ 1". Ὅσον μεγαλύτερος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν παλμικῶν κινήσεων κατὰ τὸ 1", τόσον ὑψηλότερος (ὀξύτερος) εἶναι ὁ παραγόμενος τόνος. Τὸ κατώτατον ὄριον διὰ τὸν ἀκουστικὸν ἐρεθισμὸν εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν 15 δονήσεων κατὰ 1", τὸ δὲ ἀνώτατον 20000 (κατ' ἄλλους ψυχολόγους 50000). Ὅταν αἱ παλμικαὶ κινήσεις εἶναι ὀλιγώτεραι ἢ τῶν 15, οὐδεὶς τόνος ἀκούεται, ἄνω δὲ τῶν 20000 (ἢ 50000) προκαλοῦν ἀλγεινὴν ἐντύπωσιν καὶ βλάβην εἰς τὴν ἀκοήν.

Ἡ *ἰσχὺς τοῦ τόνου* ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ πλάτους τῶν ἤχητικῶν κυμάτων. Ὅσον ἰσχυρότερον πλήττομεν μίαν χορδὴν, τόσον μεγαλύτερον πλάτος ἔχουν αἱ παραγόμεναι παλμικαὶ κινήσεις τοῦ ἀέρος καὶ ἐπομένως τόσον μεγαλύτεραν ἰσχὺν ἔχει τὸ ἐκ τοῦ ἐρεθισμοῦ τούτου προκαλούμενον ἀκουστικὸν αἴσθημα.

Ἡ *χοροία τοῦ τόνου* ὀφείλεται εἰς τὸ πλῆθος καὶ τὴν ἐντασιν τῶν λεγομένων συνοδευτικῶν ἢ *ἁρμονικῶν* τόνων. Ὅταν πλήττωμεν μίαν χορδὴν, δὲν παράγεται εἰς μόνος τόνος, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἢ παλμικὴ κίνησις μεταδίδεται εἰς ὅλα τὰ μέρη τοῦ ἠχοῦντος σώματος, ταυτοχρόνως παράγονται καὶ ἄλλοι πολλοί, ἀσθενέστατοι βεβαίως, οἱ λεγόμενοι *ἁρμονικοί*, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν κύριον τόνον, ὅστις καλεῖται *θεμελιώδης*. Οἱ συνοδευτικοὶ οὗτοι τόνοι προσδίδουν εἰς τὸν θεμελιώδη τόνον τὴν ἰδιαιτέραν τοῦ χοροίαν. Ἐνεκα τούτου διακρίνεται εὐκόλως εἰς ὠρισμένους τόνους ἐγγόρδου ὀργάνου ἀπὸ τὸν αὐτὸν εἰς ῥυθμὸς καὶ ἰσχὺν τόνον, τὸν ἀποδιδόμενον ὑπὸ πνευστοῦ ὀργάνου: δὲν συνοδεύουν καὶ τοὺς δύο οἱ αὐτοὶ κατ' ἀριθμὸν καὶ ἐντασιν ἁρμονικοί. Ἡ μεταξὺ τῶν διαφορὰ λέγεται διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν *χοροίαν*.

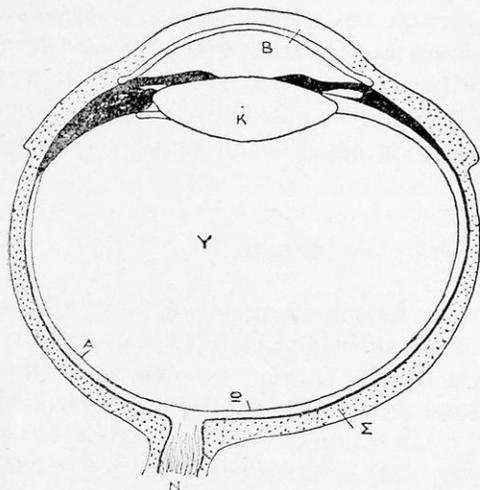
Ἡ ἀκοή εἶναι αἴσθησις ἀναλυτικὴ. Εἰς μίαν π. χ. μουσικὴν

συναυλιαν παράγονται ὑπὸ τῶν ὀργάνων τῆς ὀρχήστρας ταυτοχρόνως διάφοροι τόνοι. Ἐν τούτοις ἀκούομεν ἕκαστον χωριστὰ καὶ δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν σαφῶς τὸν ἕνα ἀπὸ τοῦ ἄλλου. Δυσκολίαν παρουσιάζει εἰς τὴν ἀκοὴν μόνον ἡ διάκρισις τόνων, τῶν ὁποίων οἱ ἀριθμοὶ τῶν παλμικῶν κινήσεων κατὰ δεύτερον λεπτόν ἔχουν μεταξύ των σχέσιν ἐκφραζομένην διὰ μικρῶν ἀκεραίων, ὅπως εἶναι οἱ ἀποτελοῦντες τὴν λεγομένην εἰς τὴν μουσικὴν ὀγδόην (ἢ σχέσεις των εἶναι 1:2), πέμπτην (2:3) καὶ τετάρτην (3:4). Τούτους ἀκούομεν στενωῶς ἠνωμένους. Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς ὁμιλοῦμεν περὶ *συγγωνεύσεως τῶν τόνων*.

6. ΟΠΤΙΚΑ ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

Τὸ αἰσθητήριον τῆς ὁράσεως. Αἰσθητήριον ὄργανον τῆς ὁράσεως εἶναι ὁ *ὀφθαλμὸς*. Ὁ ὀφθαλμὸς ὁμοιάζει πρὸς σκοτεινὸν φωτογραφικὸν θάλαμον. Εἶναι δὲ οὕτω πως κατασκευασμένος, ὥστε νὰ ἐπιτελῇ ἀνάλογον ἔργον: αἱ φωτειναὶ ἀκτίνες, αἱ ἐκπεμπόμεναι ὑπὸ τῶν ἕξω τοῦ ὀφθαλμοῦ εὕρισκομένων ἀντικειμένων, εἰσερχόμεναι διὰ τῆς *κόρης* διαθλῶνται ὑπὸ τοῦ *κρυσταλλώδους φακοῦ*, ὅστις εἶναι ἀμφίκυρτος καὶ διαφανῆς (ἢ θέσις του εἶναι ὀπισθεν τοῦ κυκλικοῦ διαφράγματος τοῦ ὀνομαζομένου *Ἴρις*), ὡς καὶ τῶν ἄλλων διαθλαστικῶν μέσων τοῦ ὀφθαλμοῦ, κυρίως τοῦ *ὕελώδους ὑγροῦ* (τὸ ὅποῖον πληροῖ τὸν ὀπισθεν τῆς Ἴριδος θάλαμον) καὶ οὕτω σχηματίζονται τὰ εἶδωλα τῶν ἀντικειμένων ἐπὶ τοῦ *ἀμφιβληστροειδοῦς χιτῶνος*. Ὁ ἀμφιβληστροειδῆς χιτῶν, ὅστις εἶναι λεπτὴ μεμβρᾶν ἄπλουμένη εἰς τὸ βάθος τοῦ ὀφθαλμοῦ, ἐπέχει τὴν θέσιν τῆς εὐαισθήτου εἰς τὸ φῶς φωτογραφικῆς πλακῆς (Σχ. 2ον). Ὄταν ἐξετάσωμεν αὐτὸν διὰ τοῦ μικροσκοπίου, θὰ ἴδωμεν, ὅτι ἀποτελεῖται ἐκ πολλῶν νευρικῶν στιβάδων. Ἐκ τούτων ἐκεῖναι, αἱ ὁποῖαι διεγείρονται ἀμέσως ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ φωτός, εἶναι ἄθροισμα νευρικῶν κυττάρων μὲ ἰδιαιτέραν μορφήν. Αἱ ἀποφύδες των δηλ. ἀπολήγουν εἰς μικρότερα σωματῖα διάφορα κατὰ τὸ σχῆμα, τὰ λεγόμενα *ραβδία* καὶ *κωνία*. Πιθανῶς εἰς τὰ σωματῖα ταῦτα

προκαλούνται διά τοῦ φωτός χημικαί μεταβολαί, ὁ ἐρεθισμὸς δὲ οὗτος μεταβιβάζεται ἐξ αὐτῶν εἰς τὰς Ἴνας τοῦ ὀπτικοῦ νεύρου, μετὰ τοῦ ὁποίου τὰ ραβδία καὶ κωνία συνδέονται δι' ἄλλων νευρικῶν κυττάρων. Διά τοῦ ὀπτικοῦ νεύρου ἡ διέγερσις μετα-

Σχ. 2. Σχηματικὴ παράστασις τοῦ ὀφθαλμοῦ.
Σ = Σκληρωτικὸς χιτῶν. Α = Ἀμφιβληστροειδῆς χιτῶν. Ω = Ὠχρὰ κηλὶς. Ν = Ὀπτικὸν νεῦρον. Υ = Ὑελῶδες ὑγρὸν. Κ = Κρυσταλλῶδες φακός. Β = Κερατοειδῆς χιτῶν.

δίδεται εἰς τὰ εἰδικὰ διὰ τὴν ὄρασιν ἐγκεφαλικά κέντρα. Οὕτω παράγονται τὰ ὀπτικά αἰσθήματα.

Ὅλη ἡ ἔκτασις τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς δὲν παρουσιάζει τὴν αὐτὴν εὐαισθησίαν εἰς τοὺς ὀπτικούς ἐρεθισμοὺς. Μεγίστην εὐαισθησίαν ἔχει ὁ ἀμφιβληστροειδῆς εἰς εἰδικὴν θέσιν πλησίον τοῦ ὀπισθίου πόλου τοῦ ὀφθαλμοῦ. Ἡ θέσις αὕτη ὀνομά-

ζεται ὠχρὰ κηλὶς, ἔχει ἔκτασιν 1—2 χιλιοστ. καὶ ἀποτελεῖται σχεδὸν μόνον ἐκ κωνίων.

Εἶναι ἡ θέσις τῆς

σαφεστάτης ὁράσεως Διά τοῦτο περιστρέφωμεν ἐκάστοτε οὕτω πῶς τοὺς βολβούς τῶν ὀφθαλμῶν, ὥστε τὰ εἶδωλα τῶν ἀντικειμένων νά σχηματισθοῦν ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς ὠχρᾶς κηλίδος. Τότε βλέπομεν αὐτὰ μετὰ μεγάλης σαφηνείας.

Τὰ χρώματα.—Εἰδικὸς διὰ τὴν ὄρασιν ἐρεθισμὸς εἶναι αἱ ἠλεκτρομαγνητικαὶ κυμάνσεις. Ἀναλόγως τοῦ μήκους τῶν αἱ κυμάνσεις αὗται προκαλοῦν αἰσθήματα διαφόρων χρωμάτων. Τὸ χρῶμα δὲν εἶναι ιδιότης τῶν ἀντικειμένων, ἀλλὰ ποιότης τῶν ὀπτικῶν αἰσθημάτων, τὰ ὁποῖα προκαλοῦνται διὰ τῶν ἠλεκτρομαγνητικῶν κυμάνσεων. Αἱ κυμάνσεις αὗται ἐκπέμπονται ὑπὸ τῶν ἀντικειμένων καὶ διερχόμεναι διὰ

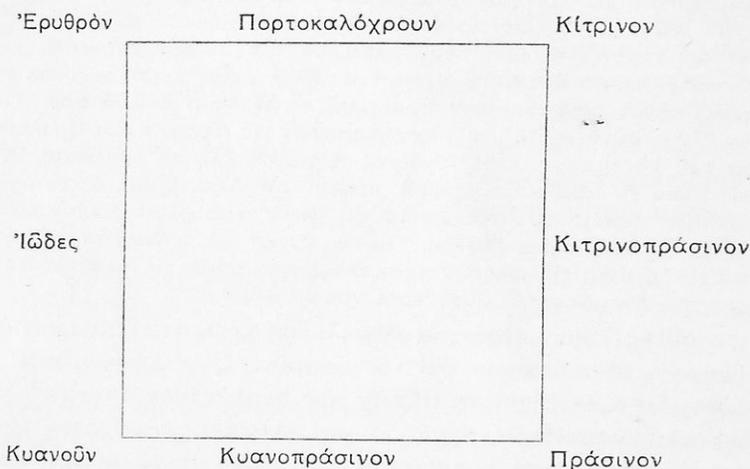
τῆς κόρης ἐρεθίζουν τὸν ἀμφιβληστροειδῆ χιτῶνα τοῦ ὀφθαλμοῦ. Τὰ ἀντικείμενα τὰ εὐρισκόμενα εἰς τελείως ἀφώτιστον ᾠδον δὲν ἔχουν χρῶμα. Φαίνονται εἰς ἡμᾶς μέλανα. Τὸ μέλαν δὲν εἶναι αἰσθημα χρώματος, ἀλλὰ στέρησις παντὸς τοιοῦτου αἰσθήματος. Ὅταν πέση ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων τὸ ἠλιακὸν ἢ ἄλλο φῶς, τότε «ἀποκτοῦν» χρῶμα. Συμβαίνει δηλ. τότε τὸ ἐξῆς: Διὰ τοῦ φωτὸς ἐπιχέονται ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων ἠλεκτρικαὶ κυμάνσεις. Τὰ σώματα ἀναλόγως τῆς φύσεώς των ἄλλας μὲν τῶν κυμάνσεων τούτων ἀπορροφῶν, ἄλλας δὲ ἐκπέμπουν. Αἱ ἐκπεμπόμεναι κυμάνσεις ἀναλόγως τοῦ μήκους των προκαλοῦν τὸ αἰσθημα ὀρισμένου χρώματος. Εἰς μῆκος κύματος 700 μ.μ. ἀντιστοιχεῖ τὸ ἐρυθρὸν χρῶμα, 580 μ.μ. τὸ κίτρινον, 500 μ.μ. τὸ πράσινον, 480 μ.μ. τὸ κυανοῦν κ.ο.κ. Κυμάνσεις μήκους ἄνω τῶν 750 μ.μ. καὶ κάτω τῶν 330 μ.μ. δὲν ἐρεθίζουν τὸν ἀμφιβληστροειδῆ χιτῶνα. Ὅταν ἓν σῶμα ἐκπέμπη πάσας τὰς ἠλεκτρικὰς κυμάνσεις, τὰς ὁποίας φωτιζόμενον δέχεται, τότε προκαλεῖ τὸ αἰσθημα τοῦ λευκοῦ. Τὸ λευκὸν εἶναι σύνθεσις ὄλων τῶν χρωμάτων (τὸ ἠλιακὸν φῶς ἀναλυόμενον διὰ τοῦ πρίσματος ἀποδεικνύεται περιέχον ὅλα τὰ χρώματα). Ἀντιθέτως ὅταν ἓν σῶμα ἀπορροφᾷ πάσας τὰς ἠλεκτρικὰς κυμάνσεις καὶ οὐδεμίαν ἐκπέμπει. εἶναι ὡς νὰ μὴ φωτίζεται. Δίδει λοιπὸν εἰς ἡμᾶς τὴν ἐντύπωσιν τοῦ μέλανος. Τούτου ἕνεκα τὸ μέλαν, τὸ λευκὸν καὶ τὸ ἐκ τῆς ἀναμειξέως των προκαλούμενον φαιὸν μὲ ὅλας τὰς ἀποχρώσεις τὸ ὀνομάζονται οὐδέτεροι χρωματισμοί.

Διακρίνομεν τέσσαρα *θεμελιώδη* χρώματα: τὸ ἐρυθρὸν, τὸ κίτρινον, τὸ πράσινον καὶ τὸ κυανοῦν. Ὅνομάζομεν αὐτὰ θεμελιώδη, διότι ἐκ τῆς ἀναμειξέως των προκύπτουν πάντα τὰ λοιπὰ. Διὰ τῆς ἀναμειξέως ἐρυθροῦ καὶ κιτρίνου παράγεται τὸ χρυσοειδὲς (πορτοκαλί), ἐρυθροῦ καὶ κυανοῦ τὸ πορφυροῦν καὶ τὸ ἰώδες· διὰ τῆς ἀναμειξέως κυανοῦ καὶ πρασίνου αἱ διάφοροι ἀποχρώσεις τοῦ κυανοπρασίνου· διὰ τῆς ἀναμειξέως πρασίνου καὶ κιτρίνου αἱ διάφοροι ἀποχρώσεις τοῦ κιτρινοπρασίνου (1)· ἐρυθρὸν καὶ πράσινον ὡσαύτως κίτρινον καὶ κυανοῦν ἀναμει-

(1) Ἐνταῦθα δὲν ἐννοοῦμεν ἀνάμειξιν χρωστικῶν οὐσιῶν, ἀλλὰ ἀνάμειξιν τῶν χρωμάτων ὡς αἰσθημάτων. Τὰ χρώματα ὡς αἰσθήματα ἀναμειγνύονται κατὰ τὸν ἐξῆς τρόπον: Καλύπτομεν κυκλικὸν δίσκον μὲ χάρτην χρώματος λ.χ. ἐρυθροῦ· εἰς τὸ κέντρον τοῦ δίσκου ἐπικολῶμεν μικρότερον κύκλον ἀπὸ χάρτην χρώματος π.χ. κιτρίνου. Ὅταν περιστρέψωμεν ταχέως τὸν δίσκον δι' εἰδικὸν μηχανήματος, θὰ μᾶς δώσῃ τὴν ἐντύπωσιν χρώματος χρυσοειδοῦς.

γνόμενα δὲν δίδουν ἄλλα χρώματα, ἀλλὰ τὸ οὐδέτερον φαιόν. Διὰ τοῦτο τὰ χρώματα αὐτὰ ὀνομάζονται *συμπληρωματικά*· ἀναμειγνυόμενα ἐξουδετερώνουν ἄλληλα. Συμπληρωματικὸν τοῦ ἐρυθροῦ εἶναι τὸ πράσινον καὶ τὰνάπαλιν τοῦ πρασίνου τὸ ἐρυθρόν. Συμπληρωματικὸν τοῦ κιτρίνου εἶναι τὸ κυανοῦν καὶ τὰνάπαλιν τοῦ κυανοῦ τὸ κίτρινον.

Γραφικῶς παριστῶμεν τὰ χρώματα διὰ τετραέδρου (Σχ. 3ον), εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ὁποίου τοποθετοῦμεν τὰ τέσσαρα θεμελιώδη χρώματα κατὰ τρόπον ὅμως, ὥστε ἀπέναντι

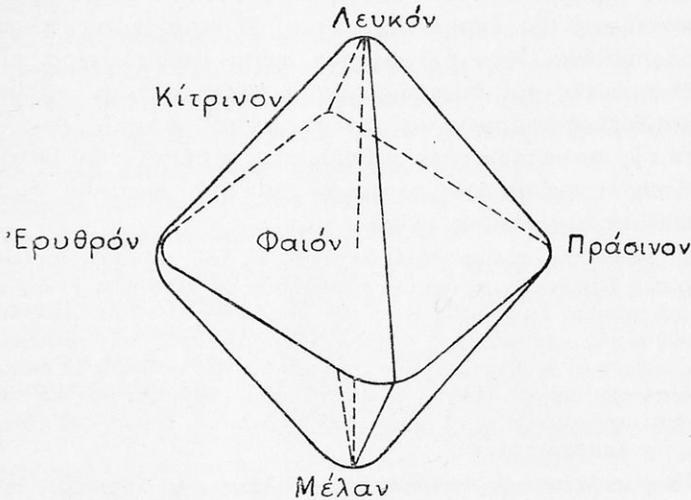

Σχ. 3. Τετράεδρον χρωμάτων.

ἀλλήλων διαγωνίως νὰ εὐρίσκωνται τὰ ζεύγη τῶν συμπληρωματικῶν. Τοὺς οὐδετέρους χρωματισμοὺς παριστῶμεν δι' εὐθείας γραμμῆς, εἰς τὰ ἄκρα τῆς ὁποίας τοποθετοῦμεν τὸ λευκὸν καὶ τὸ μέλαν καὶ εἰς τὸ μέσον τὸ φαιόν. Ἐπειδὴ τὸ φαιόν παράγεται καὶ δι' ἀναμείξεως τῶν συμπληρωματικῶν χρωμάτων, δυνάμεθα νὰ συνδυάσωμεν τὴν εὐθεῖαν γραμμὴν τῶν οὐδετέρων χρωματισμῶν μετὰ τοῦ τετραέδρου τῶν χρωμάτων, οὕτως ὥστε ἡ γραμμὴ νὰ διέρχεται διὰ τοῦ κεντρικοῦ σημείου τοῦ τετραέδρου. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς ἐπαφῆς τάσσομεν τὸ φαιόν. Οὕτω σχηματίζεται τὸ ὀκτάεδρον τῶν χρωμάτων

(Σχ. 4ον). Ἐπὶ τοῦ ὀκταέδρου τούτου δύνανται νὰ λάβουν θέσιν ὅλα τὰ χρώματα, θεμελιώδη καὶ μὴ, ἀναλόγως τῶν ἰδιοτήτων αὐτῶν.

Ἰδιότητες τῶν χρωμάτων.—Τρεῖς εἶναι αἱ ἰδιότητες, αἱ ὁποῖ-

Σχ. 4. Ὀκτάεδρον τῶν χρωμάτων.

αι χαρακτηρίζουν ἀκριβῶς ἕκαστον χρῶμα: τὸ *ποιόν*, ἢ *λαμπρότης* καὶ ἡ *πυκνότης*. Τὸ *ποιόν* ἑκάστου χρώματος ὀρίζει τὴν θέσιν του ἐπὶ τοῦ ὀκταέδρου τῶν χρωμάτων ἀναλόγως τῆς σχέσεώς του πρὸς τὰ τέσσαρα θεμελιώδη. Οὕτω π. χ. τὸ κίτρινοπράσινον ἀναλόγως τῆς περιεκτικότητός του εἰς πράσινον τάσσεται ἐπὶ τῆς γραμμῆς, ἡ ὁποία ἐνώνει τὸ κίτρινον καὶ τὸ πράσινον, κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον πλησίον τοῦ πρασίνου. Ἡ λαμπρότης ἑκάστου χρώματος ὀρίζει τὴν θέσιν του ἐν σχέσει πρὸς τὰ δύο ἄκρα τῆς εὐθείας τῶν οὐδετέρων χρωματισμῶν, πρὸς τὸ λευκόν δηλ. καὶ τὸ μέλαν. Π.χ. τὸ ἀνοικτὸν ἐρυθρὸν τοποθετεῖται ἐπὶ τῆς γραμμῆς, ἡ ὁποία συνδέει τὸ ἐρυθρὸν μετὰ τοῦ λευκοῦ, κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον πλησίον τοῦ λευκοῦ. Τὸ βαθύ κυανοῦν ἐπὶ τῆς γραμμῆς, ἥτις συνδέει τὸ κυανοῦν με

τὸ μέλαν, κατὰ τὸ μάλλον καὶ ἤττον πλησίον τοῦ μέλανος. Τέλος ὁ βαθμὸς *πυκνότητος* ἐκάστου χρώματος ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς περιεκτικότητός του εἰς στοιχεῖα τοῦ ἀντιστοίχου συμπληρωματικοῦ χρώματος. Ὅσον περισσότερον π.χ. μία ἀπόχρωσις πρασίνου περιέχει στοιχεῖα τοῦ ἐρυθροῦ, τόσον μικροτέρα εἶναι ἡ πυκνότης αὐτῆς, ἐπομένως τόσον περισσότερον πλησιάζει πρὸς τὸ φαιόν. Ὅσον ὀλιγώτερον, τόσον μεγαλυτέρα εἶναι ἡ πυκνότης αὐτῆς καὶ συνεπῶς τόσον πλησιέστερον εὐρίσκεται πρὸς τὸ κυρίως πράσινον καὶ ἀπώτερον τοῦ φαιοῦ. Ἀναλόγως λοιπὸν τῆς πυκνότητός των καθορίζεται ἡ θέσις τῶν διαφόρων χρωμάτων ἐν σχέσει πρὸς τὸ φαιὸν ἐπὶ τῆς γραμμῆς, ἡ ὁποία ἐνώνει αὐτὰ τὰ χρώματα μὲ τὸ φαιόν.

Τὸ *ποιόν* τοῦ χρώματος ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ μήκους κυρίως τῶν ἠλεκτρικῶν κυμάνσεων, αἱ ὁποῖαι προκαλοῦν τὸ αἰσθημα. Ἡ *λαμπρότης* ἐξαρτᾶται κυρίως ἐκ τοῦ πλάτους τῶν κυμάνσεων. Ἡ δὲ *πυκνότης* ἐκ τοῦ βαθμοῦ τῆς καθαρότητος αὐτῶν. Καθαρὰ εἶναι τὰ χρώματα τὰ προκαλούμενα ἐκ κυμάνσεων τοῦ αὐτοῦ μήκους, μὴ καθαρὰ δὲ ἐκ κυμάνσεων διαφόρου μήκους. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ, ὅτι καὶ τὸ πλάτος τῶν κυμάνσεων καθορίζει τὸ ποιόν τοῦ χρώματος, ὅπως καὶ τὸ μήκος αὐτῶν τὴν λαμπρότητά του.

Τὰ φαινόμενα τῆς ἀντιθέσεως.—Ἐλέγομεν ἀνωτέρω ὅτι τὰ συμπληρωματικά χρώματα ἐξουδετερώνουν ἄλληλα. Τοῦτο συμβαίνει, ὅταν οἱ ἐρεθισμοὶ ἐπιδροῦν *ταυτοχρόνως* ἐπὶ τῆς αὐτῆς θέσεως τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς χιτῶνος, διότι τότε πράγματι γίνεται μείξις τῶν χρωμάτων. Ὅταν ὅμως οἱ ἐρεθισμοὶ δὲν ἐπιδροῦν ταυτοχρόνως, ἀλλὰ *διαδοχικῶς*, ἢ εἶναι μὲν ταυτόχρονοι, ἀλλὰ ἐπιδροῦν ὄχι ἐπὶ τῆς αὐτῆς θέσεως τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς, τότε τὰ συμπληρωματικά χρώματα δὲν ἐξουδετεροῦνται ἀμοιβαίως, ἀλλ' ἐνισχύουν ἄλληλα ἢ προκαλοῦν τὰ μὲν τὰ δέ. Ἐὰν π.χ. τοποθετήσωμεν τεμάχιον χάρτου ἐρυθροῦ σχήματος τετραγώνου εἰς τὸ κέντρον δίσκου φαιοῦ καὶ ἀτενίσωμεν αὐτὸ ἐπὶ 20"—30", εἶτα δὲ ἀπομακρύνωμεν τὸ ἐρυθρὸν τετράγωνον, ἐξακολουθήσωμεν ὅμως νὰ ἔχωμεν προσηλωμένον τὸ βλέμμα ἐπὶ τοῦ φαιοῦ δίσκου, τότε θὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἐξακολουθοῦμεν νὰ βλέπωμεν ἀκόμη τὸ τετράγωνον εἰς τὸ κέντρον τοῦ δίσκου, τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι πλέον ἐρυθρὸν, ἀλλὰ πράσινον.

Ἦτοι ἐνῶ ἔπαυσεν ὁ ἐξωτερικὸς ἐρεθισμὸς, παραμένει ἡ εἰκὼν τοῦ ἀντικειμένου μὲ χρῶμα ὅμως συμπληρωματικὸν τοῦ ἀρχικοῦ. Ἡ εἰκὼν αὕτη ὀνομάζεται **μετείκασμα**. Ἐάν τὸ τετράγωνον ἔχη χρῶμα κίτρινον, τὸ μετείκασμα θὰ εἶναι κυανοῦν, καὶ ἀντιθέτως.

Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τοὺς οὐδετέρους χρωματισμοὺς. Ἐάν ἀτενίσωμεν ἐπὶ πολὺ μίαν μορφήν μέλαιναν ἐπὶ βάθους λευκοῦ, προσηλώσωμεν δὲ κατόπιν τὸ βλέμμα ἐπὶ λευκῆς ἐπιφανείας, τότε θὰ ἴδωμεν πάλιν τὴν ἀρχικὴν μορφήν, ἀλλὰ φωτεινοτέραν καὶ ἐπὶ βάθους σκοτεινοῦ. Ἐδῶ δηλ. τὸ μετείκασμα ὁμοιάζει μὲ τὴν ἀρνητικὴν εἰκόνα τῆς φωτογραφικῆς πλακός.

Τὸ φαινόμενον τοῦτο ὀνομάζομεν **διαδοχικὴν ἀντίθεσιν**.

Ἐκτὸς τῆς διαδοχικῆς ἔχομεν καὶ δύο ἄλλας ἀκόμη περιπτώσεις ἀντιθέσεως: τὴν λεγομένην **σύγχρονον** καὶ τὴν **ἀντίθεσιν τῆς λαμπρότητος**. Ἐάν λ.χ. τοποθετήσωμεν εἰς τὸ κέντρον δίσκου ἐρυθροῦ τεμάχιου χάρτου φαιοῦ χρώματος, καλύψωμεν δὲ τὸν δίσκον διὰ λεπτοτάτου διαφανοῦς χάρτου (διὰ νὰ μὴ φαίνεται καθαρὸν τὸ περίγραμμα), θὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ὁ φαιὸς χάρτης προσλαμβάνει εὐθὺς πρασίνην ἀπόχρωσιν. Ἐπὶ πρασίνου δίσκου ἡ ἀπόχρωσις αὕτη θὰ εἶναι ἐρυθρά, ἐπὶ κιτρίνου κυανὴ καὶ ἐπὶ κυανοῦ κιτρίνη. Τὰ διάφορα δηλ. χρώματα ἔχουν τὴν τάσιν νὰ προκαλοῦν πέριξ αὐτῶν τὰ συμπληρωματικὰ των. Τοῦτο εἶναι τὸ φαινόμενον τῆς συγχρόνου ἀντιθέσεως.

Ἡ ἀντίθεσις τῆς λαμπρότητος παρουσιάζεται εἰς τὴν ἐξῆς περίπτωσιν: Ἐάν λάβωμεν δύο τεμάχια χάρτου φαιοῦ τῆς αὐτῆς ἀκριβῶς ἀποχρώσεως καὶ τοποθετήσωμεν τὸ ἓν ἐπὶ βάθους μέλανος καὶ τὸ ἄλλο ἐπὶ βάθους λευκοῦ, θὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι τὸ πρῶτον φαίνεται ἀνοικτότερον, ἐνῶ τὸ δεύτερον βαθύτερον. Ἡ μεταβολὴ ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι τὸ μέλαν ἢ τὸ λευκὸν τοῦ βάθους προκαλεῖ τὸ συμπληρωματικὸν τοῦ χρώμα, τοῦτο δὲ ἐνοῦται μετὰ τοῦ φαιοῦ καὶ αὐξάνει ἢ μειώνει τὴν λαμπρότητά του.

Ἡ σημασία τῆς ἀντιθέσεως εἶναι μεγίστη διὰ τὴν ὄρασιν. Εἰς τὸ φαινόμενον τοῦτο ὀφείλεται ἡ σαφήνεια, μὲ τὴν ὁποίαν διαγράφεται τὸ περίγραμμα τῶν ἀντικειμένων, ἐπομένως ἡ ἰκανότης τῆς ὁράσεως νὰ διακρίνη σαφῶς ἀπ' ἀλλήλων τὰ διάφορα ἀντικείμενα.

Ἀχρωματοψία. Ἀχρωματοψίαν ὀνομάζομεν τὴν νόσον, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ πάσχων δὲν βλέπει τὰ κυρίως χρώματα. Διακρίνομεν δύο εἴδη ἀχρωματοψίας: τὴν γενικὴν καὶ τὴν μερικὴν. Κατὰ τὴν γενικὴν ὁ πάσχων βλέπει ὅλα ἀνεξαιρέτως

τὰ χρώματα ὡς διαφόρους ἀποχρώσεις τοῦ φαιοῦ (ἀπὸ τοῦ λευκοῦ ἕως τοῦ μέλανος). Ἡ γενικὴ ἀχρωματοψία εἶναι σπανία. Συνήθης σχετικῶς εἶναι ἡ μερική, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ πάσχων δὲν βλέπει τὰς ἀποχρώσεις ἢ τοῦ ἐρυθροῦ καὶ τοῦ πρασίνου ἢ τοῦ κυανοῦ καὶ τοῦ κιτρίνου. Ἡ πρώτη εἶναι συνηθεστέρα (4—5% τῶν ἀνδρῶν πάσχουν ἐξ αὐτῆς· εἰς τὰς γυναῖκας σπανίως παρουσιάζεται) καὶ ὀνομάζεται δαλτονισμός, ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ φυσιοδίφου Dalton (1766—1844), ὁ ὁποῖος τὴν περιέγραψεν ἀκριβῶς. Ὁ πάσχων ἐκ δαλτονισμοῦ βλέπει μὲν τὸ κίτρινον καὶ τὸ κυανοῦν, ὄχι ὅμως τὸ ἐρυθρόν καὶ τὸ πράσινον, τὰ ὁποῖα ἐκλαμβάνει ὡς διαφόρους ἀποχρώσεις τοῦ φαιοῦ.

7. Αἰσθήματα ὀργανικά, μυϊκά καὶ στατικά

Τὰ αἰσθήματα αὐτὰ ἀνήκουν εἰς τὸ σύστημα τὸ δεχόμενον ἐρεθισμούς, οἱ ὁποῖοι προέρχονται ἐκ τοῦ ἰδίου ἡμῶν ὀργανισμοῦ.

Ὄργανικά λέγονται τὰ αἰσθήματα, διὰ τῶν ὁποίων λαμβάνομεν γνῶσιν τῆς ἐσωτερικῆς καταστάσεως τοῦ ὀργανισμοῦ μας. Τοιαῦτα αἰσθήματα εἶναι ἡ πείνα καὶ ἡ δίψα, ἡ δύναμις καὶ ἡ κόπωση, ὁ κόρος καὶ ἡ στενοχωρία (ἐκ δυσπνοίας, καρδιακῆς παθῆσεως κτλ.) κ. ἄλλα. Σπουδαιότερα εἶναι ἡ πείνα, ἥτις γίνεται αἰσθητὴ εἰς τὸν στόμαχον καὶ ἡ δίψα, τὴν ὁποίαν αἰσθανόμεθα ἐπὶ τῆς γλώσσης, εἰς τὸν οὐρανίσκον καὶ τὸν λάρυγγα. Τὰ αἰσθήματα αὐτὰ εἶναι ἀξιόλογα, διότι μᾶς πληροφοροῦν περὶ τῶν τυχόν ἀνωμαλιῶν κατὰ τὴν λειτουργίαν τῶν ὀργάνων τοῦ σώματός μας καὶ μᾶς παρακινοῦν νὰ προνοήσωμεν περὶ αὐτῶν. Ἐχουν ἐπίσης μεγίστην σημασίαν διὰ τὴν συναισθηματικὴν μας ζωὴν, ὡς θὰ ἴδωμεν εἰς τὸ εἰδικὸν περὶ Συναισθημάτων μέρος τῆς Ψυχολογίας. Δὲν ἔχει εἰσέτι ἐξακριβωθῆ, ἐάν ὑπάρχουν εἰδικὰ αἰσθητήρια ὄργανα διὰ τὰ ὀργανικά αἰσθήματα.

Μυϊκά λέγονται τὰ αἰσθήματα, διὰ τῶν ὁποίων πληροφορεῖται ἡ συνειδησις τὴν θέσιν τῶν διαφόρων μελῶν τοῦ σώματος, τὰς κινήσεις των καὶ τὴν καταβαλλομένην ὑπ' αὐτῶν ἀντί-

στασιν (π. χ. κατά την ἄρσιν βάρους). Χάρις εἰς τὰ μυϊκὰ αἰσθήματα δυνάμεθα μὲ κλειστοὺς ὀφθαλμοὺς νὰ προσδιορίσωμεν ἀκριβῶς τὴν θέσιν καὶ τὰς κινήσεις τῶν μελῶν τοῦ σώματος μας. Ὅτι τοῦτο ὀφείλεται εἰς ἰδιαιτέραν αἴσθησιν, ἀποδεικνύουν αἱ παθολογικαὶ περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας ὁ ἀσθενής, ὅταν δὲν βλέπη, κινεῖ μὲν π. χ. τὸν βραχίονά του, ἀδυνατεῖ ὅμως νὰ καθορίσῃ τὴν θέσιν καὶ τὰς κινήσεις αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο ἀφήνει τὸν βραχίονά του ἐπὶ πολὺ εἰς στενοχώρους θέσεις, τὰς ὁποίας δίδει εἰς αὐτὸν ὁ ἰατρός.

Τὰ εἰδικὰ διὰ τὰ μυϊκὰ αἰσθήματα αἰσθητήρια ὄργανα ἔχουν τὴν ἕδραν τῶν εἰς τοὺς μῦς, τοὺς τένοντας καὶ τὰς ἀρθρώσεις. Ἡ σημασία τῶν αἰσθημάτων τούτων διὰ τὴν ζωὴν τοῦ ὀργανισμοῦ εἶναι μεγίστη.

Διὰ τῶν *στατικῶν* αἰσθημάτων λαμβάνομεν γνῶσιν τῆς θέσεως καὶ τῆς κινήσεως τοῦ σώματος, ὡς καὶ τῆς ἰσορροπίας αὐτοῦ. Αἰσθητήρια ὄργανα εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν εἶναι οἱ *ἡμικύκλιοι σωλῆνες* καὶ τὰ *λιθοφόρα κυστίδια*, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται εἰς τὸ ἐσώτερον οὖς. Ἀρχικῶς ὑπέτιθετο, ὅτι καὶ τὰ ὄργανα αὐτὰ μαζὶ μὲ τὸν κοχλίαν ἐχρησίμευον εἰς τὴν λειτουργίαν τῆς ἀκοῆς. Διὰ τῆς ἐξαιρέσεως ὅμως αὐτῶν ἐπὶ ζῶων καὶ ἐκ τῶν ἀνωμαλιῶν, αἱ ὁποῖαι κατόπιν παρατηροῦνται, ἀπεδείχθη, ὅτι διὰ τῶν ὀργάνων τούτων γεννῶνται τὰ στατικὰ αἰσθήματα καὶ λαμβάνει γνῶσιν ἢ ψυχὴ τῆς ἰσορροπίας τοῦ σώματος. Οἱ ἡμικύκλιοι σωλῆνες (βλ. σχῆμα ὠτός) εἶναι τρεῖς τὸν ἀριθμὸν καὶ εἶναι οὕτω πως τοποθετημένοι, ὥστε ν' ἀποτελοῦν τρία ἐπ' ἄλληλα κείμενα ἐπίπεδα, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰς τρεῖς διαστάσεις τοῦ χώρου. Οἱ σωλῆνες οὗτοι εἶναι γεμάτοι ἀπὸ λεμφατικὸν ὑγρὸν. Ἀπὸ τὰ τοιχώματά των φύονται τριχίδια, τὰ ὁποῖα εἰσδύουν ἐντὸς τοῦ λέμφου. Ὅταν κινούμεθα πρὸς τὰ ἐμπρός, τὸ λεμφατικὸν ὑγρὸν τοῦ ὀριζοντίου σωλῆνος φέρεται λόγῳ τῆς ἀδρανείας πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ πιέζει τὰ εὐρισκόμενα εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο τριχίδια. Δι' αὐτῶν διεγείρεται εἰδικὸν αἰσθητήριον νεῦρον καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἢ συνείδησις λαμβάνει γνῶσιν τῆς κινήσεως τοῦ σώματος μας, καὶ ὅταν ἀκόμη ἔχωμεν κλείσει τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ φερώμεθα

ὕπ' ἄλλων. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει, ὅταν ἡ κίνησις γίνεται πρὸς τὰ δεξιὰ ἢ τὰ ἀριστερά, ἄνω καὶ κάτω, ἀλλ' εἰς τοὺς ἄλλους δύο σωληνας.

Τῶν λιθοφόρων κυστιδίων ἡ λειτουργία εἶναι πιθανώτατα ἡ ἐξῆς: Μέσα εἰς ἕκαστον κυστιδίον ὑπάρχει στερεὸν σωματίον, τὸ ὁποῖον καλεῖται *ὠτόλιθος* καὶ στηρίζεται πάλιν ἐπὶ τριχιδίων. Αἱ κινήσεις τῆς κεφαλῆς μεταβάλλουν τὴν θέσιν τῶν ὠτολίθων ἐν σχέσει πρὸς τὰ τριχίδια καὶ προκαλοῦν δι' αὐτῶν τὴν ἀντίστοιχον νευρικὴν διέγερσιν. Ἡ διέγερσις, ἡ ὁποία γεννᾶται ἀπὸ τοὺς προκαλοῦντας τὰ στατικὰ αἰσθήματα ἐρεθισμούς, μεταβιβάζεται διὰ τῶν ειδικῶν νέρων εἰς τὸν προμήκη μυελὸν καὶ τὴν παρεγκεφαλίδαν, ὅπου εὐρίσκονται τὰ κέντρα τὰ ρυθμίζοντα τὴν ἰσορροπίαν τοῦ σώματος.

8. ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕΤΑΞΥ ΕΡΕΘΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ. ΝΟΜΟΙ ΤΩΝ ΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

Ἡ προσαρμογή. Ἡ πειραματικὴ ψυχολογικὴ ἔρευνα τῶν σχέσεων μεταξὺ ἐρεθισμῶν καὶ αἰσθημάτων κατέληξεν εἰς ἀξιόλογα πορίσματα, διὰ τῶν ὁποίων ἐρμηνεύονται μερικὰ φαινόμενα τοῦ ψυχικοῦ βίου, ὡς καὶ ἡ στάσις τοῦ ὀργανισμοῦ ἀπέναντι τοῦ περιβάλλοντος. Ἐν πρώτοις διεπιστώθη, ὅτι αἱ αἰσθήσεις μας λειτουργοῦν κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε ν' ἀντιλαμβάνονται τελειότερον τὸ ἐν κινήσει καὶ μεταβολῇ εὐρισκόμενον ἢ τὸ ἀκίνητον καὶ ἀναλλοίωτον. Ὅταν λ. χ. αἱ εἰκόνας τῶν ἀντικειμένων σχηματίζονται ὄχι εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς (ἦτοι εἰς τὴν θέσιν τῆς σαφεστάτης ὀράσεως), ἀλλ' εἰς τὴν περιφέρειαν, μένουσιν δὲ τὰ ἀντικείμενα ἀκίνητα, δυσκολευόμεθα ν' ἀντιληφθῶμεν τὸ μέγεθος καὶ νὰ ὀρίσωμεν ἀκριβῶς τὴν ἀπόστασιν αὐτῶν. Ἀντιθέτως, ὅταν τὰ ἀντικείμενα εὐρίσκονται ἐν κινήσει, δυνάμεθα ν' ἀντιληφθῶμεν αὐτὰ σαφῶς καὶ εὐκόλως, ἀκόμη καὶ διὰ τῆς περιφερικῆς ὀράσεως. Ὡστε μικρὸν μόνον μέρος τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς (ἢ θέσις τῆς σαφεστάτης ὀράσεως) προορίζεται διὰ τὴν ἀντίληψιν ἀκινήτων, ἐνῶ ὀλόκληρος ἔχει τὴν ἰδιότητα ν' ἀντιδρᾷ εἰς ἐρεθισμούς προερχο-

μένους από κινουμένης μορφάς. Το αυτό παρατηρείται και διά τὰς ἄλλας μεταβολάς. "Όταν, ἐπὶ παραδειγματι, προσηλώσωμεν τὸ βλέμμα ἐπὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς θέσεως, ἢ ὅποια φωτίζεται σταθερῶς καὶ μὲ τὴν αὐτὴν ἔντασιν, θὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι βαθμιαίως ἐξαφανίζονται ὅλαι αἱ διαφοραὶ λαμπρότητος καὶ χρωμάτων : τὸ σκοτεινὸν φωτίζεται, τὸ λαμπρὸν ἀντιθέτως γίνεται σκοτεινὸν καὶ τὰ χρώματα τείνουν πρὸς τὸ φαιόν. "Ἦτοι ὁ ὀφθαλμὸς ἐξοικειοῦται πλέον εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ φωτός καὶ δὲν ἀντιδρᾷ εἰς τὰς διαφοράς. Το φαινόμενον τοῦτο ὀνομάζομεν *προσαρμογὴν*.

Ἡ προσαρμογὴ παρατηρεῖται ὄχι μόνον εἰς τὴν ὄρασιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ἄλλας αἰσθήσεις· περισσότερο εἰς τὰς αἰσθήσεις τῆς θερμότητος καὶ τῆς πίεσεως καὶ εἰς τὴν ὄσφρησιν, ἐλάχιστα δὲ εἰς τὴν ἀκοήν. "Όταν εἰσερχώμεθα εἰς δωμάτιον κλειστόν, αἰσθανόμεθα ἄμέσως ὠρισμένην ὄσμήν. Ἐὰν ὅμως παραμείνωμεν εἰς αὐτὸ ἐπὶ χρονικόν τι διάστημα, δὲν αἰσθανόμεθα πλέον τίποτε. Ἐγένετο ἤδη ἡ προσαρμογὴ τῆς ὄσφρήσεως.

Λόγω τῆς προσαρμογῆς τὸ σταθερὸν καὶ ἀμετάβλητον χάνει βαθμιαίως τὴν ἀξίαν του διὰ τὴν συνειδησιν, ἐνῶ ἀντιθέτως τὸ νέον καὶ διάφορον γίνεται αἰσθητὸν μὲ ἐξαιρετικὴν ἔντασιν. Ἡ βιολογικὴ σκοπιμότης τοῦ φαινομένου τούτου εἶναι προφανῆς· ὁ ὄργανισμὸς ἔχει μεγίστην ἀνάγκην νὰ ἀντιλαμβάνεται πάραυτα τὸ νέον καὶ ἀπροσδόκητον, διότι ἐξ αὐτῶν ἀπειλεῖται συνήθως ἡ ὑπαρξίς του, ἐνῶ τὸ παλαιὸν καὶ ἀναλλοίωτον δὲν τὸν ἐνδιαφέρουν, ἐπειδὴ δὲν δύνανται πλέον νὰ ἀποτελέσουν κίνδυνον δι' αὐτόν.

Ὁ Νόμος τοῦ Weber. "Όταν εὕρισκώμεθα εἰς δωμάτιον φωτιζόμενον δι' ἑνὸς κηρίου, ἀνάψωμεν δὲ ἕν ἀκόμη κηρίον, ἀμέσως θὰ ἀντιληφθῶμεν τὴν διαφορὰν εἰς τὸν φωτισμόν. Ἐὰν ὅμως τὸ δωμάτιον φωτίζεται δι' ἑκατὸν κηρίων, προστεθῆ δὲ εἰς αὐτὰ ἀκόμη ἕν, μολοντί ἀριθμητικῶς ἢ ἔντασις τοῦ φωτισμοῦ ἠῤῥξήθη εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν τόσον, ὅσον καὶ εἰς τὴν προηγούμενην, δὲν θὰ αἰσθανθῶμεν οὐδεμίαν διαφορὰν. Ὁμοίως τοὺς ἀστέρας βλέπομεν μὲν εἰς τὸ σκότος τῆς νυκτός, ὄχι ὅμως καὶ κατὰ τὴν ἡμέραν, ἐνῶ ἡ ἀκτινοβολία των παραμένει ἢ

αυτή. Τὸν ρυθμικὸν κτύπον τοῦ ὥρολογίου ἀκούομεν μόνον ἐν σιγῇ ἄντιθέτως, ὅταν ἐπικρατῇ θόρυβος, δὲν διακρίνομεν πλέον αὐτὸν κ. ο. κ. Ἐκ τῶν παραδειγμάτων αὐτῶν συμπεραίνομεν, ὅτι μία καὶ ἡ αὐτὴ αὔξησις τῆς ἐντάσεως ἐνὸς ἐρεθισμοῦ ἄλλοτε γίνεται αἰσθητὴ, ἄλλοτε ὄχι. Ἀκριβῆς παρατήρησις ἀπέδειξεν, ὅτι ὅσον ἰσχυρότερος εἶναι ὁ ἐρεθισμὸς, ὁ ὁποῖος ἐπιδρᾷ ἐπὶ ἐνὸς αἰσθητηρίου ὄργανου, τόσον περισσότερον πρέπει νὰ αὐξηθῇ, διὰ νὰ γίνῃ αἰσθητὴ ἡ διαφορὰ εἰς τὴν συνείδησιν. Ἐὰν εἰς τὰ 100 κηρία προσθέσωμεν ἀντὶ ἐνὸς 10, εἰς τὰ χίλια 100 κ. ο. κ., θὰ ἀντιληφθῶμεν ἀμέσως τὴν διαφορὰν τοῦ φωτισμοῦ.

Ὅθεν ἡ αὔξησις τῆς ἰσχύος ἐνὸς ἐρεθισμοῦ, διὰ νὰ προκαλέσῃ αἰσθητὴν αὔξησιν τῆς ἐντάσεως τοῦ αἰσθήματος, πρέπει νὰ εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸν ἐρεθισμὸν, εἰς τὸν ὁποῖον προστίθεται. Τὸν νόμον τοῦτον διετύπωσε τὸ πρῶτον ὁ φυσιολόγος Ἐρνέστος Weber καὶ διὰ τοῦτο φέρει εἰς τὴν Ψυχολογίαν τὸ ὄνομά του.

Νεώτεροι πειραματικαὶ ἔρευναι ἀπέδειξαν, ὅτι ὁ νόμος αὐτὸς δὲν ἔχει ἀπόλυτον κύρος. Ἰσχύει ἐν πρώτοις διὰ ἵττα αἰσθήματα ὀράσεως, ἀκοῆς, βάρους, πιέσεως καὶ κινήσεων. Ἀντιθέτως ἡ ἐφαρμογὴ του εἰς τὴν γεῦσιν καὶ τὴν ὄσφρησιν φαίνεται ἀμφίβολος. Ἐξ ἄλλου οἱ ἄκρως ἀσθενεῖς, ὡς καὶ οἱ ἐκτάκτως ἰσχυροὶ ἐρεθισμοὶ δὲν ρυθμίζονται συμφώνως πρὸς τὸν νόμον τοῦτον. Ἀπεδείχθη τέλος, ὅτι ἡ ἀναλογία, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ ὁ νόμος, δὲν εἶναι ἡ αὐτὴ δι' ὅλας τὰς αἰσθήσεις. Πάντως ὁ νόμος τοῦ Weber ἔχει μεγάλην σημασίαν. Δι' αὐτοῦ ἀποδεικνύεται, ὅτι τὰ αἰσθητήριά μας ὄργανα ἔχουν τὴν ἰκανότητα νὰ προσαρμόζουν τὴν εὐαίσθησιν των πρὸς τὴν ἰσχὺν τῶν ἐρεθισμῶν. Εἶναι πολὺ εὐαίσθητα ἀπέναντι τῶν ἀσθενῶν ἐρεθισμῶν καὶ ὀλιγώτερον εὐαίσθητα ἀπέναντι τῶν ἰσχυρῶν. Ὅταν ὁ ἐρεθισμὸς εἶναι ἰσχυρὸς, πρέπει νὰ αὐξηθῇ κατὰ πολὺ, διὰ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ ἡ διαφορὰ, ἐνῶ ἐπὶ ἀσθενῶν ἐρεθισμῶν καὶ μικρὰ μόνον αὔξεις προκαλεῖ αἰσθητὴν διαφορὰν εἰς τὴν ἔντασιν τοῦ αἰσθήματος.

Διὰ τοῦ νόμου τοῦ Weber ἐξηγεῖται, διατί ὄλοι οἱ ἀκροαταὶ μιᾶς συναυλίας ἀκούουν μουσικῶς τὴν αὐτὴν μελωδίαν ἀνεξαρτήτως τῆς θέσεώς των ἐντὸς τῆς αἰθούσης. Ὅσον ἀπομα-

κρύνεται κανείς από την ὀρχήστραν, τόσον ἀσθενέστεροι γίνονται διὰ τὴν ἀκοήν του οἱ ἐρεθισμοί, ἀλλὰ τὰ πηλίκια τῶν ἐντάσεων παραμένουν πάντοτε τὰ αὐτὰ καὶ διὰ τοῦτο δὲν μεταβάλλεται ἡ μορφή τῶν ἐκτελουμένων μουσικῶν ἔργων: ὅλοι οἱ ἀκροαταὶ ἀκούουν τὴν αὐτὴν μελωδίαν. Διὰ τὸν ἴδιον λόγον, ἐνῶ διὰ τῆς μεταβολῆς τοῦ φωτισμοῦ κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἡμέρας ἀυξομειώνεται ἡ ἔντασις τοῦ φωτός, τὸ ὅποιον ἀκτινοβολοῦν τὰ διάφορα ἀντικείμενα, ἡμεῖς ἐξακολουθοῦμεν νὰ βλέπωμεν τὰ «αὐτὰ» ἀντικείμενα. Καὶ εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν τὰ πηλίκια τῶν ἐντάσεων παραμένουν σταθερῶς τὰ αὐτὰ. Καὶ εἰς τὸν νόμον λοιπὸν τοῦ Weber φαίνεται ἡ ἀρχὴ τῆς σκοπιμότητος, ἡ ὁποία διέπει τὸν ψυχικὸν μας ὀργανισμόν. *Ἀντιδρῶμεν εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς ἐρεθισμοὺς κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ εἶναι πάντοτε δυνατὴ ἡ εὐκόλος ἀναγνώρισις τῶν πραγμάτων.* Διὰ τῆς ἀναγνώρισεως τῶν πραγμάτων ὁ ὀργανισμὸς δύναται νὰ λαμβάνῃ ἀπέναντι αὐτῶν τὴν βιολογικῶς συμφέρουσαν στάσιν καὶ νὰ ἀμύνεται εὐστόχως κατὰ τῶν ἐνδεχομένων κινδύνων.

Ὁ νόμος τῆς εἰδικῆς ἐνεργείας τῶν αἰσθητηρίων. Εἶδομεν ἀνωτέρω, ὅτι ἕκαστον αἰσθητήριον ὄργανον εἶναι ἰδιαιτέρως εὐαίσθητον εἰς ὠρισμένον εἶδος ἐρεθισμῶν, ἐνῶ εἰς ἄλλους ἐρεθισμοὺς ἢ δὲν ἀντιδρᾷ καθ' ὀλοκληρίαν ἢ ἐλάχιστα ἀντιδρᾷ. Π. χ. τὸ αἰσθητήριον τῆς ὀράσεως δέχεται ἰδιαιτέρως τὸν ἐρεθισμόν τῶν ἠλεκτρομαγνητικῶν κυμάνσεων, τὸ αἰσθητήριον τῆς ἀκοῆς τὸν ἐρεθισμόν τῶν παλμικῶν δονήσεων τοῦ ἀέρος κ.ο.κ. Ἐκτὸς ὅμως τῶν εἰδικῶν τούτων ἐρεθισμῶν ὑπάρχουν καὶ οἱ γενικοὶ ἐρεθισμοί, οἱ ὅποιοι δύναται νὰ ἐπιδράσουν ἐπὶ πολλῶν αἰσθητηρίων, ὡς π. χ. τὸ ἠλεκτρικὸν ρεῦμα. Εἰς τοιαύτας περιπτώσεις τὸ ποῖον τοῦ προκαλουμένου αἰσθήματος ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς φύσεως τοῦ αἰσθητηρίου ὄργανου, τὸ ὅποιον δέχεται τὸν ἐρεθισμόν καὶ ἐκ τῆς λειτουργίας τοῦ οἰκείου μέρους τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος, εἰς τὸ ὅποιον ἡ διέγερσις μεταβιβάζεται διὰ τῶν νεύρων. Π. χ. ὁ ἀμφιβληστροειδῆς ἐρεθίζεται ὄχι μόνον διὰ τῶν ἠλεκτρομαγνητικῶν κυμάνσεων τοῦ φωτός, ἀλλὰ καὶ διὰ πίεσεως καὶ δι' ἠλεκτρικοῦ ρεύματος. Πάντοτε

ὅμως προκαλούνται διὰ τῶν ἐρεθισμῶν τούτων μόνον ὀπτικά αἰσθήματα. Ἡ λεγομένη χορδὴ τοῦ τυμπάνου, ἡ ὁποία διέρχεται ὀπισθεν αὐτοῦ, περιλαμβάνει μερικὰς ἴνας τοῦ νεύρου τῆς γεύσεως. Ἀποκοπτομένης τῆς χορδῆς (ὅποτε δὲν φθάνει πλέον τὸ νεῦρον μέχρι τῆς γλώσσης), ἐὰν ἐρεθίσωμεν τὸ ἄκρον αὐτῆς διὰ πίεσεως ἢ δι' ἠλεκτρικοῦ ρεύματος, γεννᾶται αἴσθημα γεύσεως ὅμοιον πρὸς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον προκαλεῖ ἐπὶ τῆς γλώσσης ὄξινος οὐσία. Ἐὰν ἐπίσης ἐρεθίσωμεν δι' αἰχμηροῦ ἀντικειμένου θερμοῦ (θερμοκρασίας 35") σημείον ψύχους ἐξ ἐκείνων, τὰ ὁποῖα εἶναι κατεσπαρμένα εἰς ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ δέρματος, θὰ γεννηθῇ εἰς τὴν συνείδησιν αἴσθημα ὄχι θερμότητος, ἀλλὰ ψύχους. Ἐκ τῶν παρατηρήσεων τούτων συνάγομεν, ὅτι *διάφοροι ἐξωτερικοὶ ἐρεθισμοί, ὅταν ἐπιδρῶν ἐπὶ τὸ αὐτὸ αἰσθητήριον, προκαλοῦν πάντοτε τὰ αὐτὰ κατὰ ποιὸν αἰσθήματα*. Καὶ ἀντιθέτως ὁ αὐτὸς ἐρεθισμὸς ἐπιδρῶν ἐπὶ διάφορα αἰσθητήρια προκαλεῖ διάφορα κατὰ ποιὸν αἰσθήματα. Π. χ. τὸ ἠλεκτρικὸν ρεῦμα ἐπὶ τῶν ὀφθαλμῶν προκαλεῖ ὀπτικά αἰσθήματα, ἐπὶ τοῦ δέρματος αἰσθήματα ἀφῆς, ἐπὶ τοῦ νεύρου τῆς γεύσεως αἰσθήματα γεύσεως. Τὸν νόμον τοῦτον, ὁ ὁποῖος ὀνομάζεται νόμος τῆς εἰδικῆς ἐνεργείας τῶν αἰσθητηρίων, διετύπωσε πρῶτος ὁ φυσιολόγος Ἰωάννης Müller.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΑΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

1. ΟΡΙΣΜΟΣ, ΕΙΔΗ ΚΑΙ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΣ

Ἡ παράστασις. Ὄταν ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν ἓν βιβλίον, ἢ εἰκὼν αὐτοῦ σχηματίζεται μέσα εἰς τὴν συνείδησίν μας διὰ τῶν ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν, οἱ ὅποιοι προσβάλλουν τὰ αἰσθητήριά μας ὄργανα. Αὐτὴν τὴν εἰκόνα θὰ ὀνομάσωμεν προσωρινῶς *ἄμεσον ἐντύπωσιν* (κατωτέρω θὰ μελετήσωμεν ἀκριβέστερον τὸν σχηματισμὸν τῆς καὶ θὰ τὴν ὀνομάσωμεν μὲ τὸ κύριον ἐπιστημονικὸν ὄνομά της), διότι ἀποτελεῖται ἀπὸ πλῆθος αἰσθημάτων, ἧτοι ψυχικῶν στοιχείων, τὰ ὅποια γεννῶνται εἰς τὴν συνείδησιν διὰ διεγέρσεως τῶν περιφερικῶν αἰσθητηρίων νεύρων. Εἰκόνα ὅμως τοῦ βιβλίου τούτου δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν καὶ ὅταν τὸ ἀντικείμενον δὲν εὐρίσκεται ἐνώπιόν μας ἢ ὅταν κλείσωμεν τοὺς ὀφθαλμούς. Πάλιν εἶναι ὡς νὰ «βλέπωμεν» τὸ βιβλίον τοῦτο διὰ τινος ἐσωτερικοῦ αἰσθητηρίου: τὸ χρῶμα, τὸ σχῆμα, ὁ ὄγκος του κτλ. διαγράφονται κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον σαφῶς εἰς τὴν εἰκόνα του, ἢ ὅποια σχηματίζεται μέσα εἰς τὴν συνείδησίν μας. Εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ἢ εἰκὼν τοῦ ἀντικειμένου γεννᾶται ὄχι διὰ διεγέρσεως τῶν περιφερικῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων, διότι πράγματι οὐδεὶς ἐξωτερικὸς ἐρεθισμὸς ἐπιδρά τότε ἐπ' αὐτῶν, ἀλλὰ δι' ἀπ' εὐθείας διεγέρσεως τῶν ἐγκεφαλικῶν κέντρων, τὰ ὅποια ἐφ' ἑαυτῶν δύνανται νὰ γεννοῦν μέσα εἰς τὴν συνείδησίν μας εἰκόνας ὁμοίας πρὸς ἐκεῖνας, αἱ ὅποια ἄλλοτε προεκλήθησαν διὰ τῶν ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν. Τὰς εἰκόνας αὐτάς ὀνομάζομεν *παρασιτάσεις*. Τὸ χαρακτηριστι-

κόν γνώρισμα τῆς παραστάσεως εἶναι, ὅτι γεννᾶται δι' ἀπ' εὐθείας διεγέρσεως τῶν ἐγκεφαλικῶν κέντρων ἄνευ ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν.

Τὰ ἐποπικὰ στοιχεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων ἀποτελοῦνται αἱ παραστάσεις, εἶναι πάντοτε γνωστὰ εἰς ἡμᾶς ἐκ προηγουμένων ἐντυπώσεων. Ὁ ἐκ γενετῆς τυφλὸς δὲν δύναται νὰ ἔξη ὀπτικὰς παραστάσεις καὶ ὁ πάσχων ἐξ ἀχρωματοψίας ὡς πρὸς τὸ ἐρυθρὸν καὶ τὸ πράσινον ἔχει παραστάσεις μὲ ὅλα τὰ ἄλλα χρώματα ἐκτὸς τοῦ ἐρυθροῦ καὶ τοῦ πρασίνου, τῶν ὁποίων δὲν δύναται νὰ ἔξη ἄμεσον ἐντύπωσιν διὰ τῆς ὁράσεως.

Ἔχομεν δύο εἶδη παραστάσεων : τὰς ἐξ ἀναμνήσεως καὶ τὰς ἐκ φαντασίας. Αἱ ἐξ ἀναμνήσεως ἀναφέρονται εἰς ἀντικείμενα πραγματικά, τῶν ὁποίων ἐντύπωσιν ἀιεκτήσαμεν ἄλλοτε. Αἱ ἐκ φαντασίας ἀναφέρονται εἰς ἀντικείμενα φανταστικά. Τὰ στοιχεῖα (δηλ. ἡ ὕλη) καὶ τῶν ἐκ φαντασίας παραστάσεων εἶναι γνωστὰ εἰς ἡμᾶς ἐκ προηγουμένων ἐντυπώσεων. Ὁ συνδυασμὸς ὁμῶς τῶν στοιχείων τούτων, ἤτοι ἡ μορφή τῆς εἰκόνας, εἶναι δημιούργημα τῆς ἰδικῆς μας ψυχικῆς ἐνεργείας. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον συγκεκριημένα οὐδέποτε ἐγνωρίσαμεν ὡς ἐντύπωσιν τὰ στοιχεῖα ταῦτα. Ἡ εἰκὼν λ.χ. ἐνὸς ἀποθανόντος συγγενοῦς, ἡ ὁποία διατηρεῖται μέσα εἰς τὴν συνειδησίμ μας, εἶναι παράστασις ἐξ ἀναμνήσεως. Ἡ νέα μελωδία, ἡ ὁποία αἴφνης σχηματίζεται ὡς ἀκουστικὴ εἰκὼν μέσα εἰς τὴν συνειδησίμ ἐνὸς μουσικοσυνθέτου, εἶναι παράστασις ἐκ φαντασίας. Τοὺς ἐπὶ μέρος ἤχους γνωρίζει ἤδη ὁ μουσικοσυνθέτης ἐξ ἀκουστικῶν ἐντυπώσεων· τὸ νέον εἶναι ὁ συνδυασμὸς τῶν ἤχων τούτων εἰς πρωτότυπον μουσικὴν φράσιν.

Τὰς παραστάσεις ὀνομάζομεν ἐκ τῆς αἰσθήσεως, διὰ τῆς ὁποίας γεννῶνται αἱ ἀντίστοιχοι ἐντυπώσεις. Ἔχομεν λοιπὸν παραστάσεις ὀπτικὰς, ἀκουστικὰς, κινητικὰς (ἐκ τῆς μουσικῆς αἰσθήσεως). Ἡ παράστασις τοῦ ἐκλιπόντος συγγενοῦς εἶναι ὀπτικὴ, ἡ παράστασις τῆς μελωδίας ἀκουστικὴ. Κινητικαὶ εἶναι π.χ. αἱ παραστάσεις τῶν λέξεων, τὰς ὁποίας δυνάμεθα νὰ γράψωμεν μὲ κλειστοὺς ὀφθαλμούς, διότι ἐμάθομεν τὴν γραφὴν τῶν δι' ἐπανελημμένων ἀσκήσεων ἀντιγραφῆς. Ἀντίστοιχοι

έντυπώσεις έσχηματίσθησαν διά τών μυϊκών αίσθημάτων, τά όποια έγεννήθησαν κατά την άσκησιν. Όσφρητικά, δερμικά και παραστάσεις γεύσεως σπανιώτατα παρατηροϋνται, τουλάχιστον εις τόν ώριμον άνθρωπον. Καί τοϋτο είναι ευεξήγητον: προΐούσης τής ηλικίας αί ανάγκαι τής ζωής εξυπηρετοϋνται κυρίως διά τής όπτικής, τής άκουστικής και τής μυϊκής αίσθησεως και διά τοϋτο καλλιεργοϋμεν μόνον τάς έξ αύτών τών αίσθήσεων παραστάσεις.

Παράστασις και άμεσος έντύπωσις. Αί συνήθεις παραστάσεις διαφέρουν τών άμέσων έντυπώσεων: α) Κατά την *έντασιν* και *ζωηρότητα*. Αί έντυπώσεις είναι έντονώτεραι και ζωηρότεραι, άντιθέτως αί παραστάσεις είναι άμυδρότεραι και άσθενέστεραι. Δέν έχει την αύτην ζωηρότητα και δύναμιν ή έπερχομένη εις την συνειδησίν μου παράστασις μιās μελωδίας ή ένός τοπίου, όσην και ή άμεσος έντύπωσις, την όποιαν ειχον, ότε ήκουον την μουσικήν ή έβλεπον τό τοπίον τοϋτο. β) Κατά την *άκρίβειαν* και την *σαφήνειαν*. Αί παραστάσεις συγκρινόμεναι πρός τάς αντιστοιχούς έντυπώσεις είναι έλλιπέστεραι και άσαφέστεραι. Παρουσιάζουν συνήθως κενά, τά όποια δέν υπάρχουν εις τάς έντυπώσεις. Η παράστασις ένός σπανίου ζώου, τό όποιον πρό καιροϋ άπεθαύμασα εις τόν ζωολογικόν κήπον, έχει κάποιαν άοριστίαν και κυρίως χάσματα (εις ώρισμένα χαρακτηριστικά, τά όποια δέν έπρόσεξα ίσως όσον έπρεπε), ένϋ ή διά προσοχής άμεσος έντύπωσις έχει άκρίβειαν και σαφήνειαν. γ) Κατά την *σταθερότητα*. Αί άμεσοί έντυπώσεις παραμένουν εις την συνειδησιν επί περισσότερον χρόνον, είναι ευσταθέστεραι τών παραστάσεων. Έν όσφ παρατηρώ τό επί τοϋ γραφείου μου ώρολόγιον, έχω διαρκώς άμεσον έντύπωσιν αύτοϋ. Όταν κλείσω τούς όφθαλμούς, έχω διά μίαν στιγμήν εις την συνειδησίν μου την παράστασίν του, αλλά ταχέως ή εικών αύτη γίνεται άσαφεστέρα και εξαφανίζεται, διά νά την διαδεχθῆ άλλη παράστασις κ.ο.κ.

Αί άνωτέρω διαφοραι δέν ισχύουν άπολύτως. Η έρευνα άπέδειξεν, ότι ένίοτε αί παραστάσεις έχουν ίσην πρός τάς άμέσους έντυπώσεις έντασιν, σαφήνειαν και σταθερότητα. Λόγφ

προδιαθέσεως και άσκήσεως τύποι τινές ανθρώπων έχουν την ικανότητα να σχηματίζουν έξ αναμνήσεως παραστάσεις μεγίστης ζωηρότητος και άρτιότητος. Άναφέρεται τὸ παράδειγμα Γάλλου ζωγράφου, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἐπὶ ἡμίσειαν μόνον ὥραν συνανεστρέφετο μετὰ τινος καὶ παρετήρει τὸ πρόσωπόν του, ἠδύνατο κατόπιν νὰ ζωγραφίση ἀπὸ μνήμης εἰκόνα του μεγίστης ἀκριβείας· τοιαύτας προσωπογραφίας ἐξετέλει περὶ τὰς 300 κατ' ἔτος. Μερικοὶ μάλιστα ψυχολόγοι ἀπέδειξαν πειραματικῶς, ὅτι τὴν ικανότητα νὰ σχηματίζουν ἐντόνους καὶ σαφεῖς ὀπτικὰς παραστάσεις, ἔχουν πολλοὶ ἄνθρωποι κατὰ τὴν νεαρὰν ἡλικίαν (11—15 ἐτῶν). Τοὺς τύπους τούτους ὀνομάζουν *εἰδητικούς*. Ὁ εἰδητικὸς ἔχει τόσον ζωηρὰς καὶ σαφεῖς ὀπτικὰς ἐξ ἀναμνήσεως παραστάσεις, ὥστε δύναται νὰ περιγράψῃ σύνθετα ἀντικείμενα ἢ περιπλόκους σκηνάς, τῶν ὀπῶν ἢ συνείδησίς του διατηρεῖ τὰς εἰκόνας, μὲ μεγαλυτέραν ἐνίοτε ἀκρίβειαν καὶ ζωηρότητα, παρὰ ἔάν εἶχε πράγματι πρὸ αὐτοῦ τὰ πραγματικὰ ἀντικείμενα ἢ γεγονότα καὶ παρετήρει μετὰ προσοχῆς.

Εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν εὐκόλως διακρίνομεν τὰς παραστάσεις ἀπὸ τὰς ἀμέσους ἐντυπώσεις· εἰς τὰς ἀμέσους ἐντυπώσεις ἔχομεν σαφῶς τὴν συναίσθησιν, ὅτι ὑπάρχει ἐνώπιόν μας πραγματικὸν τὸ ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον ἀναπαριστᾷ ἡ ψυχικὴ εἰκὼν. Ἡ γνῶσις αὕτη ψυχολογικῶς ἀναλυομένη ἀποδεικνύεται, ὅτι ὀφείλεται *εἰς τὴν συσχετίσιν τῶν ἐντυπώσεων διὰ στοιχειώδους τινὸς διανοητικῆς λειτουργίας* (σκέψεως) καὶ εἰς *ἐρμηνείαν τῆς σχέσεως αὐτῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς πείρας*, ἐπομένως εἰς μίαν ἐπεξεργασίαν τῶν προϊόντων τῶν αἰσθήσεων ἐκ μέρους τῆς ψυχῆς. Αὕτη καθ' ἑαυτὴν ἡ ἄμεσος ἐντύπωσις δὲν δύναται νὰ διακριθῇ τῆς παραστάσεως, ὅταν εἶναι ἄσθενης· καθὼς καὶ ἡ παράστασις, ὅταν εἶναι ἔντονος καὶ σαφής, δὲν δύναται νὰ διακριθῇ τῆς ἀμέσου ἐντύψεως. Ἐάν π. χ. ὁ κρότος, τὸν ὁποῖον μοῦ ἐφάνη, ὅτι ἤκουσα αὐτὴν τὴν στιγμὴν, εἶναι πραγματικὸς ἢ φανταστικὸς, ἔάν δηλ. εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ἔχω μέσα εἰς τὴν συνείδησίν μου ἄμεσον ἐντύπωσιν ἢ παράστασιν, δύναμαι νὰ βεβαιωθῶ μόνον ἐκ τῆς *συνεχείας*, ἥτοι ἐκ τῶν ψυχικῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα θὰ ἐπακολουθήσουν. Διὰ τῆς συσχετίσεως τῶν γεγονότων τούτων πρὸς τὸ ἀμφισβητούμενον ἀποφαίνομαι, ἔάν ὄντως ἐπρόκειτο περὶ πραγματικοῦ κρότου ἢ ὄχι. Διότι ἡ *πείρα μὲ ἔχει διδάξει*, ὅτι ὁ πραγματικὸς κρότος ἔχει ὠρισμένας *ἀκολουθίας*, σειρὰν δηλ. ἐπομένων ἐντυπώσεων, ἐνῶ ὁ φανταστικὸς ὡς παράστασις στερεῖται αὐτῆς τῆς συνεχείας. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον

μανθάνομεν ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας νὰ διαστέλλωμεν τὰς φανταστικὰς εἰκόνας τοῦ ὄνειρου (εἶναι παραστάσεις καὶ αὐταὶ) ἀπὸ τὰς ἀμέσους ἐντυπώσεις. Οὕτω βαθμηδὸν ἀποκτῶμεν τὸ *μέτρον*, διὰ τοῦ ὁποίου αὐτομάτως διακρίνομεν τὴν παράστασιν ἀπὸ τὴν ἄμεσον ἐντύπωσιν καὶ δὲν δυνάμεθα εὐκόλως νὰ ἀπατηθῶμεν.

Τὰ αἰσθήματα ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν παραστάσεων. Ἐνεκα τῆς ψυχολογικῆς ὁμοιότητος, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν αἱ ἄμεσοι ἐντυπώσεις πρὸς τὰς ἀντιστοίχους παραστάσεις, δύνανται νὰ συνειρῶνται ἐντὸς τῆς συνειδήσεως αἱ μὲν μετὰ τῶν δὲ καὶ νὰ συγχωνεύονται εἰς εἰκόνας, ὅπου ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐντυπώσεων εἶναι λίαν περιωρισμένος ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ πλῆθος τῶν ἀναμειγνυομένων παραστάσεων. Ὅταν λ. χ. παρατηροῦμεν γνωστὰ ἀντικείμενα, ἐλάχιστα εἶναι τὰ στοιχεῖα αὐτῶν, τὰ ὁποῖα ὄντως βλέπομεν. Κατὰ τὸ πλεῖστον *συμπληροῦμεν* τὴν εἰκόνα διὰ παραστάσεων ἐξ ἀναμνήσεως. Διὰ τοῦτο εὐκόλως δυνάμεθα ν' ἀπατηθῶμεν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐξηγοῦνται πολλαὶ πλάναι. Ἐνίστε πάλιν μόλις ἀντικρῦσωμεν ἐν ἀντικείμενον, ἢ γνωστὴ ἐκ προηγουμένων ἐντυπώσεων παράστασις τοῦ ταχέως ἐπανερχομένη εἰς τὴν συνειδήσιν μας *διορθώνει* τὴν εἰκόνα, τὴν ὁποίαν θὰ ἐσχηματίζομεν ἐξ ἀμέσου ἐντυπώσεως καὶ ἔτσι βλέπομεν τὸ ἀντικείμενον ὄχι καθὼς ὄντως παρουσιάζεται πρὸ ἡμῶν, ἀλλὰ καθὼς ἔχομεν *συνηθίσει* νὰ τὸ βλέπωμεν. Ἐνῶ π. χ. ὅσον ἀπομακρύνεται ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν μας ἐν ἀντικείμενον, τόσον σμικρύνεται κατὰ λόγον τῆς ἀποστάσεως τὸ εἶδωλον, τὸ ὁποῖον σχηματίζεται ἐπὶ τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς χιτῶνος τῶν ὀφθαλμῶν μας, ἡμεῖς (εἰς ὄχι πολὺ μεγάλην βεβαίως ἀπόστασιν) ἐξακολουθοῦμεν νὰ τὸ βλέπωμεν μὲ τὸ γνωστὸν ἐκ τοῦ πλησίον μέγεθός του. Ὅμοίως ἐξακολουθοῦμεν νὰ βλέπωμεν γνωστὰ μας ἀντικείμενα μὲ τὸ αὐτὸ χρῶμα καὶ ὅταν ἀκόμη πρὸς στιγμὴν αὐξηθῇ ἢ ἐλαττωθῇ ὁ φωτισμὸς τῶν, ἐνῶ θὰ ἔπρεπε συμφῶνως πρὸς τὴν λειτουργίαν τοῦ ὄργανου τῆς ὁράσεως νὰ μεταβληθῇ μετὰ τοῦ φωτισμοῦ καὶ ὁ χρωματισμὸς τῶν. Ἡ χιῶν π. χ. φαίνεται πάντοτε λευκὴ καὶ ὁ ἄνθραξ μέλας ὑπὸ οἰονδήποτε φωτισμόν.

Ἐποπτεία. Ὡς πρὸς τὴν *σαφήνειαν* καὶ τὴν *ἀκριβειαν* αἱ

παραστάσεις παρουσιάζουν διαφόρους βαθμούς. "Άλλαι εἶναι ἀμυδρότεραι καὶ ἐλλιπέστεραι, ἄλλαι ἀντιθέτως ἐναργέστεραι καὶ ἀρτιώτεραι (ἄνευ χασμάτων). Διὰ τὸν σχηματισμὸν ἐναργῶν καὶ ἀρτίων παραστάσεων ὄροι ἀπαραίτητοι εἶναι ἡ ψυχικὴ ὠριμότης, ἡ προσοχὴ καὶ ἡ ἄσκησις. Τὰς ἐναργεῖς καὶ ἀρτίας παραστάσεις ὀνομάζομεν *ἐποπτείας*. Ἐναλόγως τῆς προελεύσεώς των διαιροῦμεν τὰς ἐποπτείας εἰς δύο εἶδη: τὰς *κατ' αἰσθησιν* καὶ τὰς κατὰ *φαντασίαν* (ἢ πνευματικὰς). "Ὅταν περιεργασθῶ μετὰ προσοχῆς τὸν Παρθενῶνα, δύναμαι νὰ ἔχω παράστασιν αὐτοῦ σαφῆ καὶ ἀκριβῆ, ἥτοι ἐποπτεῖαν. Αὕτη εἶναι κατ' αἰσθησιν. Ἐποπτεῖαν δύναμαι ν' ἀποκτήσω καὶ τῆς πυραμίδος τοῦ Χέοπος, χωρὶς νὰ ἐπισκεφθῶ τὸ Κάιρον, διὰ τῆς ἀναγνώσεως δηλ. λεπτομερῶν περιγραφῶν. Αὕτη εἶναι κατὰ φαντασίαν. Τῶν ἱστορικῶν γεγονότων τοῦ παρελθόντος ἔχομεν ἐποπτείας κατὰ φαντασίαν. Εἰς τὸν σχηματισμὸν κατὰ φαντασίαν ἐποπτεῶν πολῦτιμον βοήθειαν παρέχουν παραστάσεις ἐξ ἀναμνήσεως καὶ ἄμεσοι ἐντυπώσεις ἐξ ἀντικειμένων συναφῶν. Διὰ γνωστῶν στοιχείων σχηματίζομεν τὴν εἰκόνα τοῦ ἀγνώστου.

2. ΠΑΡΑΣΤΑΤΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ

Μεταξὺ τῶν ἀτόμων παρατηροῦνται μεγάλαι διαφοραὶ ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὴν σαφήνειαν τῶν παραστάσεων, τὰς ὁποίας διατηροῦν μέσα εἰς τὴν συνείδησίν των, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ εἶδος τῶν παραστάσεων, αἵτινες παίζουν σημαντικὸν ρόλον εἰς τὴν ψυχικὴν των ζωὴν.

Αἱ διαφοραὶ αὗται ὀφείλονται κυρίως εἰς φυσικὴν προδιάθεσιν, κατὰ δευτέρον δὲ λόγον εἰς μακρὰν ἄσκησιν.

Αἱ παραστάσεις, ὡς ἐλέγομεν ἀνωτέρω, διακρίνονται ἀναλόγως τῆς αἰσθήσεως, ἐκ τῆς ὁποίας ἔχουν τὴν προέλευσιν αἱ ἀντίστοιχοι ἐντυπώσεις, εἰς ὀπτικές, ἀκουστικές κ.ο.κ.

"Ἐχει λοιπὸν παρατηρηθῆ, ὅτι ἄλλοι τῶν ἀνθρώπων διατηροῦν σαφεῖς καὶ ἀκριβεῖς κατὰ προτίμησιν τὰς ὀπτικές, ἄλλοι τὰς ἀκουστικές καὶ ἄλλοι τὰς κινητικές (μουϊκὰς) παραστάσεις. Τοὺς πρώτους ὀνομάζομεν τύπους *ὀπτικούς*, τοὺς δευτέρους

ἀκουστικούς καὶ τοὺς τρίτους *κινητικούς τύπους*. Ἄλλους παραστατικούς τύπους δὲν διακρίνομεν, ἀφοῦ αἱ ἀπὸ τῶν ἄλλων αἰσθήσεων προερχόμεναι παραστάσεις εἶναι σπάνιαι, διότι ἐλάχιστα καλλιεργούνται ὑπὸ τοῦ ὀπωσδήποτε πεπολιτισμένου ἀνθρώπου.

Ὅσοι ἀνήκουν εἰς τὸν *ὀπτικὸν* παραστατικὸν τύπον, διατηροῦν ζωηρὰς καὶ ἐπαναφέρουν εἰς τὴν συνείδησίν των μὲ εὐκολίαν καὶ σταθερότητα τὰς ὀπτικὰς παραστάσεις. Ὑπάρχουν ρήτορες, οἱ ὅποιοι δύνανται ν' ἀπαγγέλλουν ἀπὸ στήθους μακροὺς λόγους, χωρὶς νὰ μεταχειρίζωνται τὰς σημειώσεις των, διότι ἀναγινώσκουν τρόπον τινὰ νοερῶς τὰ χειρόγραφα, τῶν ὁποίων διατηροῦν εὐκρινεῖς τὰς ὀπτικὰς παραστάσεις. Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν κατατάσσονται καὶ οἱ λεγόμενοι *ὀπτικοὶ ἀριθμομνήμονες*, ὡς ἦτο ὁ ὀνομαστὸς Ἑλλην ἀριθμομνήμων Περικλῆς Διαμάντης: ἔβλεπεν ἐπὶ τινὰς στιγμὰς σειρὰν πολυψηφίων ἀριθμῶν καὶ κλειῶν ἔπειτα τοὺς ὀφθαλμοὺς ἠδύνατο νὰ ἐκτελέσῃ διαφόρους ἀριθμητικὰς πράξεις ἐπ' αὐτῶν, διότι ἐξηκολούθει νὰ βλέπῃ τρόπον τινὰ αὐτοὺς εὐκρινέστατα ἐπὶ νοητοῦ πίνακος.

Τὴν ἴδιαν ἱκανότητα περὶ τὰς ἀκουστικὰς παραστάσεις ἔχουν οἱ ἀνήκοντες εἰς τὸν *ἀκουστικὸν* παραστατικὸν τύπον. Λέγεται περὶ τοῦ Μότσαρτ, ὅτι εἰς ἡλικίαν 14 ἐτῶν ἤκουε δις μόνον μίαν δυσκολωτάτην ἐκκλησιαστικὴν μελωδίαν (ὀκτάφωνον) καὶ κατόπιν ἀντέγραφεν αὐτὴν ἀπὸ μνήμης. Ἀκουστικοὶ τύποι εἶναι ὅσοι δύνανται εὐκόλως νὰ ἀπομνημονεύσουν κείμενον εἰς πεζὸν ἢ στίχους, ἀκούοντες αὐτὸ ἀπαγγελλόμενον ὑπ' ἄλλου. Παράδειγμα ἀκουστικοῦ ἀριθμομνήμονος ἦτο ὁ Ἰταλὸς Inaudi, ὁ ὅποιος ἤρκει μόνον νὰ ἀκούσῃ σειρὰν ἀριθμῶν πολυψηφίων, διὰ νὰ διατηρήσῃ αὐτοὺς εἰς τὴν μνήμην του καὶ νὰ ἐκτελέσῃ ἐπ' αὐτῶν δυσκόλους ἀριθμητικὰς πράξεις μὲ ἀκρίβειαν. Ἡ θέα τῶν ἀριθμῶν ἀντὶ νὰ διευκολύνη, ἐδυσκόλευε τὴν μνήμην του.

Οἱ ἀνήκοντες τέλος εἰς τὸν *κινητικὸν* παραστατικὸν τύπον διατηροῦν κατὰ προτίμησιν τὰς κινητικὰς (μουϊκὰς) παραστάσεις, ἦτοι τὰς παραστάσεις τῆς κινήσεως τῶν μελῶν τοῦ σώματος,

(χειρῶν, ποδῶν κτλ.) καὶ ἰδίᾳ τῶν γλωσσικῶν ὀργάνων (ἐκμάθησις λέξεων). Σχοινοβάται καὶ χορευταί, πιανίσται καὶ δακτυλογράφοι εἰς αὐτὸν τὸν τύπον κατατάσσονται. Ὁ κινητικὸς τύπος διὰ τὴν ἀποστηθίση ἔν κείμενον, πρέπει νὰ τὸ ἀπαγγείλῃ μεγαλοφώνως· τότε αἱ παραστάσεις τῶν κινήσεων τῆς γλώσσης καὶ τῶν χειλέων ἐγγαράσσονται εἰς τὴν συνείδησίν του. Ὅταν ἀναπολῆ, δὲν δύναται ν' ἀποφύγῃ ὁμοίας ἐλαφρὰς κινήσεις τῶν φωνητικῶν ὀργάνων· δι' αὐτῶν τρόπον τινὰ ἐνθυμεῖται. Καὶ οἱ τυφλοὶ, οἱ ὁποῖοι ἀπτικῶς καὶ κινητικῶς λαμβάνουν γνῶσιν τοῦ κόσμου, εἰς αὐτὸν τὸν παραστατικὸν τύπον ἀνήκουν. Ὡς γνωστὸν οἱ τυφλοὶ μανθάνουν ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν δι' εἰδικῆς ἀπτικῆς μεθόδου, πολλοὶ δὲ ἐξ αὐτῶν δύνανται καὶ ἐπιστημονικῶς νὰ καταρτισθοῦν ἄριστα.

Σημειωτέον ὅτι οἱ καθαρὰ ἀμιγεῖς παραστατικοὶ τύποι εἶναι σπανιώτατοι. Οἱ πλεῖστοι ἄνθρωποι ἀνήκουν εἰς *μεικτοὺς τύπους* καὶ εἶναι συνήθως ὡς πρὸς μὲν τὰς παραστάσεις τῶν λέξεων *ἀκουστικοὶ-κινητικοί*, ὡς πρὸς δὲ τὰς παραστάσεις τῶν πραγμάτων *ὀπτικοί*.

3. ΣΥΝΔΕΞΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΛΑΣΙΣ ΤΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

Ἐὰν διὰ τῆς αὐτοπαρατηρησίας παρακολουθήσωμεν τὴν σειρὰν τῶν παραστάσεών μας, ἡ πορεία των ἐκ πρώτης ὄψεως θὰ μᾶς φανῆ τυχαία καὶ αὐθαίρετος. Ὅταν λ. χ. στοχαζώμεθα ἡ, ὡς λέγομεν ἀλληγορικῶς, ὄνειρευόμεθα μὲ ἀνοικτοὺς ὀφθαλμούς, ἡ μία παράστασις διαδέχεται μέσα εἰς τὴν συνείδησίν μας τὴν ἄλλην χωρὶς καταφανῆ ἀλληλουχίαν. Μετ' ὀλίγον ἡ παράστασις, ἡ ὁποία μᾶς ἀπασχολεῖ, φαίνεται εἰς ἡμᾶς τελείως ἄσχετος πρὸς τὰς προηγηθείσας καὶ ἀποροῦμεν πῶς ἐφθάσαμεν εἰς αὐτήν· τόσον μακρὰν εὐρισκόμεθα ἀπὸ τὴν ἀφετηρίαν τῶν διαλογισμῶν μας. Ἐν τούτοις προσεκτικὴ παρατήρησις καὶ μεθοδικὴ ἀνάλυσις ἀπέδειξαν, ὅτι ἡ διαδοχικὴ σειρὰ τῶν παραστάσεων δὲν εἶναι ὅσον φαίνεται τυχαία καὶ αὐθαίρετος. Ἀπ' ἐναντίας διέπεται ὑπὸ νόμων. Τοὺς νόμους τούτους ἐξηκρίβωσε καὶ διετύπωσε τὸ πρῶτον ὁ Ἀριστοτέλης.

Οὐδὲν ἐντὸς τῆς συνειδήσεώς μας ὑπάρχει μεμονωμένον καὶ ἄνευ ἀλληλουχίας μετὰ τῶν λοιπῶν στοιχείων τῆς ψυχικῆς μας ζωῆς. Αἱ παραστάσεις κατὰ τὴν σειράν, καθ' ἣν σχηματίζονται, *συμπλέκονται* μετ' ἀλλήλων καὶ ἀποκτοῦν ἀμοιβαίας σχέσεις, *δεσμούς* στερεοῦς. Εὐθύς ὡς ἡ μία ἐκ δύο συνδεδεισῶν ἄλλοτε παραστάσεων (ἢ μιᾶς ἀμέσου ἐντυπώσεως καὶ μιᾶς παραστάσεως) ἐπανέλθη εἰς τὴν συνείδησιν ἀπὸ οἰανδήποτε ἀφορμῆν, ἀμέσως καὶ ἄνευ ἰδιαιτέρας ἐκ μέρους μας προσπαθείας ἀνακαλεῖται καὶ ἡ ἄλλη. Τὴν σύνδεσιν τῶν παραστάσεων ὀνομάζομεν *συνειρμόν*, τὸ δὲ φαινόμενον τῆς ἀμοιβαίας τῶν ἀνακλήσεως εἰς τὴν συνείδησιν: *ἀνάπλασιν* τῶν παραστάσεων. Ἡ ἀνάπλασις ἀποκαλύπτει τὴν ὑπαρξιν συνειρμοῦ, διότι μόνον συνδεδεμέναι μετ' ἀλλήλων παραστάσεις ἔχουν τὴν ἰδιότητα νὰ ἀνακαλοῦν ἀλλήλας εἰς τὴν συνείδησιν. Διὰ τοῦτο καὶ τὰ δύο αὐτὰ φαινόμενα καλοῦμεν συνήθως συνειρμούς, τοὺς δὲ νόμους, οἱ ὅποιοι τὰ διέπουν: *νόμους τοῦ συνειρμοῦ*.

Ἀναφέρονται τέσσαρες νόμοι τοῦ συνειρμοῦ: 1) ὁ *νόμος τῆς ὁμοιότητος*, 2) ὁ *τῆς ἀντιθέσεως*, 3) ὁ *τῆς συναφείας ἐν χώρῳ* καὶ 4) ὁ *τῆς ἀλληλουχίας ἐν χρόνῳ*.

Κατὰ τὸν νόμον τῆς *ὁμοιότητος* μία ἄμεσος ἐντύπωσις ἢ παράστασις ἔχει τὴν τάσιν νὰ ἀνακαλῆ εἰς τὴν συνείδησιν ὁμοίας κατὰ τὸ περιεχόμενον παραστάσεις. Ἡ ἄμεσος ἐντύπωσις, τοῦ ἐπὶ τοῦ γραφείου ὥρολογίου μου, ἀναπλάττει τὴν γνωστὴν ἐκ προηγουμένων ἐντυπώσεων παράστασιν του καὶ ἐπειδὴ αὕτη συγχωνεύεται μετὰ τῆς ἐντυπώσεως, ἀδυνατῶ ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ ἀντιληφθῶ τὰς τυχόν ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου ἐπελθούσας μεταβολάς. Ἡ παράστασις τοῦ ὥρολογίου δύναται νὰ ἀνακαλέσῃ εἰς τὴν συνείδησιν καὶ παραστάσεις ἄλλων κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ὁμοίων ἀντικειμένων, π. χ. τοῦ ὥρολογίου τῆς ἐκκλησίας ἢ τοῦ σχολείου, μετὰ τῶν ὁποίων ἡ πρώτη ἔχει πολλὰ στοιχεῖα κοινά. Ἡ ὁμοιότης εἶναι εἷς τινὰς περιπτώσεις ἀπλῆ ἀναλογία ἢ ἐντύπωσις ἐνός ἵσταμένου πελαργοῦ ἀνακαλεῖ εἰς τὴν συνείδησιν τὴν παράστασιν ἀεροπλάνου, ἢ ἐντύπωσις ἐξ ἐνός μελφδικοῦ ἄσματος τὴν παράστασιν τῆς ἀηδόνος. Εἰς συνειρμούς τοιοῦτου εἴδους ὀφείλονται αἱ ἀλληγορίαι καὶ αἱ εἰκο-

νικαί έκφράσεις τοῦ ποιητικοῦ λόγου : τὰ ὄριμα στάχια κυματίζουν, οἱ ἰτιές κλίνουν πένθιμα τὸ κεφάλι, ροδίζει ἡ ἀνατολή, τὸ μάτι ἀστράφτει κτλ.

Κατὰ τὸν νόμον τῆς *ἀντιθέσεως* μία ἄμεσος ἐντύπωσις ἢ παράστασις ἔχει τὴν τάσιν νὰ ἀνακαλῆ εἰς τὴν συνείδησιν παράστασιν ἀντιθέτου περιεχομένου. Ἡ ἐντύπωσις μέλανος πέπλου ἀνακαλεῖ πολλακίς τὴν παράστασιν λευκοῦ, παραστάσεις ζωῆς ἀνακαλοῦν παραστάσεις θανάτου, ὁ πλοῦτος φέρει εἰς τὸν νοῦν μας τὴν πενίαν κ. ο. κ.

Κατὰ τὸν νόμον τῆς *συναφείας ἐν χώρῳ*, ὅταν τὰ ἀντικείμενα δύο ἀμέσων ἐντυπώσεων ἔχουν πρὸς ἄλληλα τοπικὴν συνάφειαν, ἢ ἐντύπωσις τοῦ ἐνὸς ἢ ἡ ἀντίστοιχος παράστασις ἔχει τὴν τάσιν νὰ ἀνακαλῆ εἰς τὴν συνείδησιν τὴν παράστασιν τοῦ ἄλλου. Ὅταν βλέπω τὴν πλατεῖαν, ὅπου ἄλλοτε πᾶρέστην μάρτυς ἐνὸς τροχιοδρομικοῦ δυστυχήματος, ἐπανέρχεται εἰς τὴν συνείδησίν μου ἡ παράστασις ἐκείνης τῆς σκηνῆς. Ἐναπολῶ τὴν εἴσοδον τῆς πατρικῆς μου οἰκίας καὶ εὐθύς ἀναπλάσσεται ἡ παράστασις μιᾶς παρακειμένης κρήνης κ.ο.κ. Ἡ ἐν χώρῳ γειτνιάσις τῶν ἀντικειμένων τῶν δύο τούτων παραστάσεων εἶναι ἡ αἰτία, διὰ τὴν ὁποῖαν ἢ μία ἀνακαλεῖ εἰς τὴν συνείδησιν τὴν ἄλλην.

Τέλος κατὰ τὸν νόμον τῆς *ἀλληλουχίας ἐν χρόνῳ*, ὅταν δύο ἄμεσοι ἐντυπώσεις σχηματισθοῦν ἐντὸς τῆς συνειδήσεως ταυτοχρόνως ἢ διαδοχικῶς, ἤτοι ἢ μία ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλλην, τότε ἡ πρώτη ἐντύπωσις ἢ ἡ ἀντίστοιχος παράστασις, ἐπανερχομένη ἐξ οἰασδήποτε ἀφορμῆς ἔχει τὴν τάσιν νὰ ἀνακαλῆ εἰς τὴν συνείδησιν τὴν ἀντίστοιχον τῆς ἄλλης παράστασιν. Ὅταν π. χ. βλέπω ἀστραπὴν, ἀναμένω τὸν κεραυνόν· ἢ ὁσμὴ ἐνὸς φαγητοῦ φέρει εἰς τὸν νοῦν μου ἐστρωμένην τράπεζαν· γνωστὴ φωνὴ ἀκουομένη εἰς τὸ σκότος ἀνακαλεῖ εἰς τὴν συνείδησιν τὴν ὀπτικὴν παράστασιν τοῦ προσώπου, εἰς τὸ ὅποῖον ἀποδίδομεν τὴν φωνήν. Ὁ ἀμοιβαῖος σύνδεσμος τῶν ψυχικῶν τούτων εἰκόνων καὶ ἐπομένως ἡ τάσις ἐκατέρας νὰ ἀνακαλῆ εἰς τὴν συνείδησιν τὴν ἄλλην, ὀφείλεται εἰς τὴν χρονικὴν τῶν ἀλληλουχίαν, ἤτοι εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ἀμφοτέρας εἴχομεν ἄλλοτε εἰς τὴν συνείδησίν μας

ταυτοχρόνως ἢ τὴν μίαν ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλλην.

Ἡ νεωτέρα Ψυχολογία δὲν ἀποδίδει καὶ εἰς τοὺς τέσσαρας νόμους τοῦ συνειρμοῦ τὴν αὐτὴν ἀξίαν. **Θεμελιώδεις** θεωρεῖ τὸν νόμον τῆς ἐν χρόνῳ ἀλληλουχίας καὶ τὸν νόμον τῆς ὁμοιότητος. Τοὺς ἄλλους δύο θεωρεῖ **παράγωγους**. Πράγματι ὁ νόμος τῆς ἐν χώρῳ συναφείας εὐκόλως δύναται νὰ ἀναχθῆ εἰς τὸν νόμον τῆς ἀλληλουχίας ἐν χρόνῳ, διότι αἱ ἄμεσοι ἐντυπώσεις τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὅποια εὐρίσκονται τοπικῶς πλησίον ἀλλήλων, σχηματίζονται ἢ ταυτοχρόνως ἢ διαδοχικῶς. Ἐὰν λοιπὸν ἢ παράστασις τῆς σκηνης τοῦ τροχιοδρομικοῦ δυστυχήματος ἀνακαλῆται εἰς τὴν συνείδησιν ἐκ τῆς ἐντυπώσεως τῆς πλατείας, ὅπου τοῦτο συνέβη, τοῦτο γίνεται, διότι κατὰ τὴν στιγμήν τοῦ δυστυχήματος αἱ δύο αὐταὶ ἐντυπώσεις ἐσχηματίσθησαν ταυτοχρόνως ἢ διαδοχικῶς καὶ λόγῳ τῆς χρονικῆς ταύτης ἀλληλουχίας τῶν συνεδέθησαν ἀμοιβαίως. Καὶ ὁ νόμος τῆς ἀντιθέσεως δύναται νὰ ἀναχθῆ ἐν μέρει μὲν εἰς τὸν νόμον τῆς ἐν χρόνῳ ἀλληλουχίας, ἐν μέρει δὲ εἰς τὸν νόμον τῆς ὁμοιότητος. Ὅπου εἰς τὴν Φύσιν παρουσιάζονται ὁμοῦ ἀντιθέσεις (ὄρος καὶ πεδιάς, στερεὸν καὶ ὑγρὸν κτλ.), συνήθως προκαλοῦν εἰς ἡμᾶς ζῶηράν ἐντύπωσιν καὶ συνδέονται ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νόμου τῆς ἐν χρόνῳ ἀλληλουχίας διὰ συνειρμοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ ἀναπλάσσονται ἀμοιβαίως. Ἐξ ἄλλου ἢ ἀντίθεσις προϋποθέτει, κατὰ κανόνα, τὴν ὁμοιότητα εἷς τινα στοιχεῖα: τὸ λευκὸν καὶ τὸ μέλαν εἶναι ἀμφότερα χρωματισμοὶ οὐδέτεροι· καὶ ὁ πένης καὶ ὁ πλούσιος εἶναι ἄνθρωποι κ.ο.κ. Συνεπῶς ἢ ἀνάπλασις εἰς αὐτὰς τὰς περιπτώσεις δύναται νὰ ἐξηγηθῆ καὶ διὰ τοῦ νόμου τῆς ὁμοιότητος.

Ἀλλὰ καὶ οἱ δύο οἱ θεμελιώδεις νόμοι τοῦ συνειρμοῦ, ὁ τῆς ἐν χρόνῳ ἀλληλουχίας καὶ ὁ τῆς ὁμοιότητος, δύναται νὰ θεωρηθοῦν μερικαὶ περιπτώσεις ἑνὸς γενικωτέρου νόμου, τὸν ὅποιον διατυποῦμεν ὡς ἑξῆς: *Τὰ περιεχόμενα τῆς συνειδήσεως, μετὰ τὴν σειράν κατὰ τὴν ὁμοίαν σχηματίζονται, συμπλέκονται εἰς συνθέσεις, εἰς σύνολα δηλ. τῶν ὁμοίων τὰ στοιχεῖα ἀποκοτῶν τοιαύτην ἐσωτερικὴν ἀλληλουχίαν, ὥστε, ὅταν ἀργότερον ἐν μέρος τοῦ ὅλου ἐπανέλθῃ δι' οἰονδήποτε λόγον εἰς τὴν συνείδησιν, ἔχει τὴν τάσιν νὰ ἀνακαλῆ καὶ τὰ ἄλλα.* Οὗτος εἶναι ὁ γενικὸς νόμος τοῦ συνειρμοῦ.

4. ΟΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΙ ΟΡΟΙ ΤΗΣ ΑΝΑΠΛΑΣΕΩΣ ΤΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

Μόνος ό γενικός νόμος του συνειρμού δέν δύναται νά έξηγήση τελείως τήν πορείαν τών παραστάσεών μας. Έκαστον τών άντικειμένων του περιστοιχίζοντας ήμάς κόσμου έχει υπό πολλές καί ποικίλας περιστάσεις ύποπέση εις τήν άντίληψίν μας. Είς έκάστην περίπτωσιν ή έντύπωσις αύτου έχει μέσα εις τήν συνειδησίν μας συνδεθῆ όχι μετά μιās, αλλά μεθ' όλοκληρου πλήθους έντυπώσεων καί παραστάσεων ποικίλου περιεχομένου. Συμφώνως λοιπόν πρός τόν γενικόν νόμον του συνειρμού, όταν ή ψυχική εικών του άντικειμένου σχηματισθῆ έξ οίασδήποτε άφορμής μέσα εις τήν συνειδησίν μας έκ νέου (εῖτε πάλιν ώς άμεσος έντύπωσις, εῖτε ώς παράστασις), θά έχη τήν τάσιν νά άνακαλέσῃ μίαν πρός μίαν όλας τās παραστάσεις, μετά τών όποίων έχει συνειρμικώς ένωθῆ. Έν τούτοις ή παρατήρησις μās διδάσκει: 1) ότι μόνον περιωρισμένος άριθμός τών παραστάσεων τούτων άναπλάσσεται, ένῶ αἱ άλλαι δέν έμφανίζονται κἄν εις τήν συνειδησιν· καί 2) ότι αἱ άναπλασσόμεναι δέν εἶναι αἱ αύται πάντοτε· εἶναι διάφοροι εις διαφόρους περιστάσεις. Γίνεται λοιπόν έν ήμῖν λανθανόντως *έπιλογή* τις μεταξύ τών υπό άνάπλασιν παραστάσεων καί διά τουτο έκ τῆς αύτῆς άφειτηρίας άλλοτε άνακαλοῦνται εις τήν συνειδησιν αἱ μέν, άλλοτε αἱ δέ. Π.χ. ή έντύπωσις τῆς δεῖνα πλατείας έχει διά συνειρμῶν συνδεθῆ μετά πλήθους ψυχικῶν εικόνων, μεθ' ὧν ταυτοχρόνως ή άλληλοδιαδόχως έχει 'κατ' έπανάληψιν σχηματισθῆ έντός τῆς συνειδήσεώς μου: δηλ. μετά τῶν έντυπώσεων τών διαφόρων πέριξ αύτῆς καταστημάτων, του άγάλματος, τό όποῖον όρθοῦται εις τό κέντρον αύτῆς, τῶν πρασιῶν, αἴτινες κοσμοῦν αύτήν καί τέλος μετά τῆς έντυπώσεως τῆς θλιβεράς σκηνῆς του τροchioδρομικοῦ δυστυχήματος, του όποίου ύπῆρξα κάποτε μάρτυς. Όλαι αἱ παραστάσεις αύται δύνανται νά άναπλασθοῦν, όταν μακράν τῆς γενετείρας μου εύρισκόμενος έπαναφέρω δι' οἰονδήποτε λόγον εις τήν συνειδησίν μου τήν παράστασιν τῆς πλατείας. Έν τούτοις άλλοτε άναπλάσσεται μετ' αύτῆς μόνον ή σκηνή του δυστυχήματος, ένῶ αἱ άλλαι δέν άναφαί-

γονται διόλου ἢ ἀνακαλοῦνται μὲν, ἀλλ' ἀμυδρότατα καὶ ἔπειτα ἐξαφανίζονται ἀμέσως, ἄλλοτε πάλιν μόνη ἀποκλειστικῶς ἢ εἰκῶν τοῦ ἀγάλλματος ἢ τῶν πέριξ πρασιῶν κ.ο.κ. Εἰς ἐκάστην λοιπὸν περίστασιν γίνεται μέσα εἰς τὴν συνείδησίν μου ἐπιλογὴ μὲ διάφορον βάσιν προτιμῆσεως καὶ ἐπομένως μὲ διάφορον ἀποτέλεσμα.

Ἡ Ψυχολογία ἐμελέτησε τοὺς ὅρους ὑπὸ τοὺς ὁποίους γίνεται ἡ ἐπιλογὴ αὕτη, ὡς καὶ τοὺς παράγοντας, οἱ ὅποιοι καθορίζουν τὸν τρόπον καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀναπλάσεως. Καὶ ἀπέδειξεν, ὅτι οἱ κύριοι παράγοντες εἶναι δύο: 1) Ἡ *ἰσχύς τῶν συνειρμῶν μας*· καὶ 2) Ἡ *σχέσις αὐτῶν πρὸς ὀλόκληρον τὴν ψυχικὴν ἡμῶν κατάστασιν*.

1. Ἡ *ἰσχύς τῶν συνειρμῶν*. Ἐκ τῶν δεσμῶν, διὰ τῶν ὁποίων συνδέονται πρὸς ἀλλήλας αἱ ἄμεσοι ἐντυπώσεις ἢ παραστάσεις, ἄλλοι εἶναι ἰσχυροὶ καὶ ἄλλοι ἀσθενεῖς. Κατὰ τὴν ἀνάπλασιν αὐτομάτως προτιμῶμεν ἐκείνας τὰς ψυχικὰς εἰκόνας, αἱ ὁποῖαι συνέχονται διὰ τοῦ ἰσχυροτέρου συνειρμοῦ πρὸς τὴν ἄμεσον ἐντύπωσιν ἢ παραστάσιν, ἢ ὁποῖα γίνεται ἀφετηρία. Ἡ ἰσχύς τῶν συνειρμῶν ἐξαρτᾶται:

α) Ἐκ τῆς *προσοχῆς*, τὴν ὁποῖαν καταβάλλομεν κατὰ τὸν σχηματισμὸν τῶν ἐντυπώσεων. Ὅταν μετὰ προσοχῆς ἀναγινώσκω τοὺς στίχους ἑνὸς ποιήματος, ὁ μεταξὺ τῶν ἐντυπώσεων συνειρμὸς γίνεται ἰσχυρότερος καὶ ἐπομένως εὐκολώτερον κατόπιν ἀναπλάσσομεν τὰς ψυχικὰς ταύτας εἰκόνας. Καθ' ὃν χρόνον ἀναγινώσκω, ἡ ψυχὴ μου δέχεται ἴσως καὶ ἄλλας ἐντυπώσεις, ἐπειδὴ ὁμως ἔχω προσηλώσει τὴν προσοχήν μου εἰς τὸ ποίημα, αἱ ἐντυπώσεις αὗται δὲν ἀποκτοῦν δεσμοὺς ἰσχυροὺς μὲ τὰς παραστάσεις μου καὶ διὰ τοῦτο δὲν δύναμαι κατόπιν νὰ τὰς ἀναπλάσω.

β) Ἐκ τῶν *συναισθημάτων*, ἧτοι τῶν συγκινήσεων, αἱ ὁποῖαι ταυτοχρόνως προκαλοῦνται εἰς τὴν ψυχὴν. Ἐξ ὀλοκλήρου σειρᾶς ἐντυπώσεων ἢ παραστάσεων ἐκείναι ἀποκτοῦν πρὸς ἀλλήλας ἰσχυροτέρους δεσμοὺς, αἱ ὁποῖαι συνεκίνησαν βαθύτερον τὴν ψυχὴν μας. Ἐκ τοῦ πλήθους τῶν λόγων, τοὺς ὁποίους ἠκούσαμεν κατὰ τινὰ συναστροφὴν, ἐκείνους συγκρατοῦμεν διαρκέ-

στερον και αναπλάσσομεν εύκολώτερον, οι όποιοι ή έχαροποίησαν ή ξθλιψαν ήμᾶς. Οι άδιάφοροι λησμονοῦνται. Παραστάσεις εύχάριστοι διατηροῦνται συνήθως περισσότερον τῶν δυσαρέστων.

Ἐκτός τῆς προσοχῆς και τοῦ συναισθήματος, ή ισχύς τῶν συνειρμῶν έξαρτάται και έκ πολλῶν άλλων ὄρων, τοὺς όποίους έπισταμένως διερεύνησεν ή πειραματική Ψυχολογία. Ἐδῶ θά αναφέρωμεν τὰ σπουδαιότερα πορίσματα τῆς έρεύνης.

γ) Ἐκ δύο συνειρμῶν τῆς αὐτῆς ισχύος, αλλά διαφόρου ήλικίας, μέ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ὁ παλαιότερος έξασθενεί ὀλιγώτερον τοῦ νεωτέρου. Αἱ παλαιότεραι άναμνήσεις διατηροῦνται Ισχυρότερον έν συγκρίσει πρὸς τὰς προσφάτους, όταν βεβαίως είναι και αἱ μέν και αἱ δέ τῆς αὐτῆς ισχύος. Ἡ πορεία τῆς λήθης είναι γοργή μέν διὰ τὸ ἄμεσον, βραδυτέρα δέ διὰ τὸ ἄπώτερον παρελθόν.

Συναφές πρὸς τὸ φαινόμενον τοῦτο είναι και τὸ έξῆς: Διὰ τῶν αὐτῶν έπαναλήψεων παλαιοὶ συνειρμοὶ Ισχυροποιοῦνται περισσότερον τῶν νέων. Ὑποτεθείσθω, ὅτι εἶχομεν άπομνημονεύσει κατὰ τὴν παιδικὴν ήλικίαν έν ποίημα έκ πέντε τετραστίχων' πρὸ ἔτους δέ εἶχομεν άπομνημονεύσει άλλο ποίημα έκ πέντε πάλιν τετραστίχων. Σήμερον άδυνατοῦμεν νὰ αναπλάσωμεν άμφότερα. Ἐάν ὁμως άναγνώσωμεν δις ή τρίς και τὰ δύο ποιήματα, θά παρατηρήσωμεν ὅτι μετά τινας ήμέρας δυνάμεθα νὰ άπαγγείλωμεν άπό στήθους τὸ παλαιὸν εύκολώτερον τοῦ νέου.

δ) Ἐάν μεταξὺ δύο ψυχικῶν εικόνων Α και Β ύφίσταται συνειρμός, ὁ συνειρμός οὔτος δυσχεραίνει τὴν σύνδεσιν τῆς Α μετ' άλλης παραστάσεως, επί παραδείγματι, τῆς Γ. Ἐάν ὁμως διὰ πολλῶν έπαναλήψεων έπιμείνωμεν νὰ συνδεθοῦν συνειρμικῶς αἱ Α και Γ, τότε ὁ μεταξὺ Α και Β δεσμός βαθμιαίως έξασθενεί. Ἐχομεν π.χ. συνειθίσει νὰ γράφωμεν έσφαλμένως: Ισχυρότερον. Ὁ συνειρμός οὔτος μᾶς έμποδίζει νὰ γράψωμεν τὸ ὀρθόν: Ισχυρότερον, όταν μᾶς ύποδειχθῆ τὸ λάθος. Διὰ τοῦτο έξακολουθοῦμεν νὰ γράφωμεν τὸ έσφαλμένον. Ἐάν ὁμως διὰ συνεχοῦς άσκήσεως έπιμείνωμεν νὰ Ισχυροποιήσωμεν τὸν

νέον συνειρμόν, ὁ παλαιὸς ἐξασθενεῖ καὶ βαθμιαίως ἐξαλειφεται.

ε) Ἐντονος πνευματικὴ ἐργασία *ἀμέσως* μόλις ἐσχηματίσθησαν ἐν τῇ συνειδήσει μας συνειρμοὶ τινες, ἐξασθενεῖ αὐτοὺς καὶ ἐπομένως δυσχεραίνει τὴν μάθησιν. Ἐμάθομεν π.χ. τὴν ἀπόδειξιν γεωμετρικοῦ τινος θεωρήματος· κατόπιν ἄνευ διακοπῆς τῆς ἐργασίας ἐξακολουθοῦμεν τὴν μελέτην π.χ. ἐνὸς μεγάλου καὶ δυσκόλου κεφαλαίου Ἱστορίας. Ὅταν τελειώσωμεν, θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι δὲν ἐνθυμούμεθα πλέον τὴν ἀπόδειξιν τοῦ θεωρήματος, διότι οἱ συνειρμοὶ ἐκεῖνοι ἐξησθένησαν. Ἐάν ὅμως μετὰ τὴν ἐκμάθησιν τοῦ θεωρήματος ἀφήσωμεν νὰ παρέλθῃ χρονικόν τι διάστημα, τὸ ἀποτέλεσμα θὰ εἶναι αἰσθητῶς διάφορον. Ἡ ἀνάπαυλα παρέχει τὴν εὐκαιρίαν εἰς τοὺς σχηματισθέντας συνειρμούς νὰ γίνουν ἰσχυρότεροι καὶ εὐσταθέστεροι.

στ) Ἐμμετρον κείμενον δυνάμεθα νὰ ἀπομνημονεύσωμεν πολὺ εὐκολώτερον ἢ πεζὸν ἴσου ἀριθμὸς στίχων. Ὁ *ρυθμὸς* (τὸ μέτρον) χρησιμεύει ὡς συνεκτικὸς δεσμὸς μεταξὺ τῶν παραστάσεων καὶ ἰσχυροποιεῖ τοὺς συνειρμούς αὐτῶν. Διὰ τοῦ ρυθμοῦ συνδέονται αἱ λέξεις εἰς *συμπλέγματα*, εἰς μεγάλας δηλ. ἐνότητες, κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε μόλις ἢ παράστασις τῆς πρώτης ἀναπλασθῆ εἰς τὴν συνειδήσιν, εὐχερῶς ἀνακαλεῖ διαδοχικῶς ὅλας τὰς ἄλλας. Ἡ ἐσωτερικὴ ἀλληλουχία τοῦ συμπλέγματος, τὸ ὁποῖον ἐσχηματίσθη διὰ τοῦ ρυθμοῦ, ὁμοιάζει πρὸς σταθερὰν *ἰσορροχίαν*, τὴν ὁποίαν δὲν δυνάμεθα νὰ παραβιάσωμεν: μόνον ἀναχωροῦντες ἐκ τοῦ πρώτου στίχου, ὅχι καὶ ἐξ οἴουδῆποτε ἄλλου ἢ ἐκ τοῦ τέλους, δυνάμεθα νὰ ἀπαγγείλωμεν ἄνευ σφάλματος ὁλόκληρον στροφὴν ποιήματος.

Ἡ σημασία τῶν συμπλεγμάτων εἶναι διὰ τὴν μάθησιν μεγίστη. Δύσκολοι κανόνες τῆς Γραμματικῆς ἢ τοῦ Συντακτικοῦ ἀπομνημονεύονται εὐκόλως, ὅταν διατυπωθοῦν ἐμμέτρως.

ζ) Καὶ τὸ *νόημα* μὲ τὴν στενὴν ἐσωτερικὴν ἀλληλουχίαν, τὴν ὁποίαν δίδει εἰς σειρὰν παραστάσεων, συνδέει αὐτὰς εἰς συμπαγῆ συμπλέγματα, εὐρύτερα μάλιστα ἐκείνων, τὰ ὁποῖα σχηματίζονται διὰ τοῦ ρυθμοῦ καὶ ἐπομένως ἰσχυροποιεῖ τοὺς συνειρμούς καὶ διευκολύνει τὴν ἀνάπλασιν. Ἀπομνημονεύομεν εὐχερῶς σελίδα ὁλόκληρον, ὅταν συλλάβωμεν τὸ νόημα τοῦ

περιεχομένου, ἐνῶ ἀντιθέτως δυσκολώτατα διατηροῦμεν καὶ ὀλίγας ἀκόμη γραμμᾶς, ὅταν ἀποτελοῦνται ἐκ λέξεων ἄνευ σημασίας. Διότι εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν αἱ παραστάσεις δὲν δύνανται νὰ ἀποτελέσουν συμπλέγματα.

2) *Ἡ σχέσις τῶν συνειρμῶν πρὸς ὀλόκληρον τὴν ψυχικὴν ἡμῶν κατάστασιν* εἶναι ὁ ἕτερος τῶν δύο κυρίων παραγόντων, οἱ ὅποιοι καθορίζουν τὴν ἐν τῇ συνειδήσει τελουμένην ἐπιλογὴν μεταξὺ τῶν ὑπὸ ἀνάπλασιν παραστάσεων. α) Ἐν πρώτοις ἀναλόγως τῶν σκέψεων, αἱ ὁποῖαι μᾶς ἀπασχολοῦν ἐν δεδομένῃ στιγμῇ, προτιμῶνται κατὰ τὴν ἀνάπλασιν ἐκεῖνοι οἱ συνειρμοί, οἱ ὅποιοι ἔχουν τὰς περισσοτέρας καὶ στενωτέρας σχέσεις πρὸς τὸ θέμα ἢ τὸ ἀντικείμενον τῶν διανοημάτων μας. Οὕτω π. χ. ὅταν μὲ ἀπασχολῇ ἡ ὀλίγον πρότερον μὲ ἀψηχόλησε τὸ θέμα τῆς τελειοποιήσεως τῶν συγκοινωνιακῶν μέσων κατὰ τὴν ἐποχὴν μας, ἡ θεὰ τοῦ πελαργοῦ ἀνακαλεῖ εἰς τὴν συνειδησίμ μου τὴν παράστασιν τοῦ ἀεροπλάνου. Ἐὰν ἀντιθέτως αὐτὴν τὴν στιγμὴν συζητῶ διὰ τὴν σοφὴν σκοπιμότητα, ἡ ὁποία διέπει τὴν Φύσιν, ἡ θεὰ τοῦ πελαργοῦ ἀνακαλεῖ εἰς τὴν συνειδησίμ μου κάτι σχετικόν, τὸ ὅποιον πρὸ πολλοῦ χρόνου ἀνέγνωσα εἰς ἓν ἐπιστημονικὸν σύγγραμμα: ὅτι οἱ πελαργοί, ὅταν ἀποδημοῦν κατὰ τὸ φθινόπωρον, φέρουν ἐπὶ τῆς ράχεώς των μικρὰ ἀποδημητικὰ πτηνά, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸ διάστημα τοῦ ταξειδίου ἀποζημιώνουν τοὺς εὐεργέτας των ἀπαλλάσσοντα αὐτοὺς τῶν ἐπὶ τοῦ δέρματός των λίαν ἐνοχλητικῶν παρασίτων. Καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις προετιμήθη κατὰ τὴν ἀνάπλασιν ὁ συνειρμός, ὁ ἔχων ἀμεσώτεραν σχέσιν πρὸς τὸ σύνολον τῶν διανοημάτων, τὰ ὁποῖα μὲ ἀπασχολοῦν. Διὰ τὸν ἴδιον λόγον πολλακίς ἡ αὐτὴ λέξις ἀνακαλεῖ εἰς τὴν συνειδησίμ διαφόρους παραστάσεις ἀναλόγως τοῦ θέματος, κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ὁποῖου χρησιμοποιεῖται. Ἄλλως π. χ. ἐξηγοῦμεν τὴν λέξιν «ἔργον» ὅταν ἀναγινώσκωμεν αὐτὴν εἰς ἐγχειρίδιον Φυσικῆς Πειραματικῆς, ἄλλως ὅταν τὴν συναντῶμεν εἰς σύγγραμμα οἰκονομικὸν ἢ κοινωνιολογικὸν καὶ ἄλλως ὅταν τὴν εὐρίσκωμεν εἰς βιβλίον παιδαγωγικὸν ἢ μυθιστόρημα. Διότι εἰς ἐκάστην περίπτωσιν προτιμῶνται κατὰ τὴν ἀνάπλασιν οἱ συναφεῖς πρὸς τὸ θέμα συνειρμοὶ παραστάσεων.

β) "Όχι μόνον τὸ ἀντικείμενον τῶν σκέψεων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐν γένει κρατούσα ἐν δεδομένη στιγμή ψυχικὴ *διάθεσις* (τὸ ποῖον τῶν συναισθημάτων) ἐπίδραξ ἐπὶ τῆς ἐπιλογῆς τῶν ὑπὸ ἀνάπλασιν παραστάσεων. Ἰδιαιτέραν ἐπίδρασιν ἀσκοῦν αἱ βίαιαι συγκινήσεις. Ἡ ὀργὴ λ.χ. τὴν ὁποῖαν αὐτὴν τὴν στιγμήν αἰσθάνομαι ἐναντίον προσώπου, τὸ ὁποῖον μὲ προσέβαλε σκαιῶς, ἐπίδραξ περιοριστικῶς ἐπὶ τῆς ροῆς τῶν παραστάσεων μου καὶ διαγράφει ὠρισμένην τροχίαν εἰς τὴν πορείαν των, ἀποκλείουσα τοὺς ἄλλους συνειρμούς: ἐν τῇ συνειδήσει μου ἀναπλάσσονται σταθερῶς ἐπὶ χρονικόν τι διάστημα μόνον αἱ παραστάσεις αἱ σχετικαὶ πρὸς τὸ ἐπεισόδιον καὶ πρὸς τὸ πρόσωπον, τὸ ὁποῖον τὸ προεκάλεσε· εἶμαι τρόπον τινὰ ἐπὶ μακρὸν αἰχμάλωτος τῆς ὀργῆς μου.

γ) Τέλος, ἡ ἐπιλογή τῶν συνειρμῶν κατὰ τὴν ἀνάπλασιν, ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν φανερῶν ἢ λανθανουσῶν *ἐπιθυμιῶν*, τῶν *διαφερόντων* καὶ τῶν *ὀρμῶν* μας. Τὴν ἐπιμελῶς ἀποκρυπτομένην ἐπιθυμίαν φίλου, μετὰ τοῦ ὁποίου συζητοῦμεν, μαντεύομεν συχνὰ ἐκ τῶν λόγων, ἐπὶ τῶν ὁποίων διαρκῶς ἐπανέρχεται. Ὁμοίως ὁ ἐνδιαφερόμενος διὰ τὴν γεωργίαν καὶ τὰ ζητήματά της ἐκ τοῦ πλήθους τῶν συνειρμῶν, οἱ ὁποῖοι σχηματίζονται μέσα εἰς τὴν συνείδησίν του, προτιμᾷ κατὰ τὴν ἀνάπλασιν αὐτομάτως τοὺς ἀναφερομένους εἰς τὸν κύκλον τοῦ διαφέροντός του. Ἡ θέα π.χ. ἐνὸς πτηνοῦ ἀνακαλεῖ παραστάσεις σχετικὰς πρὸς τὴν ὠφέλειαν ἢ βλάβην, τὴν ὁποῖαν ἐπιφέρουν εἰς τὴν γεωργίαν τὰ πτηνὰ τοῦ εἴδους τούτου. Ὁ καλλιτέχνης ἢ ὁ μηχανικὸς εἰς τὴν αὐτὴν περίπτωσιν ἀναπλάσσει ἄλλας συναφεῖς πρὸς τὰ διαφέροντα αὐτοῦ κ.ο.κ. Ἰσχυράν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς πορείας τῶν παραστάσεων ἔχουν καὶ αἱ ὀρμαί, ὁ φόβος λ.χ. ἢ ἡ πείνα. Ὁ πεινῶν ἀνακαλεῖ εἰς τὴν συνείδησίν του, κατὰ προτίμησιν παραστάσεις φαγητῶν. Ὁ βαδίζων κατὰ τὴν νύκτα εἰς σκοτεινὰ μέρη καὶ φοβούμενος, κατέχεται ὑπὸ παραστάσεων τρόμου κ.ο.κ.

Ἐν γένει ἡ κατὰ τὴν ἀνάπλασιν ἐπιλογή τῶν συνειρμῶν ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ συνόλου τῆς ψυχικῆς μας καταστάσεως, ὃχι μόνον ὡς αὕτη παρουσιάζεται κατὰ τὴν στιγμήν τῆς ἀναπλάσεως, ἀλλὰ καὶ ὡς ἔχει διαμορφωθῆ καὶ ἐκ φύσεως καὶ ἐκ τῆς

ατομικής μας έμπειρίας από πολλοῦ. Ὀλόκληρος ἡ προσωπική της με τὰς ὁμάς καὶ τὰ διαφέροντά της, με τὰς συγκινήσεις καὶ τὸν κύκλον τῶν κατὰ προτίμησιν διανοημάτων καὶ τάσεών της ἀποκαλύπτεται εἰς τὸ πλῆθος καὶ τὸ εἶδος τῶν παραστάσεων, αἱ ὁποῖαι προτιμῶνται κατὰ τὴν ἀνάπλασιν. Ἐκ τούτου ἐννοοῦμεν διατὶ ἡ πειραματικὴ ψυχολογικὴ ἔρευνα τοῦ χαρακτη- ρος (τῶν ἰδιορρυθμιῶν καὶ τῶν ἀνωμαλιῶν του) ἀποδίδει σήμερον μεγίστην σημασίαν εἰς τὴν ἀνάλασιν τῶν συνειρμῶν, οἱ ὁποῖοι σχηματίζονται ἰσχυρότερον καὶ προτιμῶνται τῶν ἄλλων κατὰ τὴν ἀνάπλασιν. Δι' αὐτῶν ἐνίστε δυνάμεθα νὰ ἀνιχνεύ- σωμεν καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ σκοτεινὰ βάθη τῆς ψυχῆς.

5. ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΑΝΑΜΝΗΣΙΣ

Τὴν ἰκανότητα τῆς ψυχῆς νὰ διατηρῇ τὰς ἐντυπώσεις ὑπὸ μορφήν παραστάσεων καὶ νὰ ἀναπλάσῃ αὐτὰς ὀνομάζομεν *μνήμη*.

Ἡ ἀξία τῆς μνήμης διὰ τὸν ψυχικὸν βίον εἶναι μεγίστη. Ἄνευ τῆς μνήμης θὰ ἦτο ἀδύνατος ὄχι μόνον ἡ καθόλου πνευματικὴ ἀνάπτυξις τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ στοιχειώδης γνώσις τῶν ἀντικειμένων. Εἰς πᾶσαν «γνωστικὴν» ἐκδήλωσιν αἱ ἔμμεσοι ἀπλαῖ ἐντυπώσεις πλουτίζονται καὶ συμπληροῦνται διὰ συναφῶν παραστάσεων, εἰκόνων δηλ. ψυχικῶν, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἐκ προηγουμένης πείρας ἐγγαρχαχθῆ καὶ διατηρηθῆ μέσα εἰς τὴν συνείδησιν. Διὰ τούτων ἀποκτοῦν τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων τὴν *σημασίαν* των. Οὕτω π.χ. εἰς τοὺς ἀναδιδομένους ἀτμοὺς *βλέπομεν*, ὅτι ὁ ζῶμος εἶναι ἀκόμη θερμός· *ἀκούομεν* εἰς ἀνθρώπου τινὸς τὴν φωνήν, ὅτι εἶναι ὀξύθυμος κ.ο.κ. Εἰς αὐτὰς τὰς περιπτώσεις ἡ μνήμη συμπληρῶναι τὴν αἴσθησιν διὰ τῶν ἀναπλασσομένων συναφῶν παραστάσεων καὶ *ἐννοοῦμεν*. Διὰ τῆς μνήμης φυλάσσονται οἱ θησαυροὶ τῆς πείρας, διὰ τῆς πείρας δὲ γίνεται ὁ ἄνθρωπος ἰκανὸς νὰ ἀντιδρᾷ εὐστόχως ἐνώπιον ὄχι μόνον τῶν αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν νέων καταστάσεων. Πείραν δὲν δύναται νὰ ἔχη ἐν ὄν ἄνευ μνήμης. Πᾶν νέον ἀντικείμενον, πᾶν νέον γεγονός θὰ ἔμενεν ἀπομεμονωμένον καὶ διὰ μίαν

μόνον στιγμήν εις τὴν συνειδησίν του καὶ εὐθύς ὡς παρήρχετο, θὰ ἐξηφανίζετο πᾶν ἴχνος τῆς ἐντυπώσεώς του. Ἐνώπιον τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου ἢ γεγονότος τὸ ὄν τοῦτο θὰ ἴστατο ἔκπληκτον καὶ ἀμήχανον, θὰ ἐπίστευεν ὅτι βλέπει αὐτὸ διὰ πρώτην φοράν. Τοιοῦτος δὲν εἶναι ὁ κόσμος τῶν ἀντικειμένων καὶ δι' αὐτὰ ἀκόμη τὰ κατώτερα ζῷα, διότι καὶ αὐτὰ ἔχουν στοιχειώδη τινὰ μνήμην. Διὰ τὸν ἄνθρωπον ὅμως, πᾶν ἀντικείμενον περιβάλλεται ὑπὸ πλήθους ἀναμνήσεων, κάθε γεγονός ἐπαναφέρει εἰς τὴν μνήμην του πολυάριθμα ἄλλα. Ὁ κόσμος λοιπὸν τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἀποτελεῖται ἀπλῶς ἐκ «φυσικῶν» πραγμάτων, ἀλλ' εἶναι κόσμος *σημείων* καὶ *συμβόλων*, ἥτοι περιεχομένων μετὰ σημασίας. Τὸ μάρμαρον, τὸ ὁποῖον ὀρθώνεται ἐπὶ ἐνὸς τάφου, δὲν εἶναι μόνον ἓν σκληρὸν καὶ βαρὺ πρᾶγμα, ἀλλὰ τὸ μνημεῖον ἐνὸς νεκροῦ· μία φωτογραφία δὲν εἶναι ἀπλῶς ἄθροισμα ἐγχρῶμων στιγμάτων διαφόρου λαμπρότητος, ἀλλ' ἡ εἰκὼν ἐνὸς φίλου κ.ο.κ. Σημεῖα καὶ σύμβολα γίνονται δι' ἡμᾶς τὰ ἀντικείμενα ὄχι διὰ τῶν αἰσθημάτων, τὰ ὁποῖα προκαλοῦν, ἀλλὰ διὰ τῶν παραστάσεων μετὰ τῶν ὁποίων συνείρονται αἱ ἐξ αὐτῶν ἐντυπώσεις· ὄχι λοιπὸν διὰ τῆς αἰσθήσεως, ἀλλὰ διὰ τῆς μνήμης.

Πόσον πτωχὸς καὶ χαώδης ἀποβαίνει ὁ ψυχικὸς βίος ἄνευ τῆς μνήμης ἀποδεικνύουν αἱ παθολογικαὶ περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ ψυχικὴ αὐτὴ ἰκανότης χάνεται λόγῳ νόσου ἢ βαθέος γήρατος. Τότε βλέπει τις ἢ ἀκούει, ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν ἐνθυμεῖται, δὲν ἐννοεῖ καὶ δίδει τὴν ἐντύπωσιν ἀνοήτου ἢ καὶ ἡλιθίου. Ἐν γένει, ἡ νοημοσύνη, ἔχει στενωτάτην σχέσιν πρὸς τὴν μνήμην. Καὶ δύναται βεβαίως νὰ παρουσιασθῇ περιπτώσεις μεγάλης μνήμης συνοδευομένης ὑπὸ ἀκρισίας, οὐδέποτε ὅμως εὐφυῖα μετὰ μνήμης ἀσθενεστάτης. Ἡ μνήμη εἶναι γενικῶς προϋπόθεσις τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως καὶ διὰ τοῦτο εἰς τὴν παιδείαν δίδεται τοσαύτη σημασία εἰς τὴν ἄσκησιν καὶ τὸν πλουτισμὸν αὐτῆς.

Αἱ ιδιότητες τῆς μνήμης εἶναι πέντε: α) Ἡ *δύναμις τῆς ἐντυπώσεως*· οὕτω ὀνομάζεται ἡ ἰκανότης, τὴν ὁποίαν ἔχουν ἀνεπτυγμένην εἰς διαφόρους βαθμοὺς οἱ ἄνθρωποι καὶ διὰ τῆς ὁποίας σχηματίζονται καὶ ἐγχαράσσονται, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον βαθέως μέσα εἰς τὴν συνειδησιν αἱ παραστάσεις. β) Ἡ

διάρκεια, κατά την οποίαν διατηροῦνται αἱ παραστάσεις καὶ οἱ συνειρμοὶ αὐτῶν. Ἄλλοι ἄνθρωποι διαφυλάσσουν τὰς παραστάσεις ἐπὶ μακρὸν, ἄλλοι ἐπὶ βραχύτερον χρόνον. γ) **Ἡ πίσις**, ἥτοι ἡ ἀκρίβεια, μετὰ τῆς ὁποίας διατηροῦνται καὶ ἀναπλάσσονται αἱ παραστάσεις. Μερικῶν ἀνθρώπων ἡ μνήμη διατηρεῖ μὲν, ἀλλὰ σημαντικῶς ἠλλοιωμένας τὰς ψυχικὰς εἰκόνας· ὅταν λοιπὸν αὗται ἀναπλάσσονται, στεροῦνται ἀκριβείας. δ) **Ἡ ἐτοιμότης**, δηλ. ἡ ταχύτης μετὰ τὴν ὁποίαν γίνεται ἡ ἀνάπλασις τῶν παραστάσεων καὶ ε) **Ἡ εὐρύτης**, ἣτις εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸ πλῆθος τῶν παραστάσεων, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ διαφυλάσσονται καὶ νὰ ἀναπλάσσονται. Σπουδαιότεραι εἶναι αἱ τρεῖς πρῶται· αἱ δύο τελευταῖαι φαίνονται παράγωγοι, διότι στηρίζονται ἐπὶ τῶν πρώτων. Τὴν μνήμην ἑνὸς ἀνθρώπου δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν ἀναλόγως τῶν ιδιοτήτων, τὰς ὁποίας παρουσιάζει καὶ τοῦ βαθμοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον ἔχει ἀνεπτυγμένην ἐκάστην ιδιότητα.

Αἱ ιδιότητες τῆς μνήμης ἐξαρτῶνται ἐκ πλῆθους ψυχολογικῶν ὄρων, οἱ κυριώτεροι τῶν ὁποίων εἶναι οἱ ἑξῆς: α) **Ἡ προσοχή**, τὸ **διαφέρον** καὶ ἡ **ψυχικὴ διάθεσις**, τὴν ὁποίαν ἔχομεν κατὰ τὸν σχηματισμὸν τῶν ἐντυπώσεων· ἰσχυρὰ προσοχή, σταθερὸν διαφέρον καὶ εὐχάριστος διάθεσις εὐνοοῦν τὴν μνήμην. β) **Ἡ πολλαπλὴ σύνδεσις τῶν παραστάσεων** πρὸς ἀλλήλας· ὅσον περισσότεροι καὶ ποικιλώτεροι εἶναι οἱ δεσμοί, τοὺς ὁποίους ἔχει μία παράστασις πρὸς ἐκείνας, μετὰ τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ ἓν συνειρμικὸν σύνολον, τόσον διαρκέστερον διατηρεῖται καὶ εὐκολώτερον ἀναπλάσσεται· φερόμεθα τρόπον τινά, πρὸς αὐτὴν διὰ πολλῶν συνειρμικῶν ὁδῶν. γ) **Ἡ κατανόησις**· διὰ τοῦ νοήματος συνδέονται αἱ παραστάσεις εἰς εὐρύτερα συμπλέγματα, οὕτω δὲ διευκολύνεται ἡ διατήρησις καὶ ἡ ἀνάπλασις αὐτῶν. Καὶ δ) **ἡ ἄσκησις**, ἥτοι ἡ ἐπιμελής καὶ μεθοδικὴ ἐπανάληψις τῶν μανθανομένων.

Τὰ εἶδη τῆς ἀπομνημονεύσεως. Κατὰ τρεῖς τρόπους δυνάμεθα νὰ ἀπομνημονεύωμεν ὅσα μανθάνομεν.

Πρῶτον **μηχανικῶς**· δὲν κατανοοῦμεν δηλ. τὸ περιεχόμενον, ἀλλὰ προσέχομεν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν μόνον σειρὰν τῶν παρα-

στάσεων (μνήμη *μηχανική*). Ούτω λ.χ. αποστηθίζομεν σειράς λέξεων, τῶν ὁποίων δὲν ἐννοοῦμεν τὴν σημασίαν. Βεβαίως τὰ μανθανόμενα κατὰ τοιοῦτον τρόπον δὲν διατηροῦνται ἐπὶ πολὺ καί, τὸ σπουδαιότερον, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθοῦν δημιουργικῶς ὑπὸ τοῦ μαθόντος. Ἐπομένως, παρὰ τὸν καταβαλλόμενον κόπον, ἢ μάθησις αὐτοῦ τοῦ εἵδους εἶναι ὄχι μόνον ἐφήμερος, ἀλλὰ καὶ νεκρά.

Δεύτερον *κριτικῶς*· ὅταν δηλ. κατὰ τὴν ἀπομνημόνευσιν προσέχωμεν εἰς τὸ νόημα τῶν μανθανομένων, συλλαμβάνωμεν αὐτὸ σαφῶς καὶ διατάσσωμεν τὰς παραστάσεις καὶ τὰ διανοήματα εἰς σχήματα, ἀναλόγως τῆς λογικῆς τῶν ἀκολουθίας (*κριτικὴ* μνήμη). Οὔτω π.χ. ἀπομνημονεύομεν τὴν ἀπόδειξιν ἑνὸς γεωμετρικοῦ θεωρήματος. Εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ἢ μάθησις εἶναι ἀσφαλῆς, σταθερὰ καὶ γόνιμος.

Κατὰ τὸν τρίτον τρόπον ἀπομνημονεύομεν, ὅταν εὐρίσκωμεν μεταξὺ τῶν ὑπὸ ἐκμάθησιν ἀντικειμένων τυχαίας καὶ εὐκόλως ἀποτυπουμένας εἰς τὴν συνείδησιν σχέσεις. Ἡ τοιαύτη μνήμη λέγεται *ἀγγίλους*. Εἶναι δὲ χρήσιμος, ὅταν τὰ μανθανόμενα δὲν δύνανται νὰ ἀπομνημονευθοῦν κριτικῶς. Αὐτὸ λ.χ. συμβαίνει κατὰ τὴν ἀπομνημόνευσιν ἱστορικῶν χρονολογιῶν ἢ ὀνομάτων καὶ σχημάτων γεωγραφικῶν· τὸ σχῆμα τῆς Ἰταλίας ἐνθυμούμεθα, ὅταν παραβάλωμεν αὐτὴν μετὰ ὑπόδημα· τὸ ἔτος τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων 1204, ὅταν προσέξωμεν ὅτι οἱ ἀριθμοὶ βαίνουν αὐξανόμενοι ἀπὸ τῆς μονάδος κατὰ 1 καὶ ὅτι τὴν θέσιν τοῦ 3 κατέχει τὸ 0.

Ἡ Ἀνάμνησις. Ἀνάμνησιν ὀνομάζομεν τὴν εἰς τὴν συνείδησιν ἀνάκλησιν τῶν παραστάσεων, ὅταν ἀφ' ἑνὸς μὲν *ἀναγνωρίζωμεν* αὐτὰς ὡς γεγονότα τῆς προηγουμένης μας ζωῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰς *τοποθετῶμεν* εἰς ὠρισμένην θέσιν ἐν τῷ παρελθόντι. Ἡ ἀναγνώρισις καὶ ἡ ἐν χρόνῳ τοποθέτησις εἶναι προϊόντα προσθέτου ἐπεξεργασίας τῶν παραστάσεων ὑπὸ τῆς ψυχῆς, ὅταν δὲ τὰ στοιχεῖα ταῦτα ὑπάρχουν κατὰ τὴν ἀνάπλασιν, τότε πλέον ὀμιλοῦμεν ὄχι γενικῶς περὶ μνήμης, ἀλλὰ εἰδικῶς περὶ *ἀναμνήσεως*.

Ἡ συσχέτισις τῆς ἀνακαλουμένης παραστάσεως πρὸς τὴν

άτομικήν μας Ιστορίαν, ἢ ἀναγνώρισις δηλ. ὅτι ἡ ψυχικὴ αὐτῆ εἰκὼν ἀντιπροσωπεύει ἕν γεγονός τῆς προηγουμένης μας ζωῆς, εἶναι ἀποτέλεσμα *κρίσεως*, μιᾶς ψυχικῆς δηλ. λειτουργίας, τὴν ὁποίαν θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω. Δι' αὐτῆς βεβαιούμεθα ὅτι, ἐπειδὴ ἡ ἀναπλασθεῖσα παράστασις παρουσιάζει στενήν καὶ ὀργανικὴν ἀλληλουχίαν μὲ ὅ,τι ἀποτελεῖ τὸν κόσμον τῆς ἀτομικῆς μας ἐμπειρίας, δὲν εἶναι εἰκὼν φανταστικὴ, ἀλλὰ προέκυψεν ἐξ ἀμέσου ἐντυπώσεως ἡμῶν τῶν ἰδίων κατὰ τὸ παρελθόν.

Ἡ τοποθέτησις δὲ μιᾶς ἀναμνήσεως εἰς ὠρισμένην θέσιν ἐν τῷ παρελθόντι γίνεται διὰ τῆς τοποθετήσεως αὐτῆς μεταξὺ δύο ἄλλων ἀναμνήσεων, αἱ ὁποῖαι χρησιμεύουν ὡς ὄροσημα χρονικά. Σημεῖα προσανατολισμοῦ εἰς τὸν διαρρέυσαντα χρόνον εἶναι αἱ ἀναμνήσεις χαρακτηριστικῶν γεγονότων τῆς ζωῆς. Ταῦτα ἀποτελοῦν τρόπον τινὰ τοὺς ἱστορικοὺς σταθμοὺς τῆς ὑπάρξεώς μας. Ἀναφέροντες λοιπὸν πάλιν διὰ τῆς κρίσεως τὴν δοθεῖσαν ἀνάμνησιν πρὸς αὐτά, καθορίζομεν τὴν θέσιν της εἰς τὸ παρελθόν. Ἡ τοποθέτησις αὕτη διευκολύνεται διὰ τοῦ συνηρισμοῦ σημαντικῶν γεγονότων τῆς ζωῆς μας μὲ τὴν παράστασιν μιᾶς χρονολογίας. Διὰ τῆς ἀναφορᾶς πρὸς τοιαύτας χρονολογίας διαισθανόμεθα τὴν χρονικὴν ἀπόστασιν τοῦ γεγονότος, τὸ ὁποῖον ἀναπολοῦμεν.

Ἡ ἀναγνώρισις καὶ ἡ ἐν χρόνῳ τοποθέτησις συνήθως γίνονται αὐτοχρόνως. Τότε ἡ ἀνάμνησις εἶναι πλήρης. Ὅχι σπανίως ὅμως, ἀναγνωρίζομεν μὲν εὐθύς ἀμέσως μίαν παράστασιν, ὡς γεγονός τῆς ἰδικῆς μας ζωῆς, ἀλλ' ἀδυνατοῦμεν νὰ προσδιορίσωμεν μετ' ἀκριβείας τὴν χρονικὴν θέσιν αὐτῆς μέσα εἰς τὸ παρελθόν μας. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἡ ἀνάμνησις εἶναι ἀτελής.

6. Η ΦΑΝΤΑΣΙΑ

Ἡ ψυχὴ δὲν περιορίζεται εἰς τὸ νὰ δέχεται μόνον τὰς εἰκόνας τῶν πραγμάτων καὶ νὰ διατηρῆ αὐτάς, ἀλλ' ἐνεργεῖ καὶ ἐπ' αὐτῶν ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας. Ἡ ἐνέργειά της συνίσταται εἰς τὰ ἑξῆς: ἀφ' ἑνὸς μὲν *διασπᾷ* τὰς ψυχικὰς εἰκόνας εἰς τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων ἀποτελοῦνται, ἀφ' ἑτέρου δὲ *ἀνασυνκροτεῖ* τὰ στοιχεῖα ταῦτα εἰς νέας εἰκόνας, διαφόρους ἐκείνων, τὰς ὁποίας ἐδέχθη διὰ τῶν αἰσθητηρίων ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Τὴν ψυχικὴν ταύτην λειτουργίαν, τὴν τόσον διάφορον τῆς μνήμης, ὀνομάζομεν *φαντασίαν* καὶ τὰ προϊόντα

αὐτῆς πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τῶν ἐξ ἀναμνήσεως εἰκόνων, *παραστάσεις ἐκ φαντασίας*. Αἱ ἐκ φαντασίας παραστάσεις συγκρινόμεναι, ὡς πρὸς τὴν *ὕλην*, ἤτοι κατὰ τὸ περιεχόμενον, πρὸς τὰς ἐξ ἀναμνήσεως δὲν περιέχουν τίποτε τὸ νέον. Τὸ νέον εἰς αὐτὰς εἶναι ἡ *μορφή*, ὁ πρωτότυπος δηλ. καὶ ἄγνωστος ἐκ τῆς προηγουμένης ἐμπειρίας μας τρόπος, καθ' ὃν συνεδυσάσθησαν τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα παραστάσεων ἐξ ἀναμνήσεως διὰ νὰ ἀποτελέσουν νέας ψυχικὰς εἰκόνας. Εἰς τοῦτο ἀκριβῶς ἔγκειται ἡ *δημιουργικὴ δύναμις* τῆς ψυχῆς, ἣτις ἀποκαλύπτεται διὰ τῆς φαντασίας.

Ἡ ἀξία τῆς φαντασίας διὰ τὸν πνευματικὸν καὶ πρακτικὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μεγίστη. Ἄνευ αὐτῆς ὄχι μόνον δὲν θὰ ἐδημιουργοῦντο τὰ ἀριστουργήματα τῶν *Καλῶν Τεχνῶν*, ἀλλὰ καὶ ἡ *Ἐπιστήμη* καὶ ἐν γένει ὁ *Πολιτισμὸς* μὲ ὅλα τὰ θεωρητικὰ, τὰ καλλιτεχνικὰ καὶ τὰ πρακτικὰ ἀγαθὰ του θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ὑπάρξῃ. Αἱ πάσης φύσεως ἀνεκαλύψεις καὶ ἐφευρέσεις καὶ ἐπινοήσεις, διὰ τῶν ὁποίων ὁ ἄνθρωπος διαμορφώνει ἐπὶ τὸ τελειότερον τὴν πνευματικὴν καὶ πρακτικὴν του ζωὴν, προϋποθέτουν τὴν δημιουργικὴν δύναμιν τῆς φαντασίας. Μὲ αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος χρησιμοποιῶν τὰ δεδομένα τῆς πείρας πλάττει νέας μορφάς, διὰ τῶν ὁποίων κατορθώνει νὰ ἱκανοποιῇ σκοπιμώτερον καὶ τελειότερον καὶ τὰς βιολογικὰς ἀνάγκας τῆς ζωῆς καὶ τὰς βαθυτέρας ἀνησυχίας τῆς ψυχῆς του. Καὶ αἱ ἐπιστημονικαὶ ὑποθέσεις, διὰ τῶν ὁποίων ἐρμηνεύονται τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς, προϋποθέτουν τὴν φαντασίαν. Ἡ ἀπλῆ παρατήρησις δὲν ἀρκεῖ. Εἶναι ἀνάγκη νὰ συναρμολογηθοῦν καὶ νὰ ὀργανωθοῦν, νὰ συμπληρωθοῦν καὶ νὰ προεκταθοῦν τὰ δεδομένα τῆς παρατηρήσεως εἰς μεγάλας συνθέσεις, διὰ τῶν ὁποίων ἐπιχέεται τὸ φῶς τῆς ἐρμηνείας εἰς τὴν ἀδιάκοπον σειρὰν τῶν φαινομένων. Καὶ αἱ συνθέσεις αὗται εἶναι προϊόντα τῆς ἐπιστημονικῆς φαντασίας. Ἡ ἀξία τῆς φαντασίας εἶναι μεγίστη εἰς τὰς καλὰς λεγομένας τέχνας. Ὁ ζωγράφος, ὁ γλύπτης, ὁ ἀρχιτέκτων, ὁ μυθιστοριογράφος, ὁ δραματικὸς συγγραφεὺς διὰ τῆς φαντασίας δημιουργοῦν τὰ ἔργα των. Ἡ ὕλη τῶν ἔργων τούτων ἀντλεῖται ἐκ τῆς πραγματικότητος διὰ

τῆς παρατηρήσεως, ἡ μορφή των ὅμως πηγάζει ἐκ τῆς ἐμπνεύσεως, δηλ. ἐκ τῆς δημιουργικῆς δυνάμεως τῆς φαντασίας τοῦ καλλιτέχνου.

Ὅμοιως εἰς τὸν *πρακτικὸν βίον* ἡ χρησιμότης τῆς φαντασίας εἶναι μεγάλη. Ὁ ἔμπορος, ὁ ἐπαγγελματίας, ὁ τεχνίτης δι' αὐτῆς καταστρώνουν τὸ πρόγραμμα τῶν ἐργασιῶν των καὶ ἐπινοοῦν τὰ μέσα, διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἀνταποκριθοῦν εὐκολώτερον καὶ εὐστοχώτερον εἰς τὰς ἀπαιτήσεις του. Βεβαίως ἡ βάσανος τῶν σχεδίων καὶ ἡ ὀριστικὴ ἐκλογή ἐκείνου, τὸ ὁποῖον ἐκάστοτε θὰ προτιμηθῆ, γίνεται διὰ τῆς *κρίσεως*. Ἡ φαντασία ὅμως, προεκτείνουσα καὶ συμπληροῦσα τὰ δεδομένα τῆς πείρας, πλάττει τὸ πλῆθος τῶν πιθανῶν συνδυασμῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων καλεῖται νὰ ἀποφανθῆ ὁ κριτικὸς στοχασμὸς. Ὅσον λοιπὸν γονιμωτέρα καὶ πλουσιωτέρα εἶναι ἡ φαντασία, τόσο ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ ποικιλία τῶν συνδυασμῶν εἶναι μεγαλυτέρα καὶ ἐπομένως τόσο περισσότερον διευκολύνεται καὶ κατευθύνεται ἡ κρίσις εἰς τὴν ἐπιλογήν τοῦ σκοπιμωτέρου καὶ ἀσφαλεστέρου. Ἐκ τούτου ἐννοοῦμεν διατὶ πολλάκις ἡ ἀποτυχία δὲν ὀφείλεται εἰς ἔλλειψιν ἢ εἰς ἐλαττωματικὴν λειτουργίαν τῆς κρίσεως, ἀλλ' εἰς τὴν ἀδυναμίαν καὶ τὴν στειρότητα τῆς φαντασίας. Εἰς τοὺς ἀνθρώπους μὲ πτωχὴν φαντασίαν ὁ ὀρίζων τῆς δράσεως εἶναι λίαν περιορισμένος καὶ κατ' ἀκολουθίαν αἱ πιθανότητες τῆς ἐπιτυχίας ὀλίγαι.

Εἶδη φαντασίας. Ἡ φαντασία ὡς ψυχικὴ ἐνέργεια ἄλλοτε προσδιορίζεται ὑπὸ τῆς θελήσεώς μας καὶ ὀδηγεῖται ὑπ' αὐτῆς πρὸς ὀρισμένην κατεύθυνσιν, ὡς συμβαίνει π. χ. εἰς τὰς τέχνας, τὰς ἐπιστήμας κτλ. καὶ τότε λέγεται *σκόπιμος*· ἄλλοτε πάλιν λειτουργεῖ ἐλευθέρως καὶ ἄνευ τῆς συνειδητῆς προαιρέσεως ἡμῶν (π. χ. εἰς τὰ ὄνειρα καὶ τὰ ὄνειροπολήματα) καὶ λέγεται *αὐθόρμητος*.

Ἐξετάζοντες τὸ ἀποτέλεσμα, εἰς τὸ ὁποῖον καταλήγει ἡ φαντασία, ὡς ψυχικὴ ἐνέργεια, ὀνομάζομεν αὐτήν: 1) *προσθητικήν*, ὅταν εἰς σειρὰν ψυχικῶν εἰκόνων προσθέτη καὶ ἄλλα στοιχεῖα, μὴ ὑπάρχοντα εἰς αὐτὰ ἀρχικῶς, τὰ ὁποῖα ἀρύεται ἐξ ἄλλων· 2) *ἀφαιρετικήν*, ἐὰν πράττη τὸ ἀντίθετον, ἀφαιρῆ δηλ.

ώρισμένα στοιχεία, ούτω δὲ ἀπλουστεύη τὰς ψυχικὰς εἰκόνας καὶ ἐξαίρη τὰ κυριώτερα αὐτῶν γνωρίσματα, καὶ 3) *συνδυαστικήν*, ὅταν καὶ ἀφαιρῆ καὶ εἰς τὴν θέσιν τῶν ἀφαιρουμένων προσθέτη ἄλλα, διὰ νὰ φθάσῃ συνδυαστικῶς εἰς τελειότερας μορφάς. Ἡ κυρίως δημιουργικὴ φαντασία εἶναι σκόπιμος καὶ συνδυαστικὴ. Οἱ ἀρχαῖοι "Ἕλληνες γλύπτει τοῦ Δ' αἰῶνος διὰ νὰ ἀποδώσουν τὸν τέλειον ὑπὸ ἔποψιν ἀριότητος μορφῆς τύπον τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, συνεδύαζον ἐνίοτε ὄγκους καὶ γραμμὰς τοῦ ἀνδρικοῦ μὲ ἄλλα πλαστικὰ στοιχεία τοῦ γυναικείου σώματος. οὔτω δὲ ἐπετύγχανον συνθέσεις, αἱ ὁποῖαι εἶχον καὶ τὴν ἀνδρικήν λιτότητα καὶ δύναμιν καὶ τὴν γυναικεῖαν χάριν καὶ κομψότητα, εἰς σπανίαν πρὸς ἀλλήλας ἰσοροπίαν. Ἡ φαντασία τῶν ἄρα εἰργάζετο συνδυαστικῶς. Ἀφαιρετικὴ κυρίως εἶναι ἡ φαντασία τοῦ γεωμέτρου, ὅστις μελετᾷ τοὺς συνδυασμοὺς καὶ τὰς σχέσεις τῶν καθαρῶν γραμμῶν, ἐπιφανειῶν καὶ ὄγκων, ἀφαιρῶν διὰ τῆς φαντασίας τὰ στοιχεία ἐκεῖνα τῆς πραγματικότητος, τὰ ὁποῖα δὲν τὸν ἐνδιαφέρουν, διὰ νὰ μελετήσῃ μεθοδικῶς τὰ ἄλλα. Διὰ τῆς προσθετικῆς φαντασίας ἐργάζεται ὁ ἀρχαιολόγος, ὁ ὅποιος προσπαθεῖ νὰ συμπληρώσῃ νοερῶς τὰ εὐρεθέντα λείψανα ἀρχαίου μνημείου, διὰ νὰ ἐξακριβώσῃ τὴν προέλευσιν καὶ τὸν προορισμὸν τοῦ ἢ δ.α νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν ἀρχικήν μορφήν του. Τὰ προστιθέμενα στοιχεία παραλαμβάνει ἐξ ἄλλων παρεμφερῶν παραστάσεων. Ἡ κατανόησις ἱστορικῶν γεγονότων τοῦ παρελθόντος εὐρίσκει εἰς τὴν προσθετικὴν φαντασίαν πολῦτιμον βοήθειαν. Διὰ τῶν γνωστῶν συμπληροῦμεν καὶ κατανοοῦμεν τὰ γεγονότα τοῦ παρελθόντος, διὰ τὰ ὁποῖα μᾶς ἐσώθησαν ἐλλιπεῖς ἱστορικαὶ εἰδήσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

ΑΙ ΚΥΡΙΩΣ ΓΝΩΣΤΙΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΙ

1. Η ΑΝΤΙΛΗΨΙΣ

“Όταν βλέπω, όσφραίνωμαι και έγγίζω έν άνθος και λέγω: έν τριαντάφυλλον, ή άκούω ένα γνώριμον κρότον και άναφωνώ: κεραυνός, έχω *άντίληψιν* ενός άντικειμένου, πράγματος (τό άνθος) ή φαινομένου (ό κεραυνός). Έκείνην τήν στιγμήν δέν έχω πλήθος μόνον αίσθημάτων έκ τής αύτής αίσθήσεως (άκουστικών, ώς εις τήν δευτέραν περίπτωση) ή έκ διαφόρων αίσθήσεων (όπτικών, όσφρητικών, άπτικών, ώς εις τήν πρώτην περίπτωση), αλλά και τά έξής: 1) τήν σαφή συναίσθησιν, ότι τά αίσθήματα ταύτα έχουν τήν πηγήν των εις έν *ώρισμένον άντικείμενον* (πράγμα ή γεγονός)· 2) ότι τό άντικείμενον τοϋτο εΐναι *πραγματικόν*, όχι φανταστικόν· 3) ότι εΐναι κάτι *διάφορον τοϋ Έγώ μου* και 4) ότι αύτήν τήν στιγμήν *άποκτώ γνώσιν* αύτοϋ διά τών αίσθητηρίων μου όργάνων.

Τήν συναίσθησιν αύτήν έχομεν αύτομάτως και τό όλον φαινόμενον φαίνεται έκ πρώτης όψεως έναίον και άπλοϋν. Έάν όμως μελετήσωμεν αύτό έπισταμένως, θά βεβαιωθώμεν ότι συνειργάσθησαν πολλαι ψυχικαι λειτουργiai δια να παραχθῆ. Έν πρώτοις έλειτούργησαν αι αίσθήσεις μου, δια να σχηματισθοϋν έντός τής συνειδήσεως διάφορα αίσθήματα όπτικά, όσφρητικά, άπτικά, άκουστικά κτλ. Έπειτα έγένητο άνάπλασις σχετικών παραστάσεων (έχω άλλοτε ΐδει τό άνθος τοϋτο και άκούσει πολλά περι αύτοϋ· όμοίως τόν κεραυνόν έχω άκούσει προηγουμένως) και αύτόματος συμπλήρωσις τής άμέσου έντυπώσεως

διὰ τῶν παραστάσεων τούτων. Τὰς δύο αὐτὰς λειτουργίας ἐμε-
 λετήσαμεν εἰς τὰ προηγούμενα κεφάλαια. Μόνον ὅμως αἱ δύο
 αὐταὶ ψυχικαὶ ἐνέργειαι δὲν ἀρκοῦν διὰ νὰ ἐξηγήσουν τὸν σχη-
 ματισμὸν τῆς ἀντιλήψεως. Πρέπει νὰ συνεργασθῇ μετ' αὐτῶν
 καὶ μία ἄλλη ἀκόμη, σημαντικωτάτη διὰ τὸν ψυχικὸν μας βίον
 λειτουργία: ἡ **διανόησις**, διότι δι' αὐτῆς, ἀφ' ἐνὸς μὲν, αἰσθήματα
 καὶ παραστάσεις συγκροτοῦνται εἰς ἓν ὀργανικὸν σύνολον (τὴν
 ψυχικὴν εἰκόνα), ἀφ' ἑτέρου δέ, ἀναφέρεται τὸ σύνολον τῶν περι-
 εχομένων τούτων τῆς συνειδήσεώς μας εἰς κᾶτι πραγματικόν,
 τὸ ὁποῖον θεωροῦμεν, ὅτι κεῖται ἀπέναντι τοῦ Ἐγὼ ἡμῶν (ἀντι-
 κείμενον): τὸ τριαντάφυλλον, ὁ κεραυνὸς κτλ. Μόνον ὅταν διὰ
 τῆς διανοήσεως ἐπεξεργασθῇ ἡ ψυχὴ τὰ δεδομένα τῶν αἰσθή-
 σεων καὶ τὰς δι' αὐτῶν ἀναπλασσομένης παραστάσεις, ἀποκτᾷ
 ἀντίληψιν τῶν ἀντικειμένων. Ἡ διανόησις εἶναι μία συνθετικὴ
 ἐνέργεια τῆς ψυχῆς. Δι' αὐτῆς αἰσθήματα καὶ παραστάσεις ἀνα-
 φέρονται εἰς τὰ ἀντικείμενα, ἐκ τῶν ὁποίων πηγάζουν οἱ ἐρε-
 θισμοὶ καὶ ὀργανοῦνται εἰς ἐνότητα, διαρθροῦνται ἐσωτερικῶς
 εἰς ἐνιαῖα συγκροτήματα. Ἡ **Ἀντίληψιν** λοιπὸν ὀνομάζομεν τὴν
 σύνθετον ἐκείνην ψυχικὴν ἐνέργειαν, διὰ τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρω-
 πος συγκροτεῖ τὰ παρόντα αἰσθημάτά του εἰς ἓν ὀργανικὸν
 σύνολον, συμπληρώνει αὐτὰ διὰ παραστάσεων γενικῶς καὶ
 εἰδικῶς δι' ἀναμνήσεων καὶ τὰ ἐρμηνεύει ὡς προερχόμενα ἀπὸ
 ἓν **ἀντικείμενον**, τὸ ὁποῖον αὐτομάτως διαστέλλει ἀπὸ τὸν
 ἑαυτὸν του καὶ τὸ θεωρεῖ πραγματικόν. Ἡ ἀντίληψις εἶναι
 τὸ πρῶτον βῆμα τῆς κυρίως **γνώσεως**.

Ἄς ὑποθεσωμεν ὅτι εἰς ἄνθρωπὸν τινα ἀναστέλλεται πρὸς στιγ-
 μὴν δι' ἕνα οἰονδήποτε λόγον ἢ ἐνέργεια αὕτη τῆς ψυχῆς του. Αἱ συ-
 νέπειαι αὐτῆς τῆς ἀνωμαλίας διὰ τὸν ψυχικὸν του κόσμον θὰ εἶναι
 τότε αἱ ἑξῆς: Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς θὰ δύναται μὲν νὰ ἔχη ἐντυπώσεις,
 ἐφ' ὅσον λειτουργοῦν κανονικῶς τὰ αἰσθητήριά του ὄργανα, καὶ νὰ
 διατηρῇ καὶ νὰ ἀναπλάτῃ τὰς παραστάσεις του. ἀφ' οὗ θὰ ἔχη καὶ
 μνήμην **ἀντίληψιν** ὅμως δὲν θὰ ἔχη, διότι θὰ εἶναι ἀνίκανος νὰ συναρ-
 μολογῇ αἰσθήματα καὶ σχετικὰς παραστάσεις εἰς ἐνιαῖας εἰκόνας καὶ
 συλλαμβάνων τὸ νόημα αὐτῶν (τὴν ἀναφορὰν πρὸς τὸ ἀντικείμενον)
 νὰ ἐρμηνεύῃ τὰς ἐντυπώσεις του. Ἥτοι δὲν θὰ ἐννοῇ ὅτι ὑπάρχουν
 πρὸ αὐτοῦ ὄρισμένα ἀντικείμενα (πράγματα ἢ γεγονότα), εἰς τὰ ὁποία

οφείλει τὰς ἐντυπώσεις του, ἐπομένως οὔτε θὰ *γνωρίση* ποτὲ τὰ ἀντικείμενα ταῦτα, διὰ νὰ τὰ διακρίνη ἀπὸ τῶν ἄλλων (καὶ ἀπ' αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ Ἐγῶ του) καὶ νὰ τὰ ὀνομάζη: ἴδου ἔν τριαντάφυλλον ἀκούσατε: κεραυνός! Ὁ ψυχικὸς κόσμος τοῦ ἀνθρώπου τούτου θὰ ὁμοιάζη πρὸς τὸ ἀτάκτως συσσωρευμένον οἰκοδομικὸν ὑλικόν αἰσθήματα διάφορα καὶ ποικίλα παραστάσεις ἐξ ἀναμνήσεως καὶ φαντασίας θὰ ἐμφανίζονται μέσα εἰς τὴν συνειδησίην του καὶ θὰ ἐξαφανίζονται μετὰ μικρὸν ἀπ' αὐτῆς χωρὶς ἐσωτερικὴν ἀλληλουχίαν, χωρὶς σχέσιν πρὸς τὸ παρελθόν, χωρὶς ἀναφορὰν πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον. Τὸ περιεχόμενον τῆς συνειδήσεώς του θὰ εἶναι χαῶδες: ἀδιάκοπος ροὴ ἐντυπώσεων καὶ παραστάσεων συνειρομένων καὶ ἀπωθουμένων εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχε. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς δὲν θὰ εἶναι ποτὲ βέβαιος οὔτε περὶ τῆς πραγματικότητος τῶν ἀντικειμένων τοῦ κόσμου, οὔτε περὶ τῆς ἰδίας του ὄντοτης. Εἰκόνα κατὰ προσέγγισιν τῆς καταστάσεώς του μᾶς δίδουν τὰ ὄνειρα, ὅπου τὰ περιεχόμενα τῆς συνειδήσεως ἐνίοτε συμπλέκονται εἰς ἀπιθάνους συνδυασμοὺς καὶ τὸ Ἐγὼ ταλαντεύεται μεταξὺ ὑπάρξεως καὶ ἀνυπαρξίας, χωρὶς βεβαιότητα οὔτε περὶ τῆς ὄντοτης τοῦ κόσμου οὔτε περὶ τῆς ἰδικῆς του ὄντοτης. Τοιαύτην ἀσυναρτησίαν καὶ ἀστάθειαν δὲν παρουσιάζει ὁ ψυχικὸς βίος τοῦ κανονικοῦ ἀνθρώπου ἐν ἐγρηγόρσει, διότι ἀκριβῶς ἡ ψυχὴ του ἔχει τὴν συνθετικὴν δύναμιν, τὴν ὁποίαν ὀνομάζομεν διανόησιν.

Διὰ τῆς διανοήσεως ἐπέρχεται τάξις καὶ «κόσμος» καὶ εὐστάθεια εἰς τὰ περιεχόμενα τῆς συνειδήσεως. Εἰς τὰς αἰσθήσεις ὀφείλομεν τὰς ἐντυπώσεις εἰς τὴν μνήμην τὴν διατήρησιν καὶ τὴν ἀνάπλασιν τῶν παραστάσεων· εἰς τὴν διανόησιν τέλος τὴν ἐπεξεργασίαν ἐντυπώσεων καὶ παραστάσεων πρὸς σχηματισμὸν *ἀντιλήψεως*.

Τὸ βρέφος, ὅταν τὸ πρῶτον ἀνοίγη τοὺς ὀφθαλμούς του, ὑποθέτομεν ὅτι ἔχει μόνον ἐντυπώσεις, ὄχι καὶ ἀντίληψιν· δὲν δύναται ἀκόμη νὰ ἐρμηνεύῃ τὰ αἰσθήματά του καὶ νὰ ἀναφέρῃ αὐτὰ εἰς ἀντικείμενα, διότι στερεῖται πείρας καὶ ἡ κρίσις του ἀκόμη ταλαντεύεται. Ὅμοίως εἰς ἔλλειψιν ἀντιλήψεως ὀφείλεται ἡ περίεργος εἰκὼν, τὴν ὁποίαν ἐμφανίζει ὁ κόσμος εἰς ἕκ γενετῆς τυφλοὺς, ἀποκτώντας τὴν ὄρασιν κατόπιν ἐγχειρήσεως τῶν ὀφθαλμῶν. Ἐπὶ τινα χρόνον δὲν δύναται νὰ συναρμολογήσουν καὶ νὰ ἐρμηνεύσουν ὀρθῶς τὰς ὀπτικὰς ἐντυπώσεις των, διότι στεροῦνται σχετικῶν παραστάσεων καὶ δὲν ἔχουν ἀκόμη σχηματίσει ὀπτικὴν ἀντίληψιν τοῦ χώρου, διὰ νὰ

διακρίνουν σαφώς ἀπ' ἀλλήλων τὰ διάφορα ἀντικείμενα καὶ νὰ ὀρίσουν ὀρθῶς τὴν θέσιν καὶ τὴν ἀπόστασιν των. Οὕτω τὰ πλησίον των εὐρισκόμενα ἀντικείμενα δίδουν εἰς αὐτοὺς τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἐφάπτονται τῶν ὀφθαλμῶν των, δι' ἄλλα δὲ λίαν ἀπομεμακρυσμένα (ἐν ὄρος π. χ.) νομίζουν, ὅτι δύνανται νὰ τὰ ἐγγίσουν, ἐὰν ἀπλῶς τείνουν τὰ χεῖράς των.

Ἐπίσης εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου παρουσιάζονται ἐνίοτε περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας εἴτε αἱ ἐντυπώσεις του εἶναι τόσον καινοφανεῖς καὶ ραγδαῖαι, ὥστε ἀδυνατεῖ νὰ τὰς συμπληρώσῃ διὰ συναφῶν παραστάσεων καὶ νὰ τὰς ἐρμηνεύσῃ διὰ τῆς ἀναφορᾶς αὐτῶν εἰς τὰ ἀντικείμενα, ὁπόθεν προέρχονται· εἴτε εὐρίσκεται εἰς τόσον ἀνώμαλον ψυχικὴν κατάστασιν (ψυχασθένειαν), ὥστε δὲν δύναται τρόπον τινὰ νὰ πιστεύσῃ εἰς τὰ αἰσθηματὰ του: ἀδυνατεῖ ν' ἀποφανθῇ ἐν δεδομένη στιγμῇ ἂν ἴσεται πρὸ πραγματικῶν ἀντικειμένων ἢ πλασμάτων τῆς φαντασίας του, ἂν κοιμᾶται καὶ ὄνειρεύεται ἢ εἶναι ἔξυπνος καὶ βλέπῃ⁽¹⁾: Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις λέγομεν, ὅτι δὲν ἔχει *ἀντίληψιν*.

Ἐκ τούτων γίνεται φανερὰ ἡ διαφορὰ, ἡ ὁποία χωρίζει ἄμεσον ἐντύπωσιν καὶ ἀντίληψιν ἀφ' ἐνός, παράστασιν καὶ ἀντίληψιν ἀφ' ἐτέρου. Ἐντύπωσιν ὀνομάζομεν τὸ πλῆθος τῶν αἰσθημάτων, τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπεξεργασθῆ ἡ ψυχὴ μας, καθ' οἷον τρόπον ἀνεπτύξαμεν ἀνωτέρω· ἀντίληψιν δὲ τὴν ψυχικὴν ἐνέργειαν, διὰ τῆς ὁποίας γίνεται αὐτὴ ἡ ἐπεξεργασία, καθὼς καὶ τὸ ἀποτέλεσμά της. Ἐξ ἄλλου παραστάσεις, αἱ ὁποῖαι δὲν συγχωνεύονται ὀργανικῶς μετὰ συναφῶν ἐντυπώσεων καὶ δὲν ἀναφέρονται εἰς ἓν ἀντικείμενον, περὶ τοῦ ὁποίου κρίνομεν ὀρθῶς, ὅτι εἶναι πραγματικὸν καὶ εὐρίσκεται πρὸ ἡμῶν, δὲν δύνανται νὰ μᾶς δώσουν ἀντίληψιν.

(1) Οἱ πάσχοντες ἐκ ψυχικῶν τινῶν νόσων ἀμφιβάλλουν ἐνίοτε καὶ περὶ αὐτῆς τῆς ὑπάρξεώς των. Σημειωτέον ὅτι, καθὼς ἀποκτῶμεν ἀντίληψιν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου διὰ τῆς ἐπεξεργασίας τῶν αἰσθημάτων μας, οὕτω ἀκριβῶς ἀποκτῶμεν ἀντίληψιν τοῦ ἰδίου ἡμῶν σώματος. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην μεγίστην σημασίαν ἔχουν τὰ μυϊκὰ, ὀργανικὰ καὶ στατικὰ αἰσθήματα. Παθολογικὴ λειτουργία τῶν αἰσθησεων, εἰς τὰς ὁποίας ὀφείλομεν τὰ αἰσθήματα ταῦτα, καθιστᾷ ἐνίοτε ἀδύνατον τὴν ἀντίληψιν τοῦ ἰδίου μας σώματος.

3

2. ΠΑΡΑΙΣΘΗΣΙΣ ΚΑΙ ΨΕΥΔΑΙΣΘΗΣΙΑ

Αί σπουδαιότεραι κατά τὴν ἀντίληψιν πλάναι εἶναι δύο εἰδῶν: τὰς μὲν ὀνομάζομεν *παραισθήσεις*, τὰς δὲ *ψευδαισθησίας*.

Ὅχι σπανίως, ὅταν ἐξυπνήσωμεν ἔπειτα ἀπὸ τρομακτικῶν ὄνειρον ἢ ἰσχυρὸν κρότον, σεισμὸν κλπ., βλέποντες εἰς τὸ μόλις φωτιζόμενον δωμάτιόν μας ἐπὶ τῆς κρεμάστρας τὸν πῖλόν μας καὶ κάτωθεν τὰ φορέματά μας, νομίζομεν ὅτι ὀρθοῦται πρὸ ἡμῶν ἄνθρωπος ἕτοιμος νὰ μᾶς ἐπιτεθῆ καὶ αἰσθανόμεθα ἰσχυρότατον φόβον. Ἡ εἰκὼν αὕτη, ἣτις δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ πραγματικὸν ἀντικείμενον, λέγεται *παραίσθησις*. Γεννᾶται δὲ ὡς ἑξῆς: Ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ φόβου αἱ ἔξωθεν ἐντυπώσεις ἀνακαλοῦν ταχύτατα μέσα εἰς τὴν συνείδησίν μας παραστάσεις, μετὰ τῶν ὁποίων ἔχουν ὀλίγας μόνον ἐξωτερικὰς ὁμοιότητας. Αἱ παραστάσεις αὗται, ἐπειδὴ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν ψυχικὴν μας διάθεσιν, εἶναι ζωηραί, ἐνούμεναι δὲ μὲ τὰς ἀσθενεῖς ἐντυπώσεις ἀλλοιοῦν τὸν πραγματικὸν χαρακτήρα τῶν ἐντυπώσεων τούτων καὶ μᾶς παρασύρουσιν εἰς πεπλανημένας ἔρμηνείας. Αἰτίαι τῶν παραισθήσεων εἶναι, ἐκτὸς τῶν ψυχικῶν νόσων, ὁ φόβος, ἡ κόπωσις καὶ ἡ προσδοκία. Σύνηθες εἶναι τὸ φαινόμενον, ὅταν ἐπὶ μακρὸν καὶ ἀγωνιωδῶς ἀναμένωμεν τινα, νὰ νομίζομεν ὅτι ἀκούομεν τὴν φωνὴν του, ἐνῶ πράγματι ἀκούομεν ἄλλον νὰ ὀμιλῇ, ἢ ὅτι τὸν ἀναγνωρίζομεν εἰς πρόσωπα, τὰ ὁποῖα βλέπομεν μακρὰν· ὅταν ταῦτα πλησιάσουν, ἀνακαλύπτομεν τὴν πλάνην μας.

Κατὰ τὴν *ψευδαισθησίαν* ἡ πλάνη ἔγκειται εἰς τοῦτο, ὅτι ἐκλαμβάνομεν ὡς ἐντύπωνσιν μίαν ἐκ φαντασίας ἢ ἐξ ἀναμνήσεως παράστασιν, ἐπειδὴ εἶναι ἐκτάκτως σαφῆς καὶ ζωηρά. Νομίζομεν δηλ. ὅτι εὕρισκόμεθα πρὸ πραγματικοῦ ἀντικειμένου ἢ γεγονότος, ἐνῶ αὐτὴν τὴν στιγμὴν ὑπάρχει μέσα εἰς τὴν συνείδησίν μας μόνον ἡ παράστασις τοῦ ἀντικειμένου ἢ τοῦ γεγονότος τούτου. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ ψευδαισθησίας καὶ παραισθήσεως εἶναι ὅτι, ἐνῶ εἰς τὴν παραίσθησιν ἡ ἀφορμὴ δίδεται ἐκ πραγματικῶν ἐντυπώσεων, αἱ ὁποῖαι ἀλλοιοῦνται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἀναπλασσομένων παραστάσεων, κατὰ τὴν ψευ-

δαισθησιάν αἱ ἴδιαι αἱ παραστάσεις προσλαμβάνουν τὸν τόνον τῆς «παρούσης πραγματικότητος», τὸν ὅποιον φύσει δὲν ἔχουν, ἀφ' οὗ εἶναι εἰκόνες ἐξ ἀναμνήσεως ἢ ἐκ φαντασίας καὶ ὄχι ἄμεσοι ἐντυπώσεις.

Αἱ ψευδαισθησίαι προκαλοῦνται ἐκ διαφόρων ψυχικῶν νόσων, ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τοξικῶν οὐσιῶν (μορφίνης, ὀπίου, αἰθέρος, χλωροφορμίου), ἐκ τῆς ἐντόνου προσδοκίας καὶ τῆς ὑπερβολικῆς κοπώσεως. Κατόπιν ἐπιπόνου ἐργασίας ζωγράφοι τινὲς ἔχουν ὀπτικὰς καὶ μουσικοὶ τινες ἀκουστικὰς ψευδαισθησίας. Νομίζουν δηλ. ὅτι βλέπουν πραγματικὰ ὀράματα καὶ ἀκούουν πραγματικὰς φωνάς, ἐνῶ μόνον τὰς παραστάσεις αὐτῶν ἔχουν ζωηράς καὶ ἐμμόνους ἐντὸς τῆς συνειδήσεώς των. Ψυχασθενεῖς πάσχοντες ἐκ ψευδαισθησιῶν τρόμου (καταδιώξεως κλπ.) ἔχουν ἐνίοτε τὴν συναίσθησιν, ὅτι τὰ ὀράματά των δὲν εἶναι πραγματικά, ἀδυνατοῦν ὅμως νὰ ἀπαλλαγῶν αὐτῶν.

3. Η ΑΝΤΙΛΗΨΙΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Τὰ ἀντικείμενα, εἰς τὰ ὅποια διὰ τῆς ἀντιλήψεως ἀναφέρομεν τὰς ἐντυπώσεις μας, εἶναι ἢ πράγματα (π. χ. τὸ τριαντάφυλλον) ἢ γεγονότα (ὡς ὁ κεραυνός). Τὰ πράγματα φαίνονται εἰς ἡμᾶς ὅτι ἔχουν ἔκτασιν (μῆκος, πλάτος, πάχος), ὅτι κατέχουν δηλ. ὠρισμένον *χῶρον*, τὰ δὲ γεγονότα ὅτι ἔχουν διάρκειαν (ἀρχὴν καὶ τέλος), ὅτι ἀπλοῦνται δηλ. εἰς ὠρισμένον *χρόνον*. Πράγματα μὴ κατέχοντα ὅπωςδήποτε χῶρον καὶ γεγονότα ἄνευ καὶ τῆς ἐλαχίστης διαρκείας μᾶς εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατον νὰ φαντασθῶμεν. Πῶς ὅμως ἀποκτῶμεν τὴν ἀντίληψιν τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου;

Ἐν πρώτοις εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ χώρου πρέπει νὰ διακρίνωμεν δύο ζητήματα: 1) τὴν ἀντίληψιν τῆς *ἐπιφανείας* (τῶν δύο διαστάσεων: μήκους καὶ πλάτους) καὶ 2) τὴν ἀντίληψιν τοῦ *βάθους* ἢ τῆς ἀποστάσεως (τῆς τρίτης διαστάσεως), διότι ἕκαστον τῶν ζητημάτων τούτων παρουσιάζει ἰδιαιτέρας δυσχερείας.

Ἡ ἀντίληψις τῆς ἐπιφανείας. Πλήθος ὀπτικῶν ἐρεθισμῶν, οἱ ὅποιοι ἐπιδρῶν ταυτοχρόνως ἐπὶ τῶν ὀφθαλμῶν, προκαλεῖ

μίαν έντύπωσιν χαρακτηριστικῶς διάφορον ἐκείνης, τὴν ὁποίαν ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα πολλοὶ καὶ ποικίλοι ἀκουστικοὶ ἐρεθισμοί. Ὅσαδῆποτε καὶ οἰαδῆποτε ἤχητικά κύματα καὶ ἂν προσβάλουν τὰ ὠτιά μας, οὐδέποτε γεννᾶται ἤχος τοπικῶς ἐκτεταμένος· ποτὲ δὲν ἔχει ὁ ἤχος ἐπιφάνειαν. Ἀντιθέτως οἱ ὀφθαλμοὶ διατάσσουν τρόπον τινὰ τὰ ὀπτικά αἰσθήματα κατὰ τὸ σχῆμα μιᾶς ἀπλουμένης ἐπιφανείας.

Τὸ πρόβλημα λοιπόν, τὸ ὁποῖον ἔχει νὰ λύσῃ ἡ Ψυχολογία, εἶναι τὸ ἔξης: Πῶς γεννᾶται ἡ εἰκὼν τῆς τοπικῆς ἐκτάσεως διὰ τῆς συσσωρεύσεως πολλῶν ὀπτικῶν αἰσθημάτων; Πῶς δηλ. ὅταν διεγείρονται διὰ τῶν ἠλεκτρομαγνητικῶν κυμάνσεων γειτονικά σημεῖα τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς χιτῶνος, τὰ ὀπτικά αἰσθήματα ἀντὶ νὰ διαδέχωνται ἀλλήλα ἢ νὰ συμπλέκωνται ὅπως τὰ ἀκουστικά, παρατάσσονται κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ μὴ γεννᾶται ἡ έντύπωσις ἐνὸς μωσαϊκοῦ ποικιλοχρῶμων σημείων διακεκριμένων ἀπ' ἀλλήλων, ἀλλὰ ἡ εἰκὼν μιᾶς ἐπιφανείας;

Τὸ αὐτὸ πρόβλημα παρουσιάζεται καὶ κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ λεγομένου *ἀπτικοῦ χώρου*. Τὸν χώρον ἀντιλαμβανόμεθα ὄχι μόνον ὀπτικῶς, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς *ἀφῆς*. Περιφέροντες μὲ κλειστοὺς τοὺς ὀφθαλμοὺς τοὺς δακτύλους τῶν χειρῶν ἐπὶ τῆς λείας ράχεως ἐνὸς βιβλίου π.χ. χωρὶς ἐκ τῶν προτέρων νὰ γνωρίζωμεν τὸ ἀντικείμενον, ἔχομεν τὴν έντύπωσιν, ὅτι ἐγγίζομεν μίαν ἐπιφάνειαν. Πῶς ὅμως τὰ αἰσθήματα πίεσεως, τὰ ὁποῖα ταυτοχρόνως ἢ διαδοχικῶς σχηματίζονται ἐντὸς τῆς συνειδήσεώς μας διὰ τῆς διεγέρσεως τῶν δισπαρμένων ἀνά τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ δέρματός μας ἀπτικῶν θηλῶν, παρατάσσονται πάλιν, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, μὲ τὰ ὀπτικά καὶ αἰσθανόμεθα ὅτι ὑπὸ τοὺς δακτύλους μας ἐκτείνεται μία ἐπιφάνεια; Τὸ φαινόμενον τοῦτο παρατηρεῖται μόνον κατὰ τὴν ὄρασιν καὶ τὴν ἀφήν. Ἐπὶ τῶν ἄλλων αἰσθημάτων δὲν συμβαίνει τὸ αὐτό.

Ἡ πειραματικὴ ἔρευνα εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο διεπίστωσε τὰ ἔξης: Ἐν πρώτοις ἀπεδείχθη ὅτι καὶ μετὰ τοῦ ἀπλουτέρου ἀκόμη ὀπτικοῦ αἰσθήματος ἔχομεν τὴν έντύπωσιν μιᾶς ἐλαχίστης ἔστω ἐκτάσεως. Ἐὰν περιορίσωμεν εἰς τὸ μηδὲν τὴν ἔκτασιν μιᾶς ἐρυθρᾶς ἐπιφανείας, ἐξαφανίζεται ἀμέσως τὸ αἶσθημα τοῦ ἐρυθροῦ. Ὡστε ἡ ἔκτασις φαίνεται, ὅτι εἶναι πρωταρχικὴ ἰδιότης τοῦ ὀπτικοῦ αἰσθήματος. Μὲ τοῦτο ὅμως δὲν ἐξηγεῖται ἀκόμη, διατί ὁ ἐρεθισμὸς πολλῶν παραπλεύρως σημείων τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἄθροισιν τῶν ἀπλῶν έντυπώσεων τῆς ἐκτάσεως κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε ἐν τέλει νὰ σχηματίζεται ἐντὸς τῆς συνειδήσεως ἡ εἰκὼν μιᾶς ἀπλουμένης ἐπιφανείας.

Ἐπὶ τοῦ δέρματος πειραματιζόμεθα διὰ τοῦ *αἰσθησιόμετρον*. τὸ ὁποῖον ὁμοιάζει πρὸς διαβήτην. Ἐὰν πλησιάζωμεν πολὺ τὰς δύο αἰχμὰς καὶ τοποθετήσωμεν τὸ αἰσθησιόμετρον ἐπὶ τοῦ δέρματος ἐνὸς ἀνθρώπου (βεβαίως τὸ πρόσωπον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου πειραματιζόμεθα, ἔχει τοὺς ὀφθαλμοὺς κεκλεισμένους), οὗτος θὰ ἔχη ἀπλοῦν μόνον αἶσθημα πίεσεως, ἥτοι θὰ νομίζῃ ὅτι ἐν μόνον σημεῖον τοῦ δέρματός του ἐπιέσθη, ἐνῶ πρᾶγματι εἶναι δύο τὰ ἐρεθιζόμενα σημεῖα. Ἐὰν ἔπειτα ἀπομακρύνωμεν ἀπ' ἀλλήλων τὰς αἰχμὰς καὶ πειραματισθῶμεν ἐκ νέου, θὰ σχηματισθῇ ἡ ἐντύπωσις, ὅτι τὸ πιεζόμενον σημεῖον γίνεται κάπως πλατύτερον, ἐκτείνεται εἰς γραμμὴν, εἰς ἐπιφάνειαν. Καὶ μόνον ὅταν ἀπομακρύνωμεν ἀκόμη περισσότερον ἀπ' ἀλλήλων τὰς αἰχμὰς τοῦ αἰσθησιόμετρον, γεννᾶται ἡ ἐντύπωσις ὅτι ἠρεθίσθησαν δύο διάφορα σημεῖα τοῦ δέρματος. Ἡ ἀπόστασις τῶν αἰχμῶν κατὰ τὴν τελευταίαν περίπτωσιν εἶναι διάφορος εἰς τὰ διάφορα μέρη τοῦ σώματος. Ὡστε καὶ ἐκ τῆς ἐρεύνης ταύτης ἀποδεικνύεται, ὅτι καὶ μετὰ τῶν ἀπλουστέρων ἄπτικῶν αἰσθημάτων εἶναι συυφασμένη ἡ ἐντύπωσις τῆς ἐκτάσεως. Πάλιν ὅμως δὲν ἐξηγεῖται πῶς ἡ ταυτόχρονος ἡ διαδοχικὴ διέγερσις τῶν ἄπτικῶν θηλῶν ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν *ἄθροισιν* τῶν αἰσθημάτων πίεσεως, ἥτοι τὴν ἐντύπωσιν τῆς ἐπιφανείας.

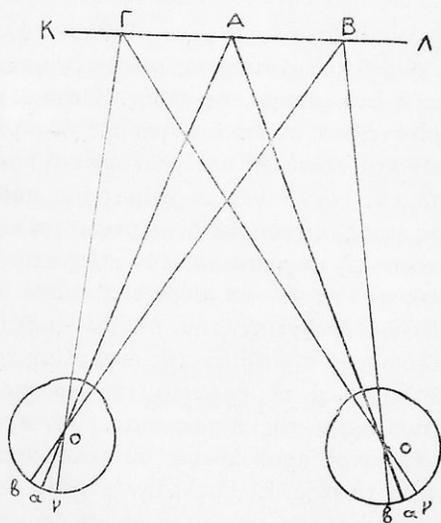
Οἱ ψυχολόγοι παραδέχονται ὅτι δὲν ἔχομεν *αἰσθησιν*, ἀλλὰ *ἀντίληψιν* τῆς ἐπιφανείας. Καὶ ὅτι ἡ ἀντίληψις αὕτη δὲν γεννᾶται διὰ μόνης τῆς ὀράσεως ἢ διὰ μόνης τῆς ἀφῆς. Ὀπτικά καὶ ἀπτικά αἰσθήματα καὶ παραστάσεις συμπλέκονται μετ' ἀλλήλων καὶ συνείρονται μετὰ *μυϊκῶν* καὶ *στατικῶν* αἰσθημάτων καὶ παραστάσεων, τὰ ὁποῖα ἀποκτῶμεν, ὅταν κινῶμεν χεῖρας καὶ πόδας καὶ ὀλόκληρον τὸ σῶμά μας πρὸς διαφόρους διευθύνσεις (αἰ κινητικαὶ παραστάσεις συντείνουν τὰ μέγιστα εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς ἀντίληψεως τοῦ χώρου), πάντα δὲ τὰ στοιχεῖα ταῦτα ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς *συνθετικῆς ἐνεργείας*, τὴν ὁποίαν ἐμφύτως ἔχει ἡ ψυχὴ (εἶδομεν ἀνωτέρω τὴν σημασίαν τῆς ἐνεργείας ταύτης διὰ τὴν ἀντίληψιν καθόλου) καὶ τῇ βοηθείᾳ τῆς *φαντασίας* παρέχουν εἰς ἡμᾶς τὴν ἀντίληψιν τῆς ἐπιφανείας. Ὡστε ὄχι μόνη ἡ πείρα. ἀλλὰ καὶ ἡ ἔμφυτος προδιάθεσις συντελεῖ εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς ἀντίληψεως ταύτης. Εἰς μὲν τὴν πείραν ὀφείλομεν τὴν γνῶσιν τῆς διατάξεως τῶν σημείων τοῦ χώρου, τὴν γνῶσιν τῆς διευθύνσεως (ἐπάνω-κάτω· δεξιὰ-ἀριστερά) καὶ τὴν ἐκτίμησιν τοῦ μεγέθους. Εἰς δὲ τὴν ἔμφυτον προδιάθεσιν ὀφείλομεν τὴν ὀργανικὴν διάρθρωσιν τῶν ἐπὶ μέρους ὀπτικῶν, ἀπτι-

κῶν καὶ κινητικῶν παραστάσεων καὶ τὴν «ἐρμηνείαν» αὐτῶν διὰ τοῦ σχήματος τῆς ἐπιφανείας. Σημειωτέον ὅτι οἱ ἐκ γενετῆς τυφλοὶ ἔχουν ἀντίληψιν τῆς ἐπιφανείας διὰ τῶν ἀπτικῶν καὶ κινητικῶν μόνον παραστάσεων.

Ἡ ἀντίληψις τοῦ βάθους. Ἡ ἀντίληψις τῆς τρίτης διαστάσεως τοῦ χώρου θέτει τὸ ἀκόλουθον πρόβλημα εἰς τὴν ψυχολογικὴν ἔρευναν: Ἀφοῦ ἡ εἰκὼν τῶν ἀντικειμένων σχηματίζεται ἐπὶ τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς γραφικῶς, ἤτοι κατὰ μῆκος μόνον καὶ πλάτος, ὅπως καὶ ἐπὶ τῆς φωτογραφικῆς πλακός, πῶς βλέπομεν τὰ ἀντικείμενα *πλαστικῶς*, δηλ. καὶ μετὰ βάθους;

Τὰ ὀπτικά δεδομένα εἶναι εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν τὰ ἑξῆς:

Ἄς παραστήσωμεν γραφικῶς τὴν διεύθυνσιν τῶν φωτεινῶν ἀκτίνων, αἱ ὁποῖαι διεγείρουσιν τὸν ἀμφιβληστροειδῆ χιτῶνα τῶν δύο ὀφθαλμῶν κατὰ μίαν ὀπτικὴν ἐντύπωσιν (Σχ. 5). Ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ εἰκὼν τοῦ

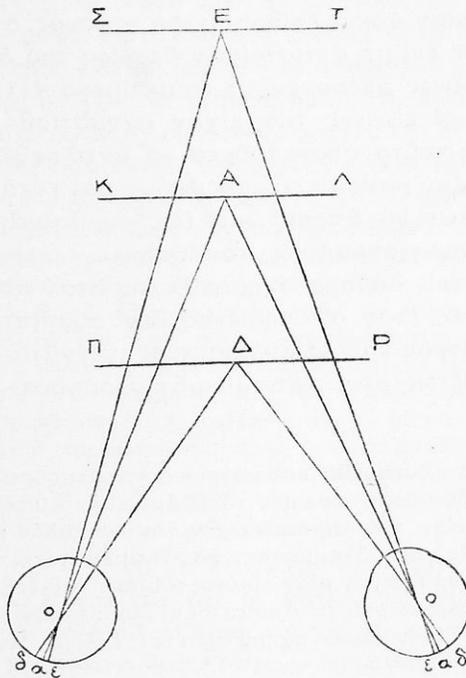

Σχ. 5

ἀπέναντι ἡμῶν σημείου A σχηματίζεται ἐπὶ τοῦ κέντρου α τῆς ὠχρᾶς κηλίδος τῶν δύο ὀφθαλμῶν. Ἡ εἰκὼν τότε τοῦ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου κειμένου σημείου B θὰ σχηματισθῆ πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ α ἐπὶ τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς καὶ τοῦ ἑνὸς ὀφθαλμοῦ καὶ τοῦ ἄλλου καὶ κατὰ τὴν αὐτὴν ἀπόστασιν ἤτοι ἐπὶ *θέσεων ἀντιστοιχῶν*. Τὸ αὐτὸ θὰ συμβῆ καὶ μετὰ τὴν εἰκόνα τοῦ σημείου Γ, τοῦ κειμένου

πάλιν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου ΚΛ· θὰ σχηματισθῆ δηλ. καὶ αὕτη

ἐπί θέσεων ἀντιστοίχων. Εἰς τὸ σχῆμα ὁμοῦς ἡ εἰκὼν τοῦ σημείου Δ, τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται ὄχι ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου ΚΛ, ἀλλὰ ἔμπροσθεν αὐτοῦ, ἦτοι ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου ΠΡ, σχηματίζεται ἐπὶ μὲν τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς τοῦ ἑνὸς ὀφθαλμοῦ πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ κέντρου τῆς ὠχρᾶς κηλίδος, ἐπὶ δὲ ἀμφιβληστροειδοῦς τοῦ

Σχ. 6.

ἄλλου ὀφθαλμοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ κέντρου α, ἦτοι ἐπὶ θέσεων μὴ ἀντιστοίχων. Ὁμοίως ἐπὶ θέσεων μὴ ἀντιστοίχων θὰ σχηματισθῇ ἡ εἰκὼν καὶ τοῦ σημείου Ε, τοῦ κειμένου ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου ΣΤ, τοῦ εὐρισκομένου ὀπισθεν τοῦ ΚΛ. Αἱ γωνίαι δοα καὶ εοα λέγονται *γωνίαι παραλλάξεως*, τὸ δὲ μέγεθος αὐτῶν ἐξαρτᾶται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῆς μεταξὺ τῶν σημείων ΔΑ καὶ ΕΑ ἀποστάσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τῆς ἀποστάσεως ἀμφοτέρων τῶν σημείων τούτων ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τῶν δύο ὀφθαλμῶν. Ὅταν ἡ γωνία

παραλλάξεως εἶναι μεγάλη, τότε, ἐὰν ἔχωμεν προσηλωμένον τὸ βλέμμα μας ἐπὶ τοῦ σημείου Α θὰ φανῇ εἰς ἡμᾶς τὸ σημεῖον Δ ὄχι ἀπλοῦν, ἀλλὰ *διπλοῦν*, διότι ἡ εἰκὼν αὐτοῦ σχηματίζεται ἐπὶ μὴ ἀντιστοίχων θέσεων τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς τῶν δύο ὀφθαλμῶν. Ἀπλᾶ φαίνονται τὰ ἀντικείμενα, τῶν ὁποίων αἱ εἰκόνες σχηματίζονται ἐπὶ ἀντιστοίχων θέσεων, διότι οὕτω πως ἔχουν

άμοιβαίως προσαρμοσθή οί όφθαλμοί μας.(¹) Έάν όμως ή γωνία παραλλάξεως είναι μικρά, τότε τό σημείον Δ θά φανή εις ήμās άπλουν μέν, αλλά κείμενον *ξμπροσθεν* του Α (καί άντιστοιχως τό σημείον Ε *όπισθεν* του Α). Έχομεν δηλ. εις τήν περίπτωσιν ταύτην άντίληψιν του *βάθους* ή *της άποστάσεως*.(²) Όταν τέλος ή γωνία παραλλάξεως είναι έλαχίστη, μικροτέρα δηλ. ενός ώρισμένου όριου, τότε ουδεμίαν άσκει επίδρασιν τό γεγονός, ότι αι εικόνες έχουν σχηματισθή επί μη άντιστοιχων θέσεων του άμβιβληστροειδοϋς και έπομένως βλέπομεν τά άντικείμενα επί του ίδιου έπιπέδου, ως εάν αι εικόνες των ειχον σχηματισθή επί άντιστοιχων θέσεων. Διά τουτο άδυνατοϋμεν νά άντιληφθώμεν τό βάθος άντικειμένων λίαν μακράν εύρισκομένων και εύκόλως δυνάμεθα διά τεχνασμάτων νά άπατηθώμεν (ως συμβαίνει, επί παραδείγματι, εις τās κινηματογραφικās ταινίας).

Ώστε ή έντύπωσις του βάθους σχηματίζεται, όταν αι επί τών δύο όφθαλμών εικόνες ενός άντικειμένου δέν συμπίπτουν τελείως, άλλ' έκ της διαφοράς του περιγράμματος γεννάται τό φαινόμενον της παραλλάξεως με γωνίαν μικράν. Πράγματι δέ,

(¹) Τό φαινόμενον τουτο δυνάμεθα και μόνοι νά παρατηρήσωμεν διά του έξης πειράματος: ως προσηλώσωμεν τό βλέμμα επί μακράν ήμών εύρισκομένης έπιφανείας και ως ύψώσωμεν τόν δάκτυλόν μας μέχρι της ευθείας γραμμής του βλέμματος, θά ιδωμεν τότε τόν δάκτυλόν μας διπλοϋν, διότι θά έχωμεν μίαν εικόνα του διά του δεξιου όφθαλμου και μίαν διά του άριστερου, αι όποια δέν συμπίπτουν διά νά άποτελέσουν μίαν και μόνην, άφου σχηματίζονται επί μη άντιστοιχων θέσεων του άμβιβληστροειδοϋς.

(²) Ούτω έξηγεΐται πώς άντικείμενα εικονιζόμενα επί δύο διαστάσεων βλέπομεν διά του στερεοσκοπίου πλαστικώς, ήτοι ως έχοντα και τρίτην διάστασιν, βάθος. Ώς γνωστόν διά του στερεοσκοπίου προβάλλομεν δύο εικόνας του αύτου άντικειμένου, μίαν δι' έκαστον όφθαλμόν. Οί πρισματικοί φακοί του στερεοσκοπίου παρουσιάζουν όχι τήν αύτην ακριβώς εικόνα εις άμφοτέρους τούς όφθαλμούς, αλλά κατά τι διάφορον εις έκάτερον. Ούτω προκαλείται τό φαινόμενον της παραλλάξεως με μικράν γωνίαν και σχηματίζεται ή έντύπωσις του στερεου άντικειμένου, προστίθεται δηλ. εις τās δύο διαστάσεις και ή τρίτη, τό βάθος.

λόγω της στροφής των ὀφθαλμῶν πρὸς τὸ σημεῖον προσηλώσεως, πάντοτε κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε ἡ εἰκὼν αὐτοῦ νὰ σχηματισθῇ ἐπὶ τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς ἑκατέρου ὀφθαλμοῦ εἰς τὴν θέσιν, τὴν ὁποίαν ὠνομάσαμεν θέσιν τῆς σαφεστάτης ὀράσεως ἢ ὠχρὰν κηλίδα, δὲν παρουσιάζουν τὰ ἀντικείμενα εἰς μικρὰν ἀπόστασιν τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς ὅψιν καὶ εἰς τοὺς δύο ὀφθαλμούς, διότι ἕκαστος βλέπει αὐτὰ ἀπὸ διαφόρου θέσεως· ὁ ἀριστερὸς βλέπει μᾶλλον τὸ ἀριστερὸν μέρος αὐτῶν καὶ ὁ δεξιὸς τὸ δεξιόν. Τοιοῦτοτρόπως κατὰ τὴν ἔνωσιν τῶν εἰκόνων γεννᾶται παράλλαξις μὲ γωνίαν μικρὰν καὶ δι' αὐτὸ βλέπομεν τὰ ἀντικείμενα πλαστικῶς, ἤτοι μετὰ τρίτης διαστάσεως.

Τὸ φαινόμενον τῆς παραλλάξεως, βεβαίως, προϋποθέτει τὴν διὰ δύο ὀφθαλμῶν ὄρασιν.⁽¹⁾ Πῶς ὅμως βλέπει τὸ βάθος τῶν ἀντικειμένων ὁ μονόφθαλμος; Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην οἱ σημαντικώτεροι ὀπτικοὶ παράγοντες εἶναι οἱ ἑξῆς: Ἡ εἰς βάθος ἀπόστασις ὑπολογίζεται ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται μεταξύ τοῦ ὀφθαλμοῦ καὶ τοῦ σημείου προσηλώσεως καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἐκ πείρας γνωστοῦ μεγέθους αὐτῶν ἔπειτα ἐκ τῆς προοπτικῆς ἀλλοιώσεως τῶν ἀντικειμένων καὶ τῶν μεταβολῶν, τὰς ὁποίας παρουσιάζει ἡ ὄψιν αὐτῶν, ὅταν κινήται πρὸς τὸ μέρος των ἢ ἀπομακρύνεται ἐξ αὐτῶν ὁ παρατηρητῆς· τέλος ἐκ τῶν ἀναλογιῶν τῆς σκιάς τῶν ἀντικειμένων καὶ τῆς ἐν μέρει ἀποκρύψεως αὐτῶν δι' ἄλλων. Οἱ παράγοντες οὗτοι συντελοῦν εἰς τὸν ὑπολογισμὸν τῆς ἀποστάσεως καὶ κατὰ τὴν διὰ δύο ὀφθαλμῶν ὄρασιν.

Αὐτὰ εἶναι τὰ κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ βάθους ὀπτικὰ δεδομένα. Ἐννοεῖται ὅτι δι' αὐτῶν δὲν δύναται νὰ λυθῇ τὸ πρόβλημα, τὸ ὁποῖον θέτει εἰς τὴν ψυχολογικὴν ἔρευναν ἡ ἀντίληψις τῆς τρίτης διαστάσεως. Διότι παραμένει πάντοτε ἡ ἀρχικὴ δυσχέρεια: πῶς ἐνῶ ἢ ἐπὶ τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦς εἰκὼν παρουσιάζει δύο μόνον διαστάσεις τοῦ ἀντικειμένου, ἡμεῖς βλέπομεν αὐτὸ πλαστικῶς; Καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην σημαντικὸς εἶναι ὁ ρόλος τῶν *μυϊκῶν* (καὶ στατικῶν) *αισθημάτων* καὶ ἐν γένει τῶν κινητικῶν παραστάσεων. Διὰ νὰ ἐγγίσω τὸ σημεῖον

(1) Καὶ μάλιστα οἱ δύο ὀφθαλμοὶ πρέπει νὰ εὐρίσκωνται ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου ἢ νήσσοι π.χ. βλέπει ὡς ὁ μονόφθαλμος. ἄλλοτε διὰ τοῦ ἐνός καὶ ἄλλοτε διὰ τοῦ ἑτέρου ὀφθαλμοῦ.

Α τοῦ ἐπιπέδου ΚΛ καταβάλλω ὠρισμένην μῦκην προσπάθειαν· διὰ τὴν πλησιάσω κατόπιν τὸ σημεῖον Ε τοῦ ἐπιπέδου ΣΤ ἢ προσπάθεια, τὴν ὁποίαν καταβάλλω, εἶναι μεγαλύτερα, διὰ τὸ σημεῖον Δ τοῦ ἐπιπέδου ΠΡ μικρότερα κ.ο.κ. Τοιουτοτρόπως αἰσθάνομαι καὶ μῦκῶς τὴν εἰς βάθος ἀπόστασιν. Αἱ κινητικαὶ παραστάσεις συνείρονται μετὰ τῶν ὀπτικῶν καὶ ὅλα τὰ ψυχικὰ ταῦτα στοιχεῖα ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς *συνθετικῆς ἐνεργείας*, τὴν ὁποίαν ἔχει ἐμφύτως ἡ ψυχὴ καὶ μὲ τὴν βοήθειαν τῆς *φαντασίας* ἀποκρυσταλλοῦνται εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς τρίτης διαστάσεως. Καὶ ἐνταῦθα λοιπόν, ὡς καὶ κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῆς ἐπιφανείας, ἔμφυτος προδιάθεσις καὶ πείρα συνεργάζονται στενῶς.

Τοῦτο ἀποδεικνύεται καὶ διὰ τῶν παρατηρήσεων, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο ἐπὶ τυφλῶν ἐκ γενετῆς, οἱ ὁποῖοι ἀνέβλεψαν κατόπιν ἐγχειρήσεως τῶν ὀφθαλμῶν: Ἐν ἀρχῇ οὗτοι δὲν ἔχουν παράστασιν τῆς πραγματικῆς ἀποστάσεως καὶ τοῦ βάθους τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα τώρα διὰ πρώτην φοράν βλέπουν. Μικρὸν κατὰ μικρὸν ὅμως διὰ τῆς πείρας συνείρονται αἱ ὀπτικαὶ καὶ κινητικαὶ παραστάσεις τῶν καὶ ἡ ἔμφυτος συνθετικὴ ἐνέργεια τῆς ψυχῆς μετὰ τῆς φαντασίας διαρθρώνει τὰς ἐντυπώσεις τῶν κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε καὶ οἱ ἰαθέντες τυφλοὶ βλέπουν κανονικῶς τὰ ἀντικείμενα εἰς τρεῖς διαστάσεις, ἀποκτοῦν δηλ. τὴν ἀντίληψιν τοῦ ὀπτικοῦ χώρου.

Σημειώτεον τέλος, ὅτι καὶ ὁ ἀπτικὸς χώρος τῶν τυφλῶν ἔχει τρεῖς διαστάσεις. Ἡ ἀναγλυφικὴ ἐντύπωσις τῶν ἀντικειμένων, ἥτις ἡ ἀντίληψις τοῦ βάθους διὰ τῆς ἀφῆς, σχηματίζεται εἰς αὐτοὺς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀπτικῶν καὶ κινητικῶν παραστάσεων. Οἱ τυφλοὶ, ὡς γνωστόν, μανθάνουν ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν δι' εἰδικοῦ (ἀπτικοῦ) ἀλφαβήτου.

4. Η ΑΝΤΙΛΗΨΙΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Πρέπει ἐξ ἀρχῆς νὰ διακρίνωμεν μετὰξὺ χρονικῶν *ιδιοτήτων* καὶ χρονικῶν *σχέσεων*. Μόνη χρονικὴ ιδιότης εἶναι ἡ διάρκεια, ἥτις ἄλλοτε εἶναι πλήρης, ἄλλοτε κενὴ (παῦσις εἰς τὴν μουσικὴν). Αἱ χρονικαὶ σχέσεις εἶναι δύο: τὸ *ταυτόχρονον* καὶ τὸ

διαδοχικόν. Εἰς τὴν σχέσιν τῆς **διαδοχῆς** διακρίνομεν τρία στάδια: τὸ **παρελθόν**, τὸ **παρὸν** καὶ τὸ **μέλλον**. Τὰ περιεχόμενα τοῦ χρόνου αἰσθανόμεθα εἴτε ὡς ἀνεξάρτητα ἀπ' ἀλλήλων, εἴτε ὡς ἀνήκοντα εἰς ἐνιαίας ομάδας· τὴν δευτέραν περίπτωσιν ὀνομάζομεν **ρυθμικὴν ἀρθρωσιν** τοῦ χρόνου ἢ ἀπλῶς **ρυθμόν**. Τὸ ζήτημα εἶναι τῶρα διὰ τὴν Ψυχολογίαν: πῶς ἀποκτᾶ ἡ συνειδησις: 1) τὴν ἀντίληψιν τῆς μόνης χρονικῆς ιδιότητος, τῆς διαρκείας καὶ 2) τὴν ἀντίληψιν τῶν χρονικῶν σχέσεων: τοῦ τουτοχρόνου καὶ τοῦ διαδοχικοῦ, τῆς ἀπλῆς διαδοχῆς καὶ τοῦ ρυθμοῦ;

Ἐν πρώτοις πρέπει νὰ σημειώσωμεν, ὅτι τῆς διαρκείας ἔχομεν ἀντίληψιν δι' ὄλων τῶν αἰσθήσεων· μετὰ παντὸς αἰσθήματος γίνεται συνειδητῆ κάποια διάρκεια, καθὼς ἀκριβῶς γίνεται συνειδητῆ καὶ ἡ ἔκτασις μετὰ τῶν ὀπτικῶν καὶ ἀπτικῶν αἰσθημάτων. Εἶναι ἀδύνατον νὰ φαντασθῶμεν ἓν αἴσθημα ἄνευ ποιᾶς τινος διαρκείας, καθὼς εἶναι ἀδύνατον νὰ ἔχωμεν ὀπτικόν ἢ ἀπτικόν αἴσθημα ἄνευ καὶ τῆς παραμικρᾶς ἐκτάσεως. Βεβαίως ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι πᾶν αἴσθημα ἔχει κάποιαν διάρκειαν δὲν ἐξηγεῖται ἀκόμη πῶς ἀντιλαμβανόμεθα τὸν χρόνον ὡς **συνεχῆ καὶ ἀδιάκοπον διάρκειαν**, ἀκριβῶς καθὼς δὲν ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἀντίληψις τῆς ἐπιφανείας ἐκ τοῦ ὅτι μετὰ τῶν ἀπλουστέρων ὀπτικῶν καὶ ἀπτικῶν αἰσθημάτων «δίδεται» εἰς ἡμᾶς καὶ ἡ ἔκτασις.

Αἱ αἰσθήσεις μόναι δὲν δύνανται νὰ ἐξηγήσουν τὸ φαινόμενον τοῦτο· εἶναι ἀνάγκη νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ἡ ψυχὴ κέκτηται φύσει μίαν **συνθετικὴν ἐνέργειαν**. Δι' αὐτῆς διαρθροῦνται αἱ ἐπὶ μέρους στιγμαὶ (στιγμὴν ὀνομάζομεν τὸ ἐλάχιστον μῦρον τῆς διαρκείας) καὶ οὕτω ἀποκτιῶμεν τὴν ἀντίληψιν τοῦ χρόνου ὡς συνεχοῦς καὶ ἀδιακόπου διαρκείας.

Διὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν χρονικῶν σχέσεων: τοῦ ταυτοχρόνου, τῆς διαδοχῆς (τῆς ἐπαλληλίας παρελθόντος, παρόντος καὶ μέλλοντος) καὶ τοῦ ρυθμοῦ συνεργάζονται μετὰ τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς συνθετικῆς ἐνεργείας τῆς ψυχῆς δύο ἀκόμη λειτουργίαι αὐτῆς: ἡ μνήμη καὶ ἡ φαντασία.

Ἡ συμβολὴ ὄλων τῶν αἰσθήσεων εἰς τὸν χρηματισμὸν τῆς ἀντι-

λήψεως του χρόνου δέν είναι ούτε ή αὐτή ούτε τῆς αὐτῆς σημασίας. Μεγάλη καί ἀξιόλογος εἶναι ή συμβολή τῶν *ὀργανικῶν* αἰσθημάτων μέ τήν περιοδικήν αὐτῶν μορφήν. Πείνα καί δίψα, κόρος, κάματος καί ἄνεσις κτλ. μάς βοηθοῦν τά μέγιστα εἰς τήν ἀντίληψιν τοῦ πρότερον καί τοῦ ὕστερον, ἰδίᾳ διά τῶν συναισθημάτων τῆς προσδοκίας καί τῆς ἱκανοποιήσεως, τά ὅποια προκαλοῦν. Διά τῶν ὀργανικῶν αἰσθημάτων διευκολυνόμεθα καί εἰς τόν ὑπολογισμόν τοῦ διαρρέοντος χρόνου. Διά τοῦτο, ὡς ἔχει παρατηρηθῆ, ἀσθενεῖς πάσχοντες ἐξ ἀναισθησίας τῶν ἐσωτερικῶν ὀργάνων χάνουν τήν ἱκανότητα τῆς κανονικῆς ἐκτιμήσεως τοῦ χρόνου. Μεγάλη ὁμοίως εἶναι καί ή συμβολή τῶν *μουϊκῶν* αἰσθημάτων ἐκ τῆς κινήσεως τῶν μελῶν τοῦ σώματος. Ἡ τάσις ή ή ἀνάγκη τῆς κινήσεως καί ή μουϊκή κόπωση διαδέχονται περιοδικῶς ἀλλήλας, οὔτω δέ λαμβάνομεν γνῶσιν τῆς κανονικῆς διαδοχῆς. Ἐκ τῆς αἰσθήσεως τοῦ καμάτου ὑπολογίζομεν συνήθως καί τόν διαρρέουσанта κατὰ τὸ ἔργον χρόνον' ὅταν π.χ. βαδίζοντες αἰσθανώμεθα κόπωση εἰς τοὺς πόδας, λέγομεν ὅτι ἐβαδίσσαμεν ἐπὶ πολὺν χρόνον κ.ο.κ. Ἰδιαιτέρως μάς βοηθοῦν εἰς τήν ἀντίληψιν τῆς ρυθμικῆς ἀρθρώσεως τοῦ χρόνου οἱ ρυθμικοὶ παλμοὶ τῆς καρδίας, τῶν ὁποίων ἔχῳμεν ὀργανικήν αἴσθησιν, τά ὀπτικά καί μουϊκά αἰσθήματα κατὰ τὸ βάδισμα καί ἰδίως τά *ἀκουστικά* αἰσθήματα τά προκαλούμενα ἐκ ρυθμικῶν ἁσμάτων. Ἐν γένει ή συμβολή τῆς ἀκοῆς εἰς τὸν σχηματισμόν τῆς ἀντιλήψεως τοῦ χρόνου εἶναι μεγάλη, ἐπειδὴ τά ἀκουστικά αἰσθήματα ἔχουν μικρὰν διάρκειαν, ὅταν δέ εἶναι ἀλλεπάλληλα, διακρίνομεν τήν διαδοχὴν αὐτῶν εὐκόλως.

Εἰς τήν ἀντίληψιν τοῦ παρελθόντος μεγάλην βοήθειαν παρέχει εἰς ὑμᾶς ή μνήμη, εἰς δέ τήν ἀντίληψιν τοῦ μέλλοντος ή *φαντασία*. Διά τῆς διατηρήσεως τῶν ἐντυπώσεων καί τῆς ἀναπλάσεως παλαιῶν ἐντυπώσεων ὑπὸ μορφήν παραστάσεων ἀναγόμεθα εἰς τὸ παρελθόν, διά δέ τῆς φαντασίας, ή ὁποία ἐπὶ τῆ βάσει τῆς πείρας προσχεδιάζει τά ἀναμενόμενα γεγονότα, ἀναγόμεθα εἰς τὸ μέλλον. Αἰσθήσεις ὅμως, μνήμη καί φαντασία προσφέρουν μόνον ὠρισμένα δεδομένα. Τά δεδομένα ταῦτα ἐπεξεργάζεται ή ψυχὴ διά τῆς ἐμφύτου συνθετικῆς ἐνεργείας τῆς, ἥτοι τά τακτοποιεῖ καί τά συσχετίζει: τά μὲν θεωρεῖ ἐξ ἴσου «παρόντα» πρὸς τά δέ (τὸ ταυτόχρονον), ἄλλα πάλιν θεωρεῖ προγενέστερα τῶν παρόντων καί ἄλλα (τά ἀναμενόμενα) ἀναφέρει εἰς τὸ μέλλον. Οὔτω «ἐρμηνεύομεν» τά γεγονότα κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ χρόνου.

Ὅχι λοιπὸν αἴσθησιν, ἀλλ' ἀντίληψιν ἔχομεν τοῦ χρόνου. Ἡ ἀντίληψις δὲ αὕτη συγκρινομένη πρὸς τὴν ἀντίληψιν τοῦ χώρου εἶναι προῖόν πολυπλοκωτέρας ἐπεξεργασίας, διότι προϋποθέτει καὶ περισσοτέρας ψυχικὰς λειτουργίας καὶ ἰσχυράν συνθετικὴν ἱκανότητα (διανόησιν) ἐκ μέρους τῆς ψυχῆς. Διὰ τοῦτο μερικοὶ ψυχολόγοι παραδέχονται, ὅτι τὰ ζῶα ἔχουν μὲν ἀντίληψιν τοῦ χώρου, στεροῦνται ὅμως ἀντιλήψεως τοῦ χρόνου (ἴσως ἔχουν ἀντίληψιν τῆς διαρκείας, ἀλλ' ὄχι καὶ τῶν χρονικῶν σχέσεων).

5. Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΙΣ

Πρὶν προχωρήσωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν λοιπῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν, εἶναι ἀνάγκη νὰ διασάφήσωμεν τὴν ἔννοιαν τῆς *συνειδήσεως*.

Λέγοντες συνείδησιν ἐννοοῦμεν πρῶτον τὴν *ἄμεσον καὶ ἐσωτερικὴν γνῶσιν* τῶν ψυχικῶν γεγονότων, τὴν ὁποίαν ἔχει μόνον τὸ ὑποκείμενον, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν ψυχὴν συμβαίνουν αὐτὰ τὰ γεγονότα. Μὲ τὸ νόημα τοῦτο λέγομεν π.χ. ὅτι ἔχομεν συνείδησιν τῆς δεῖνα ἐξ ἀναμνήσεως ἢ ἐκ φαντασίας παραστάσεως. Δεύτερον ἐννοοῦμεν διὰ τοῦ ὅρου τούτου ἀλληγορικῶς τὸ *πλαίσιον*, ἐντὸς τοῦ ὁποίου τελοῦνται τὰ ψυχικὰ φαινόμενα. Εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν λέγομεν καὶ ἀντὶ τῆς συνειδήσεως: τὸ *Ἐγώ*. Μὲ τὸ νόημα τοῦτο εἶπομεν εἰς τὰ προηγούμενα, ὅτι τὰ ψυχικὰ φαινόμενα διενεργοῦνται ἐντὸς τῆς συνειδήσεως.

Εἰς τὴν Ψυχολογίαν ὅμως συνείδησιν κυρίως καλοῦμεν τὸ *σύνολον τῶν ἐν ἐκάστη στιγμῇ ψυχικῶν μας ἐκδηλώσεων, ὅταν θεωρῶμεν τὰς ἐκδηλώσεις ταύτας ἐν τῇ ἀλληλουχίᾳ των*. Αὐτὴν τὴν σημασίαν ἔχομεν ὑπ' ὄψιν, ὅταν λέγωμεν, ὅτι ὁ ἐν μέθῃ, λιποθυμία ἢ ὕπνῳ διατελῶν στερεῖται συνειδήσεως. Διότι εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας ἢ ἀναστέλλονται αἱ σπουδαιότεραι ψυχικαὶ λειτουργίαι ἢ αἱ ψυχικαὶ ἐκδηλώσεις γίνονται ἀτάκτως καὶ ἄνευ ἐσωτερικῆς ἀλληλουχίας, οὕτω δὲ ὁ ψυχικὸς βίος παρουσιάζει χάσματα καὶ ἀρρυθμίαν. Τὰ οὐσιώδη γνωρίσματα, δι' ὧν χαρακτηρίζεται ἡ ψυχολογικὴ ἔννοια τῆς συνειδήσεως, εἶναι τὰ ἑξῆς:

- 1) Ἐν τῇ συνειδήσει περιλαμβάνονται τὰ παντὸς *εἶδους*

ψυχικά γεγονότα, ήτοι και τὰ γνωστικά (αἰσθήματα, παραστάσεις, ἔννοιαι κτλ.) και τὰ συναισθητικά (συγκινήσεις) και τὰ βουλητικά (ὄρμαι, ἐπιθυμῖαι κτλ.), ὄχι δὲ μεμονωμένα, ἀλλ' ἐν ἀλληλουχίᾳ, ὄχι δηλ. ὡς στοιχεῖα ἐν παραθέσει, ἀλλ' ὡς συνθέσεις, ὁλότητες. 2) Ἡ ἐσωτερικὴ συνάφεια και ἀλληλουχία τῶν γεγονότων τούτων δίδουν εἰς τὴν συνειδήσιν τὸν χαρακτηῖρα τῆς ἐνόητος· τὸ ἐνιαῖον τῆς συνειδήσεως ἐκφράζομεν ὀνομάζοντες αὐτὴν Ἐγώ. Τὸ ἄτομον αἰσθανόμενον, στοχαζόμενον, συγκινοῦμενον, ἐπιθυμοῦν ἔχει τὴν σαφῆ συναισθησιν, ὅτι εἰς ὅλας αὐτάς τὰς ψυχικὰς ἐκδηλώσεις εἶναι πάντοτε ἐν ὀρισμένον ψυχικῶς ἐνεργοῦν και πάσχον ὑποκείμενον. 3) Τὰ ψυχικὰ γεγονότα εὐρίσκονται ἐν διαρκεῖ ροῇ και διὰ τοῦτο τὰ ἐκάστοτε ἐν τῷ κέντρῳ τῆς συνειδήσεως εὐρίσκόμενα ψυχικὰ γεγονότα, τῶν ὁποίων ἔχομεν σαφεστάτην γνώσιν, εἶναι ἐλάχιστα. Διότι τὰ ψυχικὰ γεγονότα διαρκῶς παραμερίζονται ὑπὸ νέων, ἅτινα καταλαμβάνουν τὴν θέσιν τῶν προηγουμένων, διὰ νὰ ὑποχωρήσουν πάλιν πρὸ ἄλλων κ.ο.κ. Ταυτοχρόνως λοιπὸν δὲν δύνανται νὰ κατέχουν τὸ κέντρον τῆς συνειδήσεως πολλὰ ψυχικὰ γεγονότα, διότι τὰ μὲν ἐκτοπίζουν τὰ δέ, οὕτω δὲ τὸ ἐν ἐκάστη στιγμῇ περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως, τοῦ ὁποίου ἔχομεν σαφεστάτην γνώσιν, εἶναι λίαν περιωρισμένον. Τὴν ἰδιότητα ταύτην τῆς συνειδήσεως ὀνομάζομεν *στενότητα*. Ὁ ἐργαζόμενος π.χ. εἷς τινα Τράπεζαν ὑπάλληλος ἔχει καθ' ἐκάστην στιγμὴν ἀναλόγως τῆς ἐργασίας, μὲ τὴν ὁποίαν ἀσχολεῖται, διάφορα ψυχικὰ γεγονότα εἰς τὸ κέντρον τῆς συνειδήσεώς του· ὁ κύκλος τῶν παραστάσεων του (καθὼς και τὰ συναφῆ ψυχικὰ γεγονότα, συγκινήσεις, βουλήματα κτλ.) δὲν παραμένει ἐπὶ πολὺν χρόνον ὁ αὐτός· οἱ πελάται προσέρχονται ὁ εἷς μετὰ τὸν ἄλλον και διὰ τῶν ὑποθέσεων των ἀναγκάζουν τὸν ὑπάλληλον νὰ ἀλλάσῃ διαρκῶς παραστάσεις, στοχασμούς, κινήσεις κτλ. Ἐκάστοτε λοιπὸν μόνον ὀρισμένα ψυχικὰ γεγονότα κατέχουν τὸ κέντρον τῆς συνειδήσεώς του· ὅταν προκληθοῦν νέα, τὰ παλαιὰ ἐκτοπίζονται και βαθμιαίως λησμονοῦνται· ἐν ἀρχῇ γίνονται ἀσαφῆ και ἀμυδρά και ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀμαυροῦνται τελείως, καλύπτονται ὑπὸ τῆς λήθης.

Τὴν συνειδήσιν δυνάμεθα νὰ παραστήσωμεν γραφικῶς μὲ κύκλον. Τὸν κύκλον τοῦτον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου περιέχονται ὅλα τὰ ἐν τῇ συνειδήσει ὑπάρχοντα ψυχικὰ γεγονότα, ὀνομάζομεν (ἀλληγορικῶς ἐκ τῆς ὁράσεως) *ὀπτικὸν πεδίου τῆς συνειδήσεως*. Εἰς τὸ κέντρον αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ φαντασθῶμεν ὡς περιοχὴν στενωτάτην, εὐρίσκονται τὰ ἐν δεδομένη στιγμῇ κατέχοντα τὴν συνειδήσιν ψυχικὰ γεγονότα. Ὀνομάζεται δὲ (κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ σημεῖον προσηλώσεως τοῦ βλέμματος) *ὀπτικὸν σημεῖον τῆς συνειδήσεως*. Σαφεστάτην γνῶσιν ἔχομεν μόνον τῶν γεγονότων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται εἰς τὸ κέντρον. Ὅσον ἀπομακρυνόμεθα ὅμως ἐξ αὐτοῦ πρὸς τὴν περιφέρειαν, τόσον τὰ ψυχικὰ γεγονότα, τὰ εὐρισκόμενα εἰς τὰς θέσεις αὐτάς, εἶναι ἀσαφέστερα. Ὅσα κεῖνται εἰς τὴν περιφέρειαν, εἶναι ἀμυδρότερα καὶ μετὰ δυσκολίας ἀναπλάσσονται, ἤτοι μετὰ κόπου δύνανται νὰ μετακινηθοῦν πρὸς τὸ κέντρον. Συχνὰ δὲ εἶναι ἀδύνατον νὰ γίνουσι συνειδητὰ (ἔχουν καλυφθῆ τελείως ὑπὸ τῆς λήθης) καὶ μόνον εἰς ἀνωμάλους ψυχικὰς καταστάσεις (ἐν ὄνειρῳ ἢ ἐν ὑπνώσει κτλ.) διέρχονται τὸ λεγόμενον «*κατώφλιον τῆς συνειδήσεως*». Τὴν περιοχὴν τῶν γεγονότων τούτων ὀνομάζομεν *ὑποσυνειδητον*. Πέραν τοῦ ὑποσυνειδήτου ἐκτείνεται τὸ λεγόμενον *ἀσυνειδητον*. Εἶναι ἡ χώρα τῶν ἐμφύτων συναισθηματικῶν διαθέσεων καὶ τῶν ὀρμῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπηρεάζουν βαθύτατα τὸν ψυχικὸν μας βίον, ἀλλὰ δὲν γίνονται συνειδητὰ. Περὶ τῶν ψυχικῶν τούτων στοιχείων θὰ ὀμιλήσωμεν εἰς τὸ Β' μέρος τοῦ βιβλίου, ὅπου θὰ ἐξετάσωμεν τὰ συναισθήματα καὶ τὰς ἐκδηλώσεις τῆς βουλήσεως. Ἡ σύγχρονος Ψυχολογία ἀπέδειξεν, ὅτι ἡ ἐπίδρασις τοῦ ἀσυνειδήτου ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ χαρακτῆρος ὡς καὶ ἐπὶ τῆς ψυχικῆς ἅμα καὶ σωματικῆς ὑγείας τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μεγάλη.

6. Η ΠΡΟΣΟΧΗ

Ἡ προσοχή⁽¹⁾ δὲν εἶναι ἰδιαιτέρα καὶ αὐτοτελῆς ψυχικὴ

(1) Ἡ προσοχή ὡς ψυχικὴ ἐκδήλωσις ἀνήκει κυρίως εἰς τὰ βουλευτικὰ φαινόμενα καὶ ἐπομένως θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετάσωμεν αὐτὴν εἰς τὸ

ιδιότης, αλλά μορφή της βουλήσεως, διὰ τῆς ὁποίας τὸ μεγαλύ-
τερον μέρος τῆς ψυχοφυσικῆς ἡμῶν ἐνεργείας διευθύνεται (εἴτε
ἐκ προθέσεως εἴτε ἀυθόρμητως) πρὸς ὠρισμένα ψυχικὰ γεγο-
νότα: αἰσθήματα, παραστάσεις, σκέψεις κτλ. Τὰ γεγονότα
ταῦτα διὰ τῆς προσοχῆς ἐξαιρῶνται, διατηροῦνται δηλ. εἰς τὸ
ὀπτικὸν σημεῖον τῆς συνειδήσεως, παραμεριζομένων ὅλων τῶν
ἄλλων καὶ οὕτω γίνονται μετὰ μεγαλυτέρας ἐντάσεως καὶ σαφη-
νείας συνειδητά. Ὡστε: «προσέχω», καθ' ἣν ὥραν εἰς κυνήγιον
καιροφυλακτῶ ἀναμένων τὸ θήραμα, σημαίνει, ὅτι διὰ τῆς βου-
λήσεως διευθύνω τὴν ψυχοφυσικὴν μου ἐνέργειαν κατὰ τὸ μέγι-
στον μέρος αὐτῆς πρὸς τὰς ὀπτικὰς καὶ ἀκουστικὰς ἐντυπώσεις
μου, τὰς σχετικὰς πρὸς τὴν θηρευτικὴν μου ἀσχολίαν παραμε-
ρίζων ἐκ τοῦ ὀπτικοῦ σημείου τῆς συνειδήσεώς μου ὅλας τὰς
ἄλλας ἐντυπώσεις, παραστάσεις κτλ., αἱ ὁποῖαι ἐκ διαφόρων
ἐξωτερικῶν ἢ ἐσωτερικῶν ἐρεθισμῶν προκαλοῦνται ἐντὸς αὐτῆς
παραλλήλως πρὸς ἐκείνας. Διὰ τῆς προσπαθείας ταύτης αἱ
ἐντυπώσεις, ἐπὶ τῶν ὁποίων κατευθύνω τὴν προσοχὴν μου,
γίνονται σαφέστερον καὶ ἐντονώτερον συνειδητὰ παρ' ὅσον θὰ
ἐγίνοντο ὡς ἐκ τῆς φυσικῆς ἰσχύος τῶν ἀντιστοιχῶν ἐρεθισμῶν·
οὕτω π.χ. βλέπω καὶ τὴν παραμικρὰν σκιάν, ἀκούω καὶ ἀσθενε-
στάτους θορύβους κ.ο.κ.

Ἡ προσοχὴ εἶναι ἄλλοτε ἔκουσία (ἐνεργητικὴ), ὅταν ἡ
προσπάθεια, ἐκ τῆς ὁποίας συνίσταται, γίνεται ἐκ προαιρέσεως·
καὶ ἄλλοτε ἀκουσία⁽¹⁾ (ἢ παθητικὴ), ὅταν εἶναι ἀυθόρμητος. Τὸ
ἀνωτέρω παράδειγμα δεικνύει περίπτωσιν προσοχῆς ἐκουσίας.
Ἄκουσία εἶναι π.χ. ἡ προσοχὴ μας, καθ' ὃν χρόνον ἀκούομεν

δεύτερον μέρος τοῦ βιβλίου, ὅπου θὰ ὁμιλήσωμεν περὶ τῆς βουλήσεως
καὶ τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῆς. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ γνῶσις δὲν δύναται νὰ
νοηθῇ ἄνευ τῆς προσοχῆς, διὰ τοῦτο θὰ ἐξετάσωμεν αὐτὴν εἰς τὸ
κεφάλαιον τοῦτο, ὅπου ὁ λόγος εἶναι περὶ τῶν κατ' ἐξοχὴν γνωστικῶν
λειτουργιῶν τῆς ψυχῆς.

(1) Δὲν ἀντιφάσκομεν, ὅταν λέγωμεν, ὅτι ἡ προσοχὴ μολονότι
φαινόμενον βουλητικὸν εἶναι ἐνίοτε ἀκουσία, διότι, ὡς θὰ ἴδωμεν εἰς
τὸ οἰκτεῖον κεφάλαιον καὶ αἱ ὀρμαί, ἂν καὶ τάσεις ἀκουσικαί, εἶναι
βουλητικαὶ ἐκδηλώσεις.

ὀμιλοῦντα φίλον μας καὶ προσέχομεν εἰς τὸν τρόπον, μὲ τὸν ὁποῖον χειρονομεῖ. Ἀναλόγως τοῦ ἀντικειμένου της ἢ προσοχῆ λέγεται *κατ' αἴσθησιν* μὲν, ἐὰν κατευθύνεται εἰς ἐντυπώσεις (κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν πραγμάτων), *πνευματικῆ* δέ, ὅταν ἀντικειμένον της εἶναι παραστάσεις (ἐξ ἀναμνήσεως ἢ φαντασίας) καὶ *διανοήματα*, π.χ. ὅταν προσέχωμεν εἰς τὴν σειρὰν τῶν διανοημάτων κατὰ τὴν ἀπόδειξιν γεωμετρικοῦ θεωρήματος ἢ κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔκθεσιν καὶ ἐρμηνείαν ἐνὸς ἱστορικοῦ γεγονότος.

Ἰδιότητες τῆς προσοχῆς. Τέσσαρες εἶναι αἱ ἰδιότητες τῆς προσοχῆς: ἡ *ἔκτασις*, ἡ *ἐντασις*, ἡ *διάρκεια* καὶ ἡ *κίνησις*. Ἡ *ἔκτασις* τῆς προσοχῆς ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ πλήθους τῶν στοιχείων, ἐπὶ τῶν ὁποίων δύναται νὰ προσηλωθῇ ἐν δεδομένη στιγμή. *Εὐρύτεραν* χαρακτηρίζομεν ἐκείνην, ἣτις ἐκτείνεται εἰς πολλὰ, *στενωτέραν* δὲ τὴν συγκεντρουμένην ἐπὶ ὀλίγων. Πειραματικῶς ἀπεδείχθη, ὅτι ὁ ἐνήλικος ἄνθρωπος δύναται ἐντὸς βραχυτάτου χρόνου νὰ ἀναγνωρίσῃ περὶ τὰ 6 ἀσύνδετα ἀντικείμενα (γράμματα ἀλφαβήτου, σχήματα ἀπλᾶ, ἀριθμούς), ἐνῶ παιδίον ἔξ ἔως ἐπτὰ ἐτῶν 2—3 καὶ δώδεκα ἐτῶν 3—4. Ὅταν ὅμως τὰ προβαλλόμενα στοιχεῖα εἶναι συνηρθωμένα εἰς ἐνότητα νοήματος, ἡ προσοχῆ δύναται νὰ προσηλωθῇ ἐπὶ ἀσυγκρίτως μεγαλύτερου πλήθους αὐτῶν. Οὕτω π.χ., ὅταν ἀκούωμεν ὀρχήστραν ἐκ πολλῶν ὀργάνων, προσέχομεν ἐπὶ μεγάλου πλήθους ἀκουστικῶν στοιχείων, ἰδίᾳ ἐὰν εἴμεθα ἀρκούντως ἐξησκημένοι. Τὰ ὄρια τῆς ἐκτάσεως τῆς προσοχῆς διαγράφονται ὑπὸ τῆς ἰδιότητος τῆς συνειδήσεως, τὴν ὁποίαν ἀνωτέρω ὠνομάσαμεν *στενότητα* αὐτῆς. Ἐξαρτᾶται δὲ ἡ ἔκτασις ὄχι μόνον ἐκ τῆς φυσικῆς προδιαθέσεως τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς πείρας (τῆς ἀσκήσεως).

Ἐντασιν τῆς προσοχῆς ὀνομάζομεν τὴν δύναμιν, μὲ τὴν ὁποίαν συγκεντροῦται ἐπὶ ὠρισμένων στοιχείων. *Ἐντονωτέραν* χαρακτηρίζομεν ἐκείνην, ἣτις κατευθύνεται πρὸς τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς μὲ μεγαλύτεραν δύναμιν *ἀτονωτέραν* τὴν ἀντίθετον. Διὰ πειραμάτων ἐξηκριβώθη, ὅτι ὅσον ἰσχυρότερον συγκεντροῦται ἡ προσοχῆ, τόσον περισσότερο περιορίζεται ἡ ἔκτασις αὐτῆς καὶ ἀντιστρόφως.

Ἡ περὶ τὴν συγκέντρωσιν ἀδυναμία μερικῶν ἀνθρώπων ὑπερβαίνει ἐνίοτε τὰ ὅρια καὶ δίδει τὴν ἐντύπωσιν παθολογικῆς περιπτώσεως (τῆς λεγομένης *ὑποπροσεξίας*). Ἐκ τοῦ ἐλαττώματος τούτου ἐπηρεάζεται βαθέως ἡ ὁμαλότης καὶ εὐρυθμία τοῦ ψυχικοῦ βίου.

Κατὰ τὴν *διάρκειαν* διακρίνομεν τὴν προσοχὴν εἰς *σταθεράν* καὶ *ἀσταθῆ*. Σταθερὰν ὀνομάζομεν ἐκείνην, ἡ ὁποία ἐπὶ μακρότερον χρόνον δύναται νὰ συγκεντρωθῆ ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου της, ἀσταθῆ δὲ τὴν ἀντίθετον.

Τέλος κατὰ τὴν *κίνησιν*, ἡ ὁποία τὴν χαρακτηρίζει, ἡ προσοχὴ εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον *εὐστροφος* καὶ εὐκίνητος, ἀναλόγως τῆς ταχύτητος, μὲ τὴν ὁποίαν φέρεται ἀπὸ τοῦ ἐνὸς ἀντικειμένου εἰς τὸ ἄλλο. Ἐξαιρετικῶς ἰδιοφυῆ ἄτομα ἔχουν μεγάλην εὐστροφίαν προσοχῆς· λέγεται περὶ τοῦ Ἰουλοῦ Καίσαρος, ὅτι ἠδύνατο νὰ ὑπαγορεύῃ ταυτοχρόνως εἰς πολλοὺς γραμματεῖς διαφόρου περιεχομένου ἐπιστολάς.

Αἱ ἰδιότητες τῆς προσοχῆς καθορίζονται ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐκ τῆς ἰσχύος καὶ τῆς σταθερότητος τῆς βουλήσεως, ἐφ' ὅσον, ὡς ἐλέγομεν, ἡ προσοχὴ εἶναι βουλευτικὴ ἐκδήλωσις, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τῆς ἐκάστοτε καταστάσεως τοῦ ψυχοφυσιολογικοῦ μας μηχανισμοῦ, τοῦ νευρικοῦ δηλ. συστήματος. Ἀσθενεῖς καὶ ἀσταθεῖς τὴν βούλησιν ἀνθρώποι ἔχουν συνήθως προσοχὴν στενήν, ἄτονον, ἀσταθῆ καὶ δυσκίνητον. Ἄλλ' ἡ προσοχὴ ἐπηρεάζεται καὶ ἐκ τῆς σωματικῆς μας καταστάσεως: δυσμενῶς ἐπίδρουν ἐπ' αὐτῆς ἡ κόπωσις, τὰ οἰνοπνευματώδη ποτὰ καὶ αἱ παντοῖαι νευρικαὶ ἀσθένειαι. Δι' αὐτῶν μειοῦται τρόπον τινὰ ἡ ψυχοφυσιολογικὴ μας ἐνέργεια καὶ διὰ τοῦτο, ὅσονδήποτε καὶ ἔαν ἐπιμένῃ ἡ βούλησις, δὲν δύναται ἡ προσοχὴ μας νὰ συγκεντρωθῆ σταθερῶς ἐπὶ ὀρισμένων ἀντικειμένων ἢ νὰ κινηθῆ ταχέως ἀπὸ τοῦ ἐνὸς εἰς τὸ ἄλλο.

Ὁροι τῆς προσοχῆς. Ὁ κυριώτερος ὅρος τῆς *ἐκουσίας* προσοχῆς εἶναι ἡ *ἀπόφασις* νὰ προσηλωθῶμεν ἐπὶ ὀρισμένου ἀντικειμένου. Τὴν ἀπόφασιν ταύτην λαμβάνομεν, ὅταν τὸ ἀντικείμενον προκαλῆ ὀπωσδήποτε τὸ *ἐνδιαφέρον* μας, διότι ἀποκρίνεται εἰς ὀρισμένας ἀνάγκας μας. Ἡ ἀνάγκη ἐδῶ πρέπει νὰ νοηθῆ γενικῶς (καὶ ἡ ἱκανοποίησις μιᾶς περιεργείας π.χ. εἶναι

ανάγκη). Ἐπὶ ἀντικειμένων, τὰ ὅποια δὲν μᾶς ἐνδιαφέρουν, διότι ἐξ αὐτῶν δὲν ἀναμένομεν τὴν ἱκανοποίησιν μιᾶς ἀνάγκης, δυσκολώτατα προσηλοῦται ἡ προσοχή μας· ὅταν δὲ διὰ μίαν στιγμὴν στραφῇ ἐπ' αὐτῶν, ταχέως ἀποσύρεται διὰ νὰ κατευθυνθῇ πρὸς ἄλλα.

Τῆς *ἀκουσίας* προσοχῆς κυριώτερος ὅρος εἶναι τὸ *ἀξιόλογον* τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὅποια ὑποπίπτουν εἰς τὴν ἀντίληψίν μας. Ἐπειδὴ δὲ τὰ ἀντικείμενα ἀποκτοῦν ἀξίαν ἢ ὄχι ἀναλόγως τῆς θέσεως αὐτῶν ἐντὸς τοῦ κύκλου τῶν ἰδιαιτέρων μας ἀσχολιῶν καὶ ἀναλόγως τῆς σχέσεως, τὴν ὁποίαν ἔχουν πρὸς ὅ,τι ἀποτελεῖ τὸν ἄξονα τῆς ὕλικῆς καὶ πνευματικῆς μας ζωῆς, τῆς ἀτομικῆς ἅμα καὶ κοινωνικῆς, ὁ ὅρος οὗτος εἶναι κατ' ἐξοχὴν ὑποκειμενικός. Δὲν προκαλοῦν πάντοτε ἢ κατὰ τὸν αὐτὸν βαθμὸν τὴν προσοχὴν ὄλων τῶν ἀνθρώπων τὰ αὐτὰ ἀντικείμενα. Πρὸ τοῦ αὐτοῦ γεγονότος π.χ. ἄλλος μένει ἐπὶ ὦραν προσεκτικός, ἄλλος δὲ ἀντιπαρέρχεται, χωρὶς νὰ τὸ ἀντιληφθῇ.

Συνήθως τὴν ἀκουσίαν προσοχὴν προκαλοῦν οἱ ἐξῆς παράγοντες: 1) *Ἡ ἰσχὺς τῶν ἐντυπώσεων* ἐνῶ ἀναγινώσκομεν, ἰσχυρὸς κρότος εἶναι ἱκανὸς νὰ διευθύνῃ τὴν προσοχὴν μας εἰς τὰς αἰτίας του. 2) *Τὸ αἰφνίδιον μιᾶς αἰσθητῆς μεταβολῆς* ἢ ἀπροσδόκητος ὄψις ἐνὸς τελείως ἀνακαινισθέντος οἰκοδομηματος προκαλεῖ καθ' ὁδὸν αὐτομάτως τὴν προσοχὴν μας: ὁ μυλωθρὸς ἐξυπνᾷ, ὅταν παύσῃ ἡ κίνησις τοῦ μύλου. 3) *Ἡ μεγάλη ἀντίθεσις*· ὅταν παρατηρήσωμεν νάνον βαδίζοντα παραπλεύρως ὑψηλοσώμου ἀνδρός, προσέχομεν αὐθορμητῶς καὶ τοὺς δύο. Οἱ παράγοντες ὅμως οὗτοι προκαλοῦν τὴν προσοχὴν ἐν συνδυασμῷ μὲ τὸν ὅρον, τὸν ὁποῖον ὠνομάσαμεν ἀνωτέρω: μὲ τὸ ἀξιόλογον δηλ. τῶν ἀντικειμένων τὰ ὅποια ὑποπίπτουν εἰς τὴν ἀντίληψίν μας. Ἰσχυρὸς κατ' αἴσθησιν ἐρεθισμὸς πολλὰκις ἐπαναλαμβανόμενος δὲν ἐπισπᾷ πλέον τὴν προσοχὴν μας. Ἀντιθέτως ἀσθενέστερος ἐρεθισμὸς (π.χ. μόλις ἀκούμενος ψίθυρος) μᾶς ἀναγκάζει νὰ προσέξωμεν, ὅταν ἐκ φόβου ἢ ἄλλης αἰτίας ἀποδίδωμεν καὶ εἰς τὰ παραμικρὰ γεγονότα σημασίαν. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον προσέχομεν εἰς τὰς ἀποτόμους μεταβολάς, καθὼς καὶ εἰς τὰς μεγάλας ἀντιθέσεις· αἱ ἐντυπώσεις εἰς

αυτάς τὰς περιπτώσεις εἶναι ἀξιόλογοι καὶ διὰ τοῦτο προση-
λουταὶ ἐπ' αὐτῶν ἢ προσοχή μας. Ὅταν ὁμως παύσουν νὰ ἔχουν
δι' ἡμᾶς σημασίαν, ἀντιπαρέρχομεθα χωρὶς κἂν ν' ἀντιληφθῶ-
μεν τὰ γεγονότα ταῦτα.

Οἱ ὄροι, τοὺς ὁποίους ἕως τώρα ὠνομάσαμεν, εἶναι ψυχο-
λογικοί. *Φυσιολογικῶς* ἐπιδροῦν ἐπὶ τῆς προσοχῆς εὐνοϊκῶς μὲν
ἢ ὑγεία τοῦ σώματος καὶ ἡ ἀκμὴ τῶν δυνάμεών του, δυσμενῶς
δὲ ἢ ἀσθένεια, ὁ κάματος καὶ ἡ ἐξάντλησις.

6 *Σημασία τῆς προσοχῆς.* Ἡ σημασία τῆς προσοχῆς διὰ τὸν
ὅλον ψυχικόν μας βίον γίνεται φανερά ἐκ τῶν συνεπειῶν, τὰς
ὁποίας ἔχει. Εἶναι δὲ αὗται αἱ ἐξῆς: 1) Αἰσθήματα ἀσθενῆ ἐνι-
σχύνονται διὰ τῆς προσοχῆς· ἀσθενέστατος κρότος ὠρολογίου
γίνεται σαφῶς ἀντιληπτός, ὅταν προσέξωμεν ἐπ' αὐτοῦ. 2) Ἡ
προσοχὴ ἐπιταχύνει τὴν πορείαν τῶν αἰσθημάτων, ἀνοίγει τρό-
πον τινὰ δρόμον εἰς τὰ ἐρεθίσματα καὶ οὕτω ἢ ἐντύπωσις φθά-
νει ταχύτερον εἰς τὴν συνειδησιν· ἐὰν ταυτοχρόνως ἐπιδροῦν
ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων μας δύο ἐρεθισμοί, π.χ. εἷς ὀπτικὸς καὶ εἷς
ἀκουστικὸς, πρώτη θὰ ἐμφανισθῆ εἰς τὴν συνειδησιν ἢ ἐντύπω-
σις ἢ ἀντίστοιχος ἐκείνου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔχομεν προσηλώσει
τὴν προσοχὴν μας. 3) Διὰ τῆς προσοχῆς γίνονται στερεώτεροι
οἱ συνειρμοὶ καὶ διευκολύνεται ἡ ἀνάπλασις αὐτῶν. 4) Τὸ σπου-
δαιότερον ἀποτέλεσμα τῆς προσοχῆς εἶναι, ὅτι δι' αὐτῆς ὠρισμέ-
να ψυχικὰ στοιχεῖα γίνονται μετὰ μεγάλης σαφηνείας συνει-
δητά, ἐπὶ ζημίᾳ βεβαίως ὄλων τῶν ἄλλων, τὰ ὁποῖα παραμερί-
ζονται ἀπὸ τοῦ κέντρου τῆς συνειδήσεως. Οὕτως ἐντυπώσεις τινές
ἢ παραστάσεις προτιμῶνται, ἐνῶ ἄλλαι, αἱ ὁποῖαι ἀντικειμε-
νικῶς θεωρούμεναι θὰ ἠδύναντο νὰ εἶναι ἐξ ἴσου σαφεῖς καὶ
ἰσχυραί, μένουν ἀπαρατήρητοι. Τὸ διὰ τῆς προσοχῆς συλλαμβα-
νόμενον, ἐπειδὴ κατέχει τὸ κέντρον τῆς συνειδήσεως, ἐμφανί-
ζεται ὡς ἀπομεμονωμένον ἀπὸ τὰ ἄλλα, μετὰ τῶν ὁποίων ἀντι-
κειμενικῶς συνυπάρχει, ἀλλὰ τὰ ὁποῖα, ἐπειδὴ δὲν γίνονται
ἀντικείμενον προσοχῆς, μένουν ἀπαρατήρητα. Τοιοῦτοτρόπως
διευκολύνεται διὰ τῆς προσοχῆς μία ψυχικὴ λειτουργία σπου-
δαιοτάτη διὰ τὴν διανοητικὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀνάπτυξιν, ἡ λεγο-
μένη *ἀφαίρεσις*. Διὰ τὴν σημασίαν καὶ τὰ προϊόντα τῆς λειτουρ-

γίας ταύτης θά ὀμιλήσωμεν κατωτέρω. Ἐπὶ τοῦ παρόντος εἶναι ἀνάγκη νὰ σημειώσωμεν, πόσον ἡ προσοχὴ διευκολύνει τὴν *κατανόησιν*. Κατανοοῦμεν εὐκολώτερον καὶ εὐστοχώτερον ἔν ἀντικείμενον, ὅταν διὰ τῆς προσοχῆς ἀπομονώσωμεν αὐτὸ ἀπὸ τὰ ἄλλα, τὰ ὁποῖα δὲν εὐρίσκονται εἰς στενὴν σχέσιν μαζί του. Διὰ τῆς ἐπ' αὐτοῦ συγκεντρώσεως τῆς προσοχῆς μας διανοίγομεν τρόπον τινὰ δρόμον ἐντὸς τῆς συνειδήσεώς μας εἰς τὰς συναφεῖς παραστάσεις, διὰ νὰ ἀναπλασθοῦν καὶ νὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ ἐννοήσωμεν αὐτό. Διὰ τοῦτο καταλέγεται ἡ προσοχὴ μεταξὺ τῶν σπουδαιότερων ψυχικῶν ἐκδηλώσεων.

Καὶ ἐκ τῶν ὄρων τῆς προσοχῆς συμπεραίνομεν τὴν σοφὴν σκοπιμότητα, ἡ ὁποία διέπει τὰς ψυχικὰς μας λειτουργίας. Ἡ δύναμις τοῦ ὀργανισμοῦ εἶναι περιορισμένη· δὲν δύναται νὰ ἀντιδράσῃ εἰδικῶς ἀπέναντι *ὄλων* τῶν ἐρεθισμῶν καὶ τοιουτοτρόπως νὰ κυριαρχήσῃ αὐτῶν. Πρέπει λοιπὸν νὰ κάμῃ *ἐπιλογὴν*· καὶ ὄντως ἐκλέγει μεταξὺ αὐτῶν πάντοτε ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἐνέχουν τὴν μεγαλυτέραν σπουδαιότητα διὰ τὴν ζωὴν του. Διὰ τοῦτο ἡ διὰ τῆς προσοχῆς τελουμένη ἐπιλογὴ καθορίζεται ὑπὸ τοῦ *διαφέροντος* μας καὶ τῆς *σημασίας*, τὴν ὁποῖαν ἔχουν τὰ ἀντικείμενα ἐν σχέσει πρὸς τὰς διαφόρους ἀνάγκας μας.

6 7. Η ΔΙΑΝΟΗΣΙΣ

Εἶδομεν ἀνωτέρω, ὅτι διὰ νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν ἀντίληψιν καθόλου καὶ ἰδίᾳ τὴν ἀντίληψιν τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ἐκτὸς τῶν αἰσθήσεων, τῆς μνήμης καὶ τῆς φαντασίας ἡ ψυχὴ κέκτηται φύσει καὶ μίαν ἄλλην ἰκανότητα, τὴν ὁποῖαν ὠνομάσαμεν *συνθετικὴν ἐνέργειαν*. Πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τοῦ αἰσθάνεσθαι καὶ τοῦ παριστάναι (μνήμη, φαντασία) τὴν συνθετικὴν ταύτην ἐνέργειαν τῆς ψυχῆς ὀνομάζομεν *διανόησιν*. Τώρα θά τὴν ἐξετάσωμεν ἰδιαιτέρως, διὰ νὰ γνωρίσωμεν τὴν λειτουργίαν καὶ τὴν σημασίαν της.

Ἡ γνῶσις τῶν σχέσεων. Ὅταν παρατηρῶμεν δύο γραμμάς, δύο σχήματα ἢ ἄλλου εἶδους πράγματα, ἀνακαλύπτομεν, ὅτι εἶναι ἴσα ἢ ἄνισα, ὅμοια ἢ διάφορα. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην λέγο-

μεν, ὅτι, διαπιστώνομεν μίαν *σχέσιν*. Ἡ πρότασις : τὸ Α εἶναι μεγαλύτερον τοῦ Β, ἐκφράζει μίαν *σχέσιν*. Διὰ τῶν λέξεων : εἶναι ἴσον ἢ μεγαλύτερον, εὐρίσκεται ἄνω ἢ δεξιὰ κτλ., ἐκφράζομεν ὠρισμένον περιεχόμενον. Ἐννοοῦμεν δι' αὐτῶν ὄχι ἀπλῶς τὸ ἄθροισμα δύο ἀντικειμένων, τὰ ὅποια ἀντιλαμβάνομεθα, ἀλλὰ τὴν μεταξὺ αὐτῶν ὑφισταμένην *σχέσιν*. Πειραματικῶς ἔχει ἀποδειχθῆ, ὅτι δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν ἄμεσον ἐντύπωσιν ἢ παράστασιν δύο πραγμάτων, χωρὶς ταυτοχρόνως καὶ ἀναγκαιῶς νὰ συλλαμβάνωμεν καὶ τὴν *σχέσιν*, ἢ ὅποια ὑπάρχει μεταξὺ αὐτῶν. Παρατηροῦμεν π.χ. ἐνίστε μετὰ προσοχῆς δύο ἢ περισσότερα σχήματα, τὰ ὅποια εἶναι ἴσα μεταξὺ τῶν, χωρὶς νὰ ἀντιληφθῶμεν αὐτὴν τὴν ἰσότητα. Ἐκ τούτου συμπεραίνομεν, ὅτι ἡ γνῶσις τῆς σχέσεως περιέχει κάτι περισσότερο τῆς ἀντιλήψεως τῶν δύο ὄρων τῆς καὶ ἐπομένως δὲν δύναται νὰ ταυτισθῆ μὲ αὐτὴν. Οὕτε τὰ αἰσθήματα καθ' ἑαυτά, οὕτε αἱ παραστάσεις, ὅπως οἴδηποτε καὶ ἂν συνδέσωμεν αὐτὰς μετ' ἀλλήλων συνειρμικῶς, εἶναι ἱκαναὶ νὰ μᾶς παράσχουν τὴν γνῶσιν μιᾶς σχέσεως. Ὡστε ἡ γνῶσις τῆς σχέσεως εἶναι ψυχικὸν γεγονός στοιχειῶδες καὶ αὐτοτελές, τὸ ὅποιον δὲν δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ οὕτε διὰ τοῦ αἰσθάνεσθαι οὕτε διὰ τοῦ παριστάναι. Τὰ ψυχικὰ γεγονότα αὐτοῦ τοῦ εἴδους κατατάσσομεν εἰς ἰδιαιτέραν τάξιν καὶ τὸ σύνολον αὐτῶν ὀνομάζομεν : *διανόησιν*.

Διανόησις καὶ προσοχή. Τὴν γνῶσιν τῶν σχέσεων προετοιμάζει καὶ διευκολύνει ἡ προσοχή. Καὶ ἀντιστρόφως ἡ ἀνακάλυψις σχέσεων κατευθύνει καὶ σταθεροποιεῖ τὴν προσοχὴν. Ἀμφοτέρων ἔργον εἶναι κυρίως ἡ *ἀφαίρεσις*.

Προσηλοῦντες τὴν προσοχὴν μας ἐπὶ τινων μόνον στοιχείων μιᾶς συνθέτου ἐντυπώσεως, ἐξαίρομεν αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, τὰ κάμομεν ἐντονώτερον καὶ σαφέστερον συνειδητὰ (*θετικὴ ἀφαίρεσις*), παραλλήλως δὲ παραμερίζομεν τὰ λοιπὰ ἐκ τοῦ κέντρου τῆς συνειδήσεως καὶ πρὸς στιγμὴν τὰ «ἀγνοοῦμεν» (*ἀρνητικὴ ἀφαίρεσις*). Ἀπομονοῦντες κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὰ στοιχεῖα διαφόρων ἐντυπώσεων ἢ παραστάσεων, συλλαμβάνομεν διὰ τῆς διανοήσεως ταχύτερον καὶ ἐναργέστερον τὰς σχέσεις, αἱ ὅποιαι ὑπάρχουν μεταξὺ τῶν. Συμβαίνει ὅμως καὶ τὸ ἀντίστροφον : συλλαμβάνομεν διὰ τῆς διανοήσεως μίαν *σχέσιν*, διευθύνομεν τὴν προσοχὴν μας πρὸς τὰ στοιχεῖα τῶν ἐντυπώσεων καὶ τῶν παραστάσεων, τὰ ὅποια ἀποτελοῦν τοὺς ὄρους τῆς σχέσεως ταύτης καὶ οὕτω

τὰ ἀπομονοῦμεν μέσα εἰς τὴν συνειδησίν μας ἀπομακρύνοντες τὰ λοιπὰ ἐκ τοῦ κέντρου αὐτῆς. Ὑποθέσωμεν, ἐπὶ παραδείγματι, ὅτι προβάλλομεν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἑνὸς ἀνθρώπου πίνακα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει πλήθος τετραγωνιδίων διαφόρων χρωμάτων· τὰ τετραγωνίδια αὐτὰ εἶναι ἀτάκτως τοποθετημένα καὶ μόνον τὰ πράσινα ἔχουν κατὰ τοιοῦτον τρόπον διαταχθῆ, ὥστε τὸ σύνολον αὐτῶν νὰ ἀποτελῆ κανονικὸν κύκλον. Ἐν ἀρχῇ ὁ βλέπων ἔχει τὴν ἐντύπωσιν μωσαϊκοῦ, ὅπου ἐπικρατεῖ ἀταξία καὶ σύγχυσις χρωμάτων. Μετὰ μικρὸν ὅμως συλλαμβάνει τὰς *σχέσεις* τῶν πρασίνων τετραγωνιδίων. Τότε ἀπομονώνει αὐτὰ διὰ τῆς προσοχῆς καὶ ἐξακολουθεῖ τοῦ λοιποῦ νὰ βλέπῃ μόνον αὐτά, ἥτοι τὸν κανονικὸν πράσινον κύκλον, ὡς νὰ μὴ ὑπάρχουν καὶ τὰ ἄλλα ἔγχρωμα τετραγωνίδια ἐπὶ τοῦ πίνακος. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἡ ἀφαίρεσις ἐγένετο τότε μόνον, ὅταν ἡ διανόησις διὰ τῆς συλλήψεως μίᾳς σχέσεως διηύθυνε τὴν προσοχὴν νὰ ἀπομονώσῃ εἰς τὸ κέντρον τῆς συνειδήσεως καὶ νὰ ἐξάρῃ τοὺς ὅρους αὐτῆς (δηλ. τὰ πράσινα τετραγωνίδια), ἀμαυροῦσα ἢ ἐξαφανίζουσα, τρόπον τινά, τὰ ἄλλα τετραγωνίδια, τὰ ὁποῖα εἰς οὐδεμίαν σχέσιν εὐρίσκονται πρὸς τὰ πρῶτα.

Ὡστε προσοχὴ καὶ διανόησις βοηθοῦνται ἀμοιβαίως: ἡ πρώτη προετοιμάζει τὴν δευτέραν καὶ ἡ δευτέρα διευθύνει τὴν πρώτην. Διὰ τῆς συνεργασίας δὲ τῶν δύο ἡ ἀφαίρεσις (θετικὴ καὶ ἀρνητικὴ) δὲν τελεῖται πλὴν εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχε, ἀλλὰ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀντικειμενικῶν σχέσεων τῆς πραγματικότητος. Ἐκ τούτου ἐννοοῦμεν, πῶς διὰ τῆς διανοήσεως τὸ πλήθος τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν παραστάσεων ἀποκτᾷ *τάξιν* καὶ *περιορισμὸν* καὶ οὕτω σχηματίζεται ὁ «κόσμος» τῆς συνειδήσεως. Τὸ σημεῖον τοῦτο ἐθίγη καὶ ἀνωτέρω, ὅταν ἐγένετο λόγος περὶ τῆς ἀντιλήψεως.

Ἡ ἀντίληψις τῆς μορφῆς. Ἡ διανόησις εἶναι ψυχικὴ λειτουργία στενῶς συνεργαζομένη πάντοτε μετὰ ἄλλας. Εἶναι τόσο συνυφασμένα μετ' ἀλλήλων τὰ ψυχικὰ γεγονότα, ὥστε μόνον διὰ λόγους μεθοδικοὺς ἀπομονοῦμεν π.χ. τὴν αἴσθησιν καὶ μελετῶμεν αὐτὴν χωριστά, ὡς νὰ εἶναι δηθὴν δυνατόν νὰ λειτουργῇ ἡ αἴσθησις αὐτοτελῶς καὶ ἀνεξαρτήτως τῶν ἄλλων ψυχικῶν λειτουργιῶν. Καθὼς εἶναι ἀδύνατον νὰ ἔχωμεν ἐν τῇ συνειδήσει ἔστω καὶ διὰ μίαν στιγμὴν μόνον αἴσθημα ἀπλοῦν, διότι πάντοτε γεννᾶται πλήθος αἰσθημάτων· καθὼς ἐπίσης εἶναι ἀδύνατον νὰ ἔχωμεν ἐντύπωσιν, χωρὶς ἀμέσως νὰ ἀναπλάσωμεν μίαν σχετικὴν παράστασιν, οὕτως εἶναι ἀδύνατον νὰ ἔχωμεν αἰσθήματα καὶ παραστάσεις, χωρὶς ταυτοχρόνως νὰ λειτουργῇ καὶ ἡ διανόησις ὡς σύλληψις σχέσεων.

Ἡ ἀλήθεια αὐτὴ ἀποδεικνύεται μὲ τρόπον ἀναμφισβήτητον κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῆς μορφῆς. Ὅταν π.χ. παρατηρῶμεν τέσσαρα σημεῖα κατὰ τὴν ἐξῆς διάταξιν . . . δυνάμεθα νὰ τὰ ἴδωμεν ἄλλοτε ὡς σταυρὸν καὶ ἄλλοτε ὡς τετράγωνον. Καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων εἶναι τὰ αὐτά: τέσσαρες στιγμαί. Ἐν τούτοις ἀντιλαμβανόμεθα διὰ τῶν αὐτῶν αἰσθημάτων δύο διαφόρους μορφάς. Ἄλλοτε πάλιν ἀντιλαμβανόμεθα τὴν αὐτὴν μορφήν διὰ διαφόρων αἰσθημάτων. Ἐπὶ παραδείγματι, ἡ μουσικὴ κλίμαξ ἀποτελεῖ μίαν μορφήν. Ἐχομεν ἀντίληψιν τῆς αὐτῆς μορφῆς, ὅταν ἀκούωμεν τὴν μουσικὴν κλίμακα ἄλλοτε εἰς ὑψηλότερον τόνον καὶ ἄλλοτε εἰς χαμηλότερον, μολονότι τὰ ἀκουστικά μας αἰσθήματα χωριστὰ λαμβανόμενα δὲν εἶναι τὰ αὐτὰ καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ μίαν οἰανδήποτε μελωδίαν. Δυνάμεθα νὰ μεταφέρωμεν τὴν μελωδίαν εἰς ἄλλον τόνον, ἀκόμη καὶ νὰ μεταβάλωμεν (μέχρις ἐνὸς ὀρίου βεβαίως) τὴν χρονικὴν ἀξίαν τῶν διαφόρων ἤχων, ὅποτε πλέον ἔχομεν ἀκουστικά αἰσθήματα τελείως διάφορα τῶν ἀρχικῶν, ἀντιλαμβανόμεθα ἐν τούτοις τὴν αὐτὴν μουσικὴν μορφήν, ἀκούομεν δηλ. τὴν αὐτὴν μελωδίαν.

Ἐκ τούτων συμπεραίνομεν, ὅτι μετὰ τῶν αἰσθήσεων λειτουργεῖ ταυτοχρόνως καὶ αὐθορμήτως (ἄνευ δηλ. ἰδικῆς μας προσπαθείας) ἡ διάνοησις, ἡ ὁποία συλλαμβάνουσα σχέσεις διαρθρώνει ἐσωτερικῶς τὴν ἐντύπωσιν εἰς ἐνότητα μορφῆς. Ὅταν διὰ τῆς διανοήσεως συλλαμβάνεται διάφορος σχέσις, τὰ αὐτὰ αἰσθήματα συγκροτοῦνται εἰς ἐνότητα ἄλλης μορφῆς Ἐὰν πάλιν μεταβληθοῦν τὰ αἰσθήματα, ἀλλ' ἐξακολουθῶμεν νὰ συλλαμβάνωμεν τὴν αὐτὴν σχέσιν, ἡ νέα ἐντύπωσις συγκροτεῖται εἰς ἐνότητα τῆς αὐτῆς μορφῆς. Τὰ γεγονότα ταῦτα ἀποδεικνύουν πόσον κατὰ τὴν ἀντίληψιν ἡ ψυχὴ διὰ τῆς διανοήσεως ἐπεξεργάζεται αὐτομάτως τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων. Τὸ αὐτὸ ἐτονίσσαμεν καὶ ἀνωτέρω, ὅταν ἐξητάσαμεν τὸν σχηματισμὸν τῆς ἀντιλήψεως καθόλου καὶ εἰδικῶς τῆς ἀντιλήψεως τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου.

Ἀνάλυσις καὶ σύνθεσις. Ἄς προχωρήσωμεν τώρα εἰς τὰς περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας εἶναι μεγίστη ἡ σπουδαιότης τῆς

διανοήσεως, ὡς λειτουργίας, διὰ τῆς ὁποίας συλλαμβάνεται ὄχι μίᾳ ἀλλὰ πλῆθος ὁλόκληρον σχέσεων.

Ἐποθέσωμεν, ὅτι ἐπιδεικνύει τις εἰς ἡμᾶς τὴν λειτουργίαν ἑνὸς μηχανήματος, λέγων ὅτι ὀνομάζεται φωνογράφος. Ἐκ τῆς ἐπισταμένης παρατηρήσεως ἀποκομίζομεν τὴν γνώσιν, ἢ ὁποία δύναται εἰς ἐρώτησιν ἑνὸς τρίτου νὰ διατυπωθῆ ὡς ἐξῆς: Ὁ φωνογράφος εἶναι μηχανήμα, διὰ τοῦ ὁποίου ἢ ἐπὶ μιᾶς πλακὸς ἀποτυπωθεῖσα φωνὴ ἑνὸς ἀνθρώπου ἀναπαράγεται τόσον καλῶς, ὥστε ἔχει τις τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἀκούει τὸν ἴδιον ἄνθρωπον ὁμιλοῦντα ἢ ἄδοντα. Πῶς ἀπεκτήσαμεν τὴν γνώσιν ταύτην; Ἐν πρώτοις συνηρμολογήσαμεν τὰ διάφορα ὀπτικά, ἀπτικά καὶ ἀκουστικά αἰσθήματα, τὰ ὁποῖα ἐσχηματίσθησαν ἐντὸς τῆς συνειδησεῶς μας κατὰ τὴν παρατήρησιν, εἰς ἐνιαίας εἰκόνας δύο «ἀντικειμένων»: ἑνὸς ἐν χώρῳ (τὸ πρᾶγμα φωνογράφος) καὶ ἑνὸς ἐν χρόνῳ (ἢ πορεία τῆς λειτουργίας του). Μέχρι τοῦ σημείου τούτου ἀπεκτήσαμεν μόνον ἀντίληψιν τῶν ἀντικειμένων τούτων, ὄχι καὶ γνώσιν. (Τὴν ἀντίληψιν ταύτην ἔχει καὶ εἷς ἡλίθιος, ὁ ὁποῖος περιεργάζεται τὸν φωνογράφον ἄγνωρίζων ὅμως τί εἶναι καὶ πῶς λειτουργεῖ τὸ μηχανήμα τοῦτο;) Διὰ νὰ ἀποκτήσωμεν γνώσιν αὐτοῦ, πρέπει νὰ ἀνεύρωμεν τὰς μεταξὺ τῶν καθ' ἕκαστα στοιχείων τῶν ἐντυπώσεων μας ὑφισταμένας σχέσεις ἐξαρτήσεως καὶ οὕτω νὰ σχηματίσωμεν μίαν εἰκόνα τοῦ ἀντικειμένου *πλήρη νοήματος*. Καὶ τοῦτο πράγματι κατορθοῦται, *ὅταν ἀναλύσωμεν τὰς ἐντυπώσεις μας εἰς τὰ διάφορα στοιχεῖα των, συλλάβωμεν τὰς μεταξὺ αὐτῶν ὑπαρχούσας σχέσεις καὶ ἀνασυνθέσωμεν ἔπειτα εἰς ἐνιαίαν εἰκόνα μόνον τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα εἰσέρχονται εἰς τὰς ἐξακριβωθείσας σχέσεις ὡς ὅροι αὐτῶν, παραλείποντες πάντα τὰ λοιπὰ ὡς μὴ ἔχοντα οὐσιώδη σχέσιν πρὸς τὴν λειτουργίαν τοῦ μηχανήματος.* Εἰς τὸ ἀνωτέρω παράδειγμα τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ περιληφθοῦν εἰς τὴν εἰκόνα, θὰ εἶναι κατὰ ζεύγη ἀμοιβαίας ἐξαρτήσεως τὰ ἐξῆς: ἡ κίνησις τῆς βελόνης καὶ αἱ παλμικαὶ δονήσεις τῆς ἠχητικῆς μεμβράνης, τὰ ἴχνη ἐπὶ τῆς πλακὸς καὶ ἡ ἐπ' αὐτῶν περιφερομένη βελὸν, ἢ περιστροφή τῆς πλακὸς καὶ τὸ ὑποκάτω ἐλατήριον, ἢ συστροφή τοῦ ἐλατηρίου καὶ ἡ κίνησις τῆς χειρὸς.

ἡ ὁποία θέτει εἰς λειτουργίαν τὸ μηχανήμα. Πάντα τὰ λοιπὰ θὰ παραλειφθοῦν.

Βεβαίως ἡ γνώσις αὕτη προϋποθέτει μνήμην καὶ φαντασίαν. Ἐὰν δὲν ἔχωμεν συγγενεῖς παραστάσεις (παραστάσεις ἄλλων μηχανημάτων) καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ σχηματίζωμεν διὰ τοῦ ὕλικου τῶν ἐξ ἀναμνήσεως παραστάσεων ἄλλας παραστάσεις ἐκ φαντασίας, δὲν δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν εὐκόλως τὸ νέον καὶ νὰ ἐρμηνεύσωμεν αὐτὸ ὀρθῶς. (Τοῦτο ἀκριβῶς ὀνομάζομεν : *ἀφομοίωσιν*). Προϋποθέτει ἐπίσης προσοχήν, συγκέντρωσιν πότε ἐπὶ τούτων καὶ πότε ἐπὶ ἐκείνων τῶν στοιχείων τῶν ἐντυπώσεων, τὰς ὁποίας ἔχομεν, ὥστε διαδοχικῶς νὰ γίνουν ὄλα σαφῶς καὶ ἐντόνως συνειδητά. Κυρίως ὅμως ἡ γνώσις αὕτη συντελεῖται διὰ τῆς *διανοήσεως*. Ἡ διανόησις *ἀναλύει* τὰς εἰκόνας τῶν ἀντικειμένων καὶ διὰ τῆς συσχετίσεως τῶν στοιχείων τῶν *ἀνασυγκροτεῖ* αὐτάς. Διὰ τοῦτο ὠνομάσαμεν αὐτὴν ἀνωτέρω *ἐνέργειαν συνθετικὴν*. Ἡ σύνθεσις βεβαίως προϋποθέτει προηγουμένως τὴν *ἀνάλυσιν*, τὴν διάκρισιν τῶν στοιχείων, συντελεῖται δὲ διὰ τῆς συλλήψεως τῆς σχέσεως ἢ τῶν σχέσεων, αἱ ὁποῖαι ὑφίστανται μεταξὺ αὐτῶν. Τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι τὸ ἔργον τῆς διανοήσεως εἰς τὴν ἀποκορύφωσιν καὶ ὀλοκλήρωσιν του : *ἢ διὰ τῆς συσχετίσεως τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων ἀνασύνθεσις μιᾶς ἀναλυθείσης ὁλότητος*. Καὶ ἐπειδὴ δι' αὐτοῦ προχωροῦμεν ἀπὸ τῆς ἀπλῆς ἀντιλήψεως εἰς τὴν γνώσιν, λέγομεν ὅτι γνώσις ἀποκτῶμεν ὄχι διὰ τῶν δυνάμεων τοῦ αἰσθάνεσθαι καὶ τοῦ παριστάναι, ἀλλὰ διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ διανοεῖσθαι, ἥτις φαίνεται ὅτι εἶναι ἀποκλειστικὸν προνόμιον τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ κρίσις. Ἡ σύλληψις μιᾶς σχέσεως γίνεται ἐνίοτε τόσο ἀτομάτως, ὥστε ἔχομεν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἐπεβλήθη εἰς ἡμᾶς ἔξωθεν, ὅτι ἐδέχθημεν αὐτὴν παθητικῶς. Οὕτω π.χ. γίνεται ἀμέσως αἰσθητὴ ἡ διαφορὰ ἐνὸς τεμαχίου χάρτου χρώματος ἐρυθροῦ ἀπὸ ἐνὸς ἄλλου παρακειμένου πρασίνου. Ἄλλοτε ὅμως ἡ ἀνακάλυψις μιᾶς σχέσεως, λ.χ. τῆς ὁμοιότητος, ἀπαιτεῖ σαφῶς μίαν ψυχικὴν ἐνέργειαν, τὴν *σύγκρισιν*. Ὅταν θέσῃ τις ἐνώπιόν μας πλῆθος ὑφασμάτων διαφόρων ἀποχρώσεων καὶ μᾶς δώσῃ τὴν ἐντολήν νὰ ἀνεύρωμεν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει τὴν

μεγαλύτεραν όμοιότητα προς δεδομένον ύφασμα ώρισμένης άποχρώσεως τοϋ έρυθροϋ, τότε παραβάλλομεν μετά προσοχής έν έκαστον μέ την σειράν προς τó δεδομένον ύφασμα και μετά μικρόν, όταν διά τής συγκρίσεως άνεύρωμεν τó όμοιον, δεικνύοντες τó εύρεθέν άποφαινόμεθα: τούτο όμοιάζει περισσότερο προς έκείνο. Είς αύτήν την περίπτωσηιν έχομεν όχι *παθητικήν* αυτόματον σύλληψιν σχέσεως, καθώς είς τó προηγούμενον παράδειγμα, αλλά *ένεργητικήν* συσχέτισιν, πραγματικήν ανάκαλυψιν σχέσεως.

“Όταν μετά την σύγκρισιν άποφαινόμεθα, ότι «τούτο όμοιάζει περισσότερο προς έκείνο», δέν διατυποϋμεν άπλώς μόνον την μεταξύ τών δύο άντικειμένων σχέσηιν, αλλά ταυτοχρόνως έκφράζομεν την βεβαιότητα ότι *παραδεχόμεθα* την όμοιότητά των. Τó αντίθετον έξυπακούεται, όταν επιδεικνύοντες άλλο ύφασμα άποφαινόμεθα, ότι «τούτο δέν όμοιάζει προς έκείνο». Τώρα έκφράζομεν την βεβαιότητα, ότι *άποκρούομεν* την όμοιότητά των. “Όστε αί προτάσεις: «τó Α όμοιάζει προς τó Β», «τó Γ δέν όμοιάζει προς τó Β» έκφράζουν κάτι περισσότερο μιās άπλης συσχέτισεως. Έκφράζουν ταυτοχρόνως ή την *παραδοχήν*, ότι δύο διακρινόμενα άλλήλων στοιχεία άνήκουν όριστικώς είς μίαν σύνθεσιν, άφοϋ είναι όροι μιās σχέσεως (τής όμοιότητος) ή την *άπόκρουσιν* τοϋ τοιούτου συνδυασμοϋ των. “Ότι ή παραδοχή ή ή άπόκρουσις αύτη είναι κάτι περισσότερο τής άπλης διατυπώσεως μιās σχέσεως, άποδεικνύεται έκ τοϋ γεγονότος ότι δύναται νά μή έξυπονοήται οϋτε ή μία οϋτε ή άλλη, όποτε ή πρότασις έχει τελείως διάφορον νόημα. Π.χ. λέγω: «Υποθέσωμεν, ότι τó Α όμοιάζει προς τó Β» ή έρωτώ: «Μήπως τó Γ δέν όμοιάζει προς τó Β;». Είς τās προτάσεις τούτας διατυποϋται μέν μία σχέσις ή ή άρνησις αύτης, αλλά δέν έξυπακούεται ή *προσωπική θέσις* τοϋ λέγοντος άπέναντι τοϋ ζητήματος και διά τούτο μένει και ó ακούων μετέωρος· δέν γνωρίζει, εάν ó λέγων παραδέχεται ή άποκρούη την διατυπώμένην διά τής προτάσεως σχέσηιν. Την πρώτην τών προτάσεων τούτων όνομάζομεν *άπλην έκδοχήν*, την δευτέρα *ερώτησιν*. Τās άποφάνσεις δέ: «Τó Α όμοιάζει προς τó Β» και «Τó Γ δέν

ὁμοιάζει πρὸς τὸ Β» καλοῦμεν *κρίσεις*.

“Ὅστε *κρίσις καλεῖται ἡ παραδοχὴ ἢ ἡ ἀπόκρουσις τῆς συνθέσεως δύο ἀπ’ ἀλλήλων διακρινομένων στοιχείων, συνήθως ὡς ὄρων μιᾶς σχέσεως*. “Ὅταν ἐκφράζη παραδοχὴν, ἡ κρίσις λέγεται *καταφατική*, ὅταν ἐκφράζη ἀπόκρουσιν, *ἀποφατική*. Ἡ παραδοχὴ ἢ ἡ ἀπόκρουσις εἶναι ἔνδειξις ἢ ὅτι ἐγένετο ὑφ’ ἡμῶν προσωπικῶς ἢ *βάσανος* καὶ ἐξηλέγχθη ἢ ὑπαρξίς ἢ ὄχι τῆς διατυπουμένης σχέσεως (καθὼς εἰς τὸ ἀνωτέρω παράδειγμα) ἢ ὅτι ἀναφερόμεθα εἰς τὴν *αὐθεντίαν* ἄλλου, τοῦ ὁποίου ἐπαναλαμβάνομεν τὸ διανόημα (π.χ. κατὰ τὴν κρίσιν: ὁ Θεὸς εἶναι δίκαιος).

Αἱ περισσότεραι κρίσεις μας εἶναι τοῦ δευτέρου εἴδους· κυρίως κρίσεις ὅμως εἶναι αἱ πρώται. Συμφώνως πρὸς τὸν ἀνωτέρω ὀρισμὸν τῆς κρίσεως δὲν δύναται νὰ ὀνομασθῇ κρίσις πᾶν διανόημα, μολονότι εἰς πᾶσαν ἐκδήλωσιν τῆς διανοήσεως ἔχομεν σύνθεσιν τῶν στοιχείων ἐνὸς ἀναλυθέντος ὄλου, καθὼς καὶ εἰς τὴν κρίσιν. Ἐν πρώτοις διότι ἡ σύνθεσις αὕτη τότε μόνον ἀποτελεῖ κρίσιν, ὅταν τελεῖται *δι’ ἐνεργητικῆς* συσχετίσεως. Καὶ δεύτερον διότι κατὰ τὴν διατύπωσιν αὐτῆς πρέπει νὰ ἐκφράζεται καὶ ἡ *παραδοχὴ* ἢ ἡ *ἀπόκρουσις* τῆς διατυπουμένης συνθέσεως εἴτε ἐπὶ τῇ βάσει προσωπικοῦ ἐλέγχου ἢ κατ’ ἀναφορὰν πρὸς μίαν αὐθεντίαν. Ἐὰν δὲν ἐξυπονοῆται ἡ βεβαιότης αὕτη, τότε ἡ πρότασις δὲν ἀποτελεῖ κρίσιν, ἀλλὰ ἡ ἀπλῆν ἐκδοχὴν ἢ ἐρώτησιν.

Ἡ τελεία διὰ λέξεων διατύπωσις μιᾶς κρίσεως περιέχει καὶ τοὺς συντιθεμένους ὄρους (Α—Β, Γ—μὴ Β). Συνηθέστατα ὅμως ἔχομεν μονολεκτικῶς ἐκφραζομένας κρίσεις: Δένδρον! Ἀστράπτει! κτλ. Τὰ λοιπὰ ἐξυπονοοῦνται. Ἐνίοτε διὰ μόνου τοῦ *Ναί* ἢ τοῦ *Ὅχι* ἐκφράζομεν κρίσεις. Καὶ ἀπλῆ κίνησις τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ κάτω (κατάφασις) ἢ πρὸς τὰ ἄνω (ἄρνησις) ἀρκεῖ νὰ ἐκφράσῃ κρίσιν. Μολονότι καὶ διὰ μιᾶς μόνης λέξεως (“Ἀνθρωποι!) δύναται νὰ ἐξωτερικεῖται μία κρίσις, ἢ ἐπιφώνησις π.χ. Κύριοι, δὲν σημαίνει κρίσιν· δι’ αὐτῆς ζητοῦμεν ἀπλῶς νὰ προκαλέσωμεν καὶ νὰ διευθύνωμεν τὴν προσοχὴν τῶν ἀκροατῶν πρὸς ὀρισμὸν σημείου. Τὸ νόημα λοιπὸν εἶναι διάφορον.

Ὁ Συλλογισμός. Ἡ βεβαιότης, ἢ ὁποία ἐκφράζεται εἰς τὴν

κρίσιν διὰ τῆς παραδοχῆς ἢ τῆς ἀποκρούσεως μιᾶς διατυπωμένης συνθέσεως, ἄλλοτε εἶναι ἄμεσος, ἄλλοτε ἔμμεσος. Ἐμμεσος εἶναι, ὅταν στηρίζεται ἐπὶ ἄλλων κρίσεων καὶ τότε ἡ πορεία, τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ ἡ διανόησις, διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν τελικὴν κρίσιν, ὀνομάζεται *συλλογισμός*. Λέγομεν π.χ. «τὸ δένδρον τοῦτο εἶναι νεκρόν». Ἡ ἀπόφανσις αὕτη συγκρινομένη πρὸς τὴν ἀπόφανσιν τοῦ ἀνωτέρω παρετεθέντος παραδείγματος: «τὸ ὕφασμα τοῦτο ὁμοιάζει κατὰ τὸ χρῶμα πρὸς ἐκεῖνο», παρουσιάζει τὴν ἐξῆς διαφορὰν: Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν ἡ βεβαιότης εἶναι ἄμεσος· συγκρίνοντες δηλ. τοὺς δύο χρωματισμοὺς ἀποφαινόμεθα ἀμέσως, ὅτι ὁμοιάζουν. Τὸν ἀμφιβάλλοντα προκαλοῦμεν νὰ ἀντιπαραβάλλῃ τὸν μὲν πρὸς τὸν δὲ καὶ νὰ παρατηρήσῃ μετὰ προσοχῆς, ὁπότε θὰ ἀποφανθῇ καὶ οὗτος, ὅτι ὁμοιάζουν. Εἰς τὴν πρώτην ὅμως περίπτωσιν ἡ κρίσις μας «τὸ δένδρον τοῦτο εἶναι νεκρόν» στηρίζεται ἐπὶ ἄλλων κρίσεων, τὰς ὁποίας συνηρηολογήσαμεν ἐντὸς τῆς συνειδησεῶς μας, διὰ νὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα, τὸ ὁποῖον ἐκφράζομεν. Αἱ κρίσεις αὗται (τὰς ὁποίας ἐπαναλαμβάνομεν, διὰ νὰ πείσωμεν τὸν ἀμφιβάλλοντα περὶ τῆς ἀληθείας τοῦ συμπεράσματός μας) εἶναι αἰ ἐξῆς: «Τὰ νεκρὰ δένδρα ἔχουν κλάδους ξηρούς», «τοῦ δένδρου τούτου οἱ κλάδοι εἶναι ξηροί». Ἐκ τῶν δύο τούτων κρίσεων συνάγεται μετὰ βεβαιότητος: «ἐπομένως τὸ δένδρον τοῦτο εἶναι νεκρόν». Ὅταν ἐκθέσωμεν κατὰ τοιοῦτον τρόπον τὰ διανοήματά μας, λέγομεν ὄχι ἀπλῶς ὅτι κρίνομεν, ἀλλ' ὅτι *συλλογιζόμεθα*.

Ὁ συλλογισμός, ὡς καὶ ἡ κρίσις, δὲν εἶναι αὐτοτελεῖς ψυχικαὶ λειτουργίαι, ἀλλὰ μορφαὶ τῆς αὐτῆς ψυχικῆς δυνάμεως, τὴν ὁποίαν ὠνομάσαμεν *διανόησιν* καὶ ἐχαρακτήρισamen ὡς *συνθετικὴν ἐνέργειαν* τῆς ψυχῆς. Εὐθύς ὡς ἀντικρύσωμεν τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος δένδρον, ἀναπλάσσονται εἰς τὴν συνειδησίμ μας συγγενεῖς παραστάσεις καὶ διὰ τῆς συγκρίσεως ἀποφαινόμεθα, ὅτι εἶναι νεκρόν. Διὰ νὰ ἀποδείξωμεν κατόπιν εἰς τὸν ἀμφιβάλλοντα (ὁ ἀμφιβάλλων δυνατὸν νὰ εἶμαι ἐγὼ ὁ ἴδιος), ὅτι ὀρθῶς παραδεχόμεθα, ὅτι τὸ δένδρον εἶναι νεκρόν, *ἀναλύομεν* τοὺς δύο ὅρους: «τοῦτο τὸ δένδρον» (Α) καὶ «νεκρόν» (Β) καὶ ἀνακαλύ-

πτομεν, ὅτι μεταξύ τῶν στοιχείων των ὑπάρχουν μερικά κοινά καὶ εἰς τὸν ἕνα καὶ εἰς τὸν ἄλλον (τὰ κοινὰ εἰς τοὺς δύο ὄρους στοιχεῖα καλοῦνται εἰς τὴν Λογικὴν *μέσος ὄρος* καὶ συμβολικῶς *M*). Τὰ κοινὰ ταῦτα στοιχεῖα *ἐγγυῶνται* τὴν μεταξύ τῶν δύο ὄρων *A* καὶ *B* σχέσιν τὴν διατυπωθεῖσαν εἰς τὴν ἀρχικὴν ἡμῶν κρίσιν. Ὁ κοινὸς ὄρος εἰς τὸ ἀνωτέρω παράδειγμα εἶναι, ὅτι καὶ τὸ δένδρον τοῦτο καὶ τὰ νεκρὰ δένδρα «ἔχουν ξηρούς κλάδους». Ὅταν πλέον ἀνακαλύψωμεν τὸν δεσμόν τοῦτον, *συνθέτομεν* τοὺς δύο ὄρους *A* καὶ *B* μετὰ τὴν βεβαιότητα, ὅτι ἡ σχέση αὐτῶν εἶναι ἀποδεδειγμένη. Ἡ πορεία, τὴν ὁποίαν ἠκολουθήσαμεν, δύναται νὰ διατυπωθῇ ὡς ἑξῆς: *A* εἶναι *B*, διότι *A* εἶναι *M* καὶ *M* εἶναι *B*.

Ὡστε καὶ εἰς τὸν συλλογισμόν ἡ ψυχὴ ἐπεξεργάζεται τὰ δεδομένα ἀναλυτικῶς καὶ συνθετικῶς, ἥτοι διὰ τῆς διανοήσεως. Τοὺς ἀρχικῶς ἐν συνθέσει παρουσιασθέντας ὄρους *A* καὶ *B*, εἴτε ἐπειδὴ ἐγεννήθη ἀμφιβολία τις καὶ θέλει νὰ ἀποδείξῃ τὴν σχέσιν των, εἴτε διότι ἐπιθυμεῖ ἡ ἴδια νὰ θεμελιώσῃ ἀσφαλέστερον τὴν πρώτην ἄμεσον βεβαιότητά της, ἀναλύει εἰς τὰ στοιχεῖα των μετὰ τὸν σκοπὸν νὰ ἀνεύρῃ τὸν κοινὸν ἐκεῖνον ὄρον, ὁ ὁποῖος, ἐπειδὴ μετὰ βεβαιότητος συντίθεται καὶ μετὰ τοῦ *A* καὶ μετὰ τοῦ *B*, δύναται νὰ ἐγγυηθῇ, ὅτι ὄντως οἱ δύο ὄροι *A* καὶ *B* ἀνήκουν εἰς τὴν αὐτὴν σύνθεσιν. Μόλις ὁ μέσος ὄρος εὐρεθῇ, διασφαλίζεται ἡ σύνθεσις *A—B*. Διότι ἡ σχέση τοῦ *A* πρὸς τὸν *B* ἀποδεικνύεται διὰ τῆς κοινῆς ἀμφοτέρων σχέσεως, πρὸς τινὰ *M*. Ὡστε ὁ συλλογισμὸς εἶναι ἀποδεικτικὴ πρᾶξις, διὰ τῆς ὁποίας θεμελιούται ἡ βεβαιότης μιᾶς κρίσεως ἐμμέσως, δηλ. διὰ τῆς ἐξαρτήσεως αὐτῆς ἐξ ἄλλων κρίσεων (εἰς τὴν λογικὴν αἱ κρίσεις αὗται λέγονται *προκειμένοι*), ἐκ τῶν ὁποίων ἡ κρίσις αὕτη συναγεται ὡς ἀναγκαῖον συμπέρασμα. Ἐν σχέσει πρὸς τὴν κρίσιν ὁ συλλογισμὸς δὲν εἶναι τι νέον ὡς ψυχικὴ λειτουργία· παριστάνει μόνον μίαν σύνθετον διανοητικὴν ἐνέργειαν, σύμπλεγμα δηλ. κρίσεων κατὰ τὸ ἀκόλουθον σχῆμα:

$$\begin{array}{c} A-B \\ M \end{array}$$

8. ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΑ

Ἡ ἀνθρωπίνη διάνοια ἐπιτυγχάνει τὸ μέγιστον τῆς ἀποδόσεώς της, ὅταν εἰς τὰς κρίσεις καὶ τοὺς συλλογισμοὺς αὐτῆς οἱ ὅροι εἶναι ὄχι πλέον ἐντυπώσεις ἢ παραστάσεις, ἀλλὰ *ἐννοιαί*, πλάσματα δηλ. *γενικὰ* καὶ *ἀφηρημένα*, διὰ τῶν ὁποίων *ἀντιπροσωπεύεται* ὁλόκληρον πλῆθος κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ὁμοίων ἀντικειμένων (παραστάσεων).

Ὅταν λ. χ. λέγωμεν: «δύναμις», «δένδρον», «ἐργάζομαι», «τρέφομαι», «μαρασμός», «πλοῦτος», «αἰτία», «κίνησις» καὶ σχηματίζωμεν διὰ τῶν ὄρων τούτων κρίσεις (π.χ. «τὸ δένδρον μαραίνεται, ὅταν δὲν τρέφεται», «ἡ ἐργασία φέρει πλοῦτον», «αἰτία τῆς κινήσεως εἶναι ἡ δύναμις»), τὰς ὁποίας ἀναπτύσσομεν εἰς συλλογισμοὺς, εἴτε διὰ νὰ ἀποδείξωμεν τὸ κύρος τῶν, εἴτε διὰ νὰ συναγάγωμεν ἐξ αὐτῶν βεβαίαις κρίσεις, (¹) δὲν ἔχομεν ἐντὸς τῆς συνειδήσεώς μας τὴν *παράστασιν* π.χ. μιᾶς ὠρισμένης καὶ συγκεκριμένης δυνάμεως (τῆς δεῖνα ἔλξεως, τῆς τάδε ὤσεως) ἢ ἑνὸς ὠρισμένου δένδρου (τῆς ἐλαίας εἰς τὸ κτήμα τοῦ δεῖνα κατὰ μίαν ὠρισμένην στιγμὴν) ἢ μιᾶς συγκεκριμένης ἐργασίας (κεντῶ, ζυμώνω, κόπτω, γράφω τοῦτο ἢ ἐκεῖνο ἐδῶ ἢ ἐκεῖ κτλ.) ἢ μιᾶς ὠρισμένης κινήσεως (κίνησις τοῦ δεῖνα πράγματος ἐδῶ ἢ ἐκεῖ, τώρα ἢ τότε, βραδεῖα, ταχεῖα, κατ' εὐθείαν γραμμὴν, περιστροφικὴ κ.ο.κ.) ἀλλὰ κάτι γενικὸν καὶ ἀφηρημένον, τὸ ὁποῖον ἀντιπροσωπεύει πλῆθος κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ὁμοίων παραστάσεων· ἦτοι σκεπτόμεθα τὸ *δένδρον καθόλου*, τὴν *ἐργασίαν καθόλου*, τὴν *αἰτίαν καθόλου* κτλ.

Τὰ πλάσματα ταῦτα ὀνομάζονται *ἐννοιαί*. Ἡ ἔρευνα τῆς παιδικῆς διανοήσεως εἰς τὰ πρῶτα βήματά της ἔδειξεν, ὅτι αἱ ἐννοιαὶ σχηματίζονται κατὰ τὸν ἐξῆς περίπου τρόπον:

Σχηματισμὸς τῶν ἐννοιῶν. Καθὼς εἶπομεν ἀνωτέρω, τὰς

(¹) Π.χ. εἰς τὸν ἐξῆς συλλογισμόν: Ἐφ' ὅσον ἄνευ δυνάμεως κίνησις δὲν ὑπάρχει, ἢ ἀκίνησις ἑνὸς πράγματος θὰ ὀφείλεται εἰς δύο αἰτίας: α) ὅτι καὶ τὸ ἴδιον στερεῖται δυνάμεως καὶ οὐδεμία ἄλλη δύναμις ἐπιδρᾷ ἐπ' αὐτοῦ· β) ὅτι ὑφίσταται ταυτοχρόνως τὴν ἐπίδρασιν δυνάμεων ἀντιρρόπων, αἱ ὁποῖαι ἐξουδετεροῦν ἀλλήλας.

παραστάσεις ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς ἀμέσους ἐντυπώσεις χαρακτηρίζει κάποια ἀσάφεια καὶ ἀοριστία. Ἐν γένει εἶναι εἰκόνες ἀμυδρότεροι παρουσιάζουσαι χάσματα, τὰ ὅποια συνήθως δὲν ἔχει ἡ ἄμεσος ἐντύπωσις. Ὅταν δηλ. ἡ ἐντύπωσις διατηρηθῆται ὑπὸ τῆς μνήμης ὡς παράστασις, ἀποσβέννυνται ἐξ αὐτῆς διάφοροι λεπτομέρειαι καὶ ἡ ὄλη εἰκὼν γίνεται ἀπλουστερά, σχηματικωτέρα. Ἡ μνήμη διατηρεῖ ὀλίγα μόνον στοιχεῖα τῆς εἰκόνης—ἐκεῖνα, τὰ ὅποια κατὰ τὴν ἐντύπωσιν ἐξήρθησαν περισσότερο τῶν ἄλλων διὰ τῆς προσοχῆς, ὡς ἐνέχοντα ἀξίαν τινα διὰ τὸ ὑποκείμενον. Καθὼς ὅμως ἀπλουστεύονται καὶ σχηματοποιοῦνται αἱ παραστάσεις, αἱ μεταξύ αὐτῶν (ὡς καὶ αἱ μεταξύ αὐτῶν καὶ τῶν παρουσιαζομένων ἐντυπώσεων) ὑπάρχουσαι *ὁμοιότητες* γίνονται περισσότεραι καὶ ἐντονώτεραι, οὕτω δὲ αἱ παραστάσεις συνδυάζονται στενῶς μετ' ἀλλήλων (συνειρμικῶς καὶ διὰ τῆς κρίσεως) εἰς *ὁμάδας*. Εἰς τὰς ὁμάδας ταύτας συμπλέκονται εἰκόνες ἀντικειμένων, τὰ ὅποια εἰς τὰς λεπτομερείας μὲν δύνανται νὰ παρουσιάζουν μεγάλας διαφοράς, ἔχουν ὅμως μεταξύ των χαρακτηριστικὴν τινα ὁμοιότητα, λόγῳ τῆς ὁποίας συνδέονται αἱ εἰκόνες των καὶ κατατάσσονται εἰς τὴν αὐτὴν ὁμάδα.

Ἡ ὁμοιότης δύναται νὰ ἀναφέρεται εἴτε εἰς τὴν *φύσιν* τῶν ἰδίων τῶν ἀντικειμένων (π.χ. δακτύλιος χρυσοῦς, λαβὴ χρυσοῦ, νόμισμα χρυσοῦν) εἴτε—καὶ ἡ περίπτωσις αὕτη εἶναι συνηθέστερα καὶ σπουδαιότερα—εἰς τὴν *λειτουργίαν* των, εἰς τὸν τρόπον δηλ. μὲ τὸν ὅποιον ὑπηρετοῦν τὴν πρακτικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου (π.χ. ἄρτος, τυρός, κρέας, γάλα, μέλι, καρποί: τροφίμα). Καὶ πλῆθος *ὁμοίων τὴν σύστασιν* ἀντικειμένων ὑπάρχει εἰς τὴν Φύσιν καὶ παραλλήλως πλεῖστα ὅσα διάφορα ἀλλήλων, ἀντικείμενα δύνανται νὰ ἰκανοποιήσουν τὴν *αὐτὴν* ἀνάγκην τοῦ ἀνθρώπου. Τοιουτοτρόπως ἡ Φύσις καὶ ἴδια ἡ πρακτικὴ ζωὴ, μᾶς βοηθοῦν νὰ συνδυάζωμεν τὰς εἰκόνας τῶν ὁμοίων, εἴτε κατὰ τὴν σύστασιν εἴτε κατὰ τὴν λειτουργίαν ἀντικειμένων εἰς *ὁμάδας*.

Αἱ ἐντὸς τῆς αὐτῆς ὁμάδος ἀνήκουσαι παραστάσεις, λόγῳ τῆς μεταξύ των χαρακτηριστικῆς ὁμοιότητος, ἀποκτοῦν τοιαύ-

την συνοχήν, ώστε διὰ τῆς λέξεως, ἢ ὁποῖα ἀρχικῶς ἐσήμαινε μίαν ἐκ τῶν παραστάσεων τῆς ομάδος ἢ μίαν ὠρισμένην ιδιότητα αὐτῆς, δύναται νὰ ἀντιπροσωπευθῇ εἰς τὴν συνείδησιν ὁποιαδήποτε ἐκ τῶν ἄλλων ἢ καὶ τὸ σύνολον αὐτῶν συμβολικῶς. Οὕτω π.χ. ὁ μικρὸς παῖς, ὁ ὁποῖος μὲν ἔμαθε νὰ ψελλίζῃ μερικὰς λέξεις, ἀποκαλεῖ πάντα ἄνδρα: μπαμπὰ καὶ πᾶν ζῶον: γάου-γάου, ἐκ τῶν ὀνομάτων τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ κυνός, τὰ ὁποῖα ἔμαθε νὰ προφέρῃ. Ὅταν ἀργότερον ἀκούσῃ καὶ μάθῃ νὰ προφέρῃ τὰς λέξεις ἄνθρωπος καὶ ζῶον, συνδέει τὴν κινητικὴν καὶ ἀκουστικὴν εἰκόνα τῶν λέξεων τούτων μὲ τὸ σύνολον τῶν παραστάσεων τῆς πρώτης καὶ τῆς δευτέρας ομάδος καὶ τότε λέγων ἢ ἀκούων τὰς λέξεις αὐτὰς δὲν ἐννοεῖ πλέον ἕν ὠρισμένον καὶ συγκεκριμένον πρόσωπον ἢ ζῶον, ἀλλὰ ὅλα ἐκεῖνα τὰ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα ὁμοιάζουν μεταξύ των, εἴτε κατὰ τὴν σύστασιν εἴτε κατὰ τὴν λειτουργίαν καὶ ὡς ἐκ τούτου δύναται νὰ ἐκφρασθοῦν μὲ τὸ αὐτὸ ὄνομα. Ἀποκτᾷ δηλ. ἐννοίας.

Νόημα καὶ λέξις. Ὅταν διὰ λέξεων ἐκφράζωμεν ἐννοίας (καὶ ἔχομεν ἐννοίας ἀντικείμενον, πράξεων, καταστάσεων, σχέσεων κ.ο.κ.), δὲν ἀναπλάσσεται ἐντὸς τῆς συνειδήσεώς μας ὠρισμένη σαφὴς παράστασις, μίᾳ δηλ. ἢ περισσότεροι τῶν εἰκόνων τῆς ομάδος, τὴν ὁποῖαν ὀνομάζομεν διὰ τῆς λέξεως, ἀλλὰ συνηχεῖ, τρόπον τινά, μετὰ τῆς λέξεως ἀορίστως καὶ συγκεκριμένως ὀλόκληρον τὸ πλῆθος τῶν παραστάσεων τῆς ομάδος. ἢ δὲ συνηχησις αὕτη καθορίζει τὸ νόημα τῆς ἐννοίας. Λέγοντες π.χ. «ἐργασία» δὲν ἔχομεν κατὰ νοῦν τὴν παράστασιν μιᾶς ὠρισμένης καὶ συγκεκριμένης μορφῆς ἐργασίας, ἀλλὰ τὸ νόημα τῆς ἐννοίας, τὸ καθοριζόμενον ἐκ τῶν κοινῶν καὶ χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τῶν διαφόρων μορφῶν ἐργασίας, τὰς ὁποίας ἐκ πείρας γνωρίζομεν καὶ τῶν ὁποίων αἱ παραστάσεις συγκεκριμένως καὶ ἀορίστως, οἰοῦν ὡς θολὸν νεφέλωμα, ἐμφανίζονται εἰς τὴν συνείδησιν, μὲν ἀκούσωμεν ἢ ἀρθρώσωμεν τὴν λέξιν: «ἐργασία». Τοιοῦτοτρόπως μικρὸν κατὰ μικρὸν ση-
εῖγματα τῶν ἐννοιῶν καὶ *φορεῖς* τοῦ νοήματός των γίνονται αἱ λέξεις, διὰ τῶν ὁποίων τὰς ὀνομάζομεν. Ἄδυνατοῦμεν δὲ νὰ κρίνωμεν ἢ νὰ συλλογισθῶμεν μὲ ἐννοίας ἄνευ τῶν λέξεων, διὰ τῶν ὁποίων ἀποκρυσταλλοῦνται καὶ σαφῶς περιορίζεται τὸ νόημα τῶν ἐννοιῶν. Διανοοῦμεθα δηλ. διὰ τῶν λέξεων.

Μεταξὺ λοιπὸν *διανοήσεως* καὶ *γλώσσης* ὑπάρχει στενὴ καὶ βαθεῖα συνάφεια. Ἡ ἐννοία στερεοῦται, ὅταν διὰ τῆς γλώσσης ἐκφρασθῇ τὸ νόημά της. Ἄνευ τῆς ἐκφράσεως ἢ ἐννοία δὲν δύναται νὰ ἀποκτήσῃ

σταθερόν και καθωρισμένον περιεχόμενον νόηματος· τὸ νόημά της θὰ εὐρίσκειται εἰς ἀκαθόριστον και ρευστὴν κατάστασιν και ἐπομένως οὔτε δι' ἡμᾶς τοὺς ἰδίους δύναται νὰ εἶναι κτῆμα μόνιμον, οὔτε νὰ μεταδοθῆ εἰς ἄλλους εἶναι δυνατόν. Δὲν δυνάμεθα δηλ. ἄνευ τῆς σαφοῦς ἐκφράσεως νὰ συνεννοηθῶμεν μετὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων και νὰ καταστήσωμεν αὐτοὺς κοινωνοὺς τῶν σκέψεών μας. Τοῦτο παρατηροῦμεν καθημερινῶς, ὅταν συνομιλῶμεν μετὰ μικρῶν παιδίων. Εἰς τὴν διάθεσίν των ἔχουν κατ' ἀρχὰς μικρὸν ἀριθμὸν λέξεων, πολλὰς μάλιστα ἰδικῆς των κατασκευῆς και δι' αὐτῶν ἐκφράζουν ποικίλα διανοήματα, τὰ ὅποια εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐννοήσωμεν, ἐὰν δὲν γνωρίζωμεν ἐκ προηγουμένης πείρας τί ἀκριβῶς διατυποῦται δι' ἐκάστης λέξεως.

Ἐξέλιξις τῆς γλώσσης. Τὴν ἐξέλιξιν τῆς γλώσσης δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν κατὰ τὸν ἐξῆς περίπου τρόπον: Ἐν ἀρχῇ αἱ συγκινήσεις (φόβου, χαρᾶς, λύπης, ὀρέξεως, ὀργῆς κτλ.) ἐξωτερικεύοντο και εἰς τὸν ἄνθρωπον, καθὼς και εἰς τὰ ζῶα, δι' ἀνάρθρων κραυγῶν. Τοιοῦτοτρόπως ἐντύπωσις, συγκινήσεις και ἡ ἀκουστικῆ-κινητικῆ εἰκῶν τῆς φωνῆς συνεδέθησαν συνειρμικῶς και πάντοτε αἱ ἐκ τῶν αὐτῶν ἐντυπώσεων γεννῶμεναι συγκινήσεις ἐξεφράζοντο διὰ τῶν αὐτῶν φωνῶν. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὁμως, διὰ τῆς συχνῆς ἐπαναλήψεως, αἱ συγκινήσεις εἰς τὰ συνειρμικὰ ταῦτα συμπλέγματα ἡμβλύνθησαν και αἱ λεγόμεναι ἢ ἀκουόμεναι φωναὶ συνεδέθησαν στενωτέρων μετὰ τῶν *παραστάσεων* τῶν ἀντικειμένων και μετὰ τῶν *διανοημάτων*, τῶν ὁποίων ἀρχικῶς ἐξεφράζον ὄχι τὴν εἰκόνα ἢ τὸ νόημα, ἀλλὰ τὴν συναισθηματικὴν ἀπήχησιν μέσα εἰς τὴν ψυχὴν. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης αἱ συναισθηματικαὶ κραυγαὶ γίνονται *γλωσσικοὶ φθόγγοι* μὲ σκοπὸν τὴν *ἀνακοίνωσιν*.

Οὕτως, ἂς υποθέσωμεν, ὅτι ἀρχικῶς ἡ κραυγὴ γάου-γάου ἐσήμαινε: «φοβοῦμαι ἀπὸ τὸ ζῶον τοῦτο, προφυλάξατέ με»· ἔπειτα ἀμβλυνθείσης τῆς ὑπὸ τῆς ἐντυπώσεως προκαλουμένης συγκινήσεως, ἡ φωνὴ αὕτη ἐσήμαινε «ὁ κύων γαυγίζει» και ἐν τέλει μόνον τὸ ὄνομα «κύων». Διότι πράγματι αἱ πρῶται συνθέσεις φθόγγων (καθὼς και εἰς τὴν γραφὴν αἱ ἰχνογραφούμεναι εἰκόνες, τὰ λεγόμενα *ἰδεογράμματα* π. χ. τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων) εἶναι περιγραφαὶ γεγονότων και ἐκφράζουν *κρίσεις*. Ἐν τέλει δὲ διαφοροποιοῦνται εἰς τὰς λέξεις, ἐκάστη τῶν ὁποίων ἐκ-

φράζει μίαν έννοιαν : «οὗτος», «εἶναι», «κῶν». Διά τοῦ σχηματισμοῦ τῶν λέξεων, δι' ὧν ἀνακοινοῦται τὸ περιεχόμενον ὠρισμένου νοήματος καί διὰ τῆς συντακτικῆς πλοκῆς τῶν λέξεων εἰς προτάσεις, κατὰ τρόπον ὥστε νά ἐκφράζωνται μετ' ἀκριβείας λεπτὰ καί σύνθετα διανοήματα, ἡ γλῶσσα φθάνει εἰς τὸ τελευταῖον στάδιον τῆς ἐξελιξέως της, τὸ ὁποῖον συμπίπτει μέ τὴν ἀκμὴν τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἐννοιαὶ κοιναὶ καὶ λογικαί. Ἐπιστημονικοὶ ὄροι. Ἐλέγομεν ἀνωτέρω, ὅτι τὴν ἐκφώνησιν ἢ τὸ ἄκουσμα τῆς λέξεως, διὰ τῆς ὁποίας ἐκφράζεται μία έννοια, συνοδεύει εἰς τὴν συνείδησιν ἢ ἀνάπλαις, συγκεχυμένως βεβαίως καὶ ἀορίστως, τοῦ περιεχομένου τῶν παραστάσεων τῆς ὁμάδος, τὴν ὁποίαν ὀνομάζομεν συλλογικῶς διὰ τῆς λέξεως καὶ ὅτι διὰ τῆς συνηχίσεως ταύτης προσδιορίζεται τὸ νόημα τῆς έννοιας.⁽¹⁾ Ἐκ τούτου ἔπεται, ὅτι τὸ νόημα τῆς έννοιας ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς *προσωπικῆς ἐμπειρίας* ἐκάστου. Κατ' ἀρχὰς δηλ. ἕκαστος ἄνθρωπος δίδει εἰς τὰς έννοιας τοῦ περιεχομένου νοήματος ἀναλόγως τοῦ πλήθους καὶ τῆς ποικιλίας τῶν παραστάσεων, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὴν ἀτομικὴν του πεῖραν. Διὰ τῆς ἀναστροφῆς ὁμως μετὰ τῶν ἄλλων, ἦτοι διὰ τῆς *κοινωνικῆς συμβιώσεως*, καθορίζεται βαθμιαίως τὸ περιεχόμενον τῶν έννοιῶν, οὕτως ὥστε μετὰ τῶν αὐτῶν λέξεων συνδέεται τὸ αὐτὸ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον νόημα. Ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει ἡ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων συνεννόησις θὰ ἦτο ἀδύνατος.

Αἱ έννοιαὶ ὁμως καὶ μετὰ τὴν τοιαύτην κοινωνικὴν, οὕτως εἰπεῖν, ρύθμισιν τοῦ νοήματός των ἐξακολουθοῦν ἀκόμη νά ἔχουν ἀσαφές καὶ ἀσταθές περιεχόμενον, ἐφ' ὅσον δὲν ἔχει ἐπεξεργασθῆ αὐτάς μεθοδικῶς ὁ ἐπιστημονικὸς νοῦς καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ γλῶσσα δὲν ἔχει καθορίσει μέ ἀκριβείαν τὴν δι' ὠρισμένων λέξεων (*ἐπιστημονικῶν ὄρων*) διατύπωσίν των. Λέγομεν π. χ. «συνείδησιν», «πλοῦτον», «πολίτευμα», ἀλλ' έννοοῦμεν ποικίλα καὶ σκοτεινὰ μᾶλλον ἀντικείμενα. Τὸ ἀκριβές καὶ σαφῶς καθωρισμένον νόημα ἐκάστης τῶν έννοιῶν τούτων διδάσκει εἰς ἡμᾶς μόνον ἡ Ψυχολογία, ἡ Οἰκονομικὴ Ἐπιστήμη καὶ ἡ Πολιτειολογία, αἱ ὁποῖαι μᾶς παρέχουν μετ' ἀκριβείας τὰ *οὐσιώδη γνωρίσματα* αὐτῶν. Τὴν μέθοδον τῆς ἐπεξεργασίας τῶν έννοιῶν ἔρευνα ἡ Λογικὴ. Διὰ τοῦτο τὰς μεθοδικῶς συγκεκριησθῆσάς έννοιας ὀνομάζομεν *λογικὰς*, ἐνῶ τὰς ἄλλας καλοῦμεν *κοινὰς*.

(1) Σημειωτέον, ὅτι βαθμηδὸν τόσο ἐξοικειούμεθα μέ τὰς λέξεις, ὥστε συλλαμβάνομεν ἀμέσως τὸ νόημα τῶν δι' αὐτῶν ἐκφραζομένων έννοιῶν, ἄνευ ἀναπλάσεως οἰασθῆποτε εἰκόνας.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΒΟΥΛΗΣΙΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

ΤΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

1 ΤΟ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ ΚΑΘΟΛΟΥ

Ὁρισμός. Αἰσθήματα καὶ παραστάσεις καὶ διανοήματα, ἐν γένει τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, τὰ ὅποια ἐξητάσαμεν εἰς τὸ πρῶτον μέρος, δὲν ἀφήνουν *ἀσυγκίνητον* τὴν ψυχὴν μας. Ὅταν ὀσφραίνωμεθα εὐώδες ἄνθος ἢ τρώγωμεν εὐχυμὸν τινα καρπὸν, δὲν ἔχομεν μόνον αἰσθήματα ὀσφρήσεως ἢ γεύσεως, ἀλλὰ δοκιμάζομεν ταυτοχρόνως *ἀπόλαυσιν*, εὐχαριστούμεθα. Ἀντιθέτως *ἀηδιάζομεν*, δυσαρεστούμεθα ἐκ τῆς ὁσμῆς ἀποσυντεθειμένου ὧοῦ ἢ ἐκ τῆς γευστικῆς ἐντυπώσεως, τὴν ὁποίαν μᾶς διδὲι ἡ κινίνη ἢ τὸ ρητιέλαιον. Ἀνάπαυσις μετὰ μεγάλην σωματικὴν κόπωσιν μᾶς παρέχει *ἡδονήν*· πολὺ ὥρος ἐπὶ ματαίῳ ἀναμονῇ μᾶς *στενοχωρεῖ*. Ἐπαναβλέποντες μετὰ μακρὰν ἀπουσίαν ἀγαπητὸν φίλον *χαίρομεν*· παρατεινομένη ὀχληρὰ ἐπίσκεψις μᾶς προκαλεῖ δυσφορίαν. Θαυμάζομεν μίαν ἥρωικὴν πράξιν καὶ *ἐνθουσιαζόμεθα*· τὸ ἀσύστολον ψεῦδος προκαλεῖ τὴν ἀηδίαν καὶ τὴν *ἀγανάκτησιν* μας.

Τὰ ψυχικὰ γεγονότα, τὰ ὅποια ἐκτίθενται εἰς τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα, ἔχουν, παρὰ τὰς ἄλλας διαφορὰς τῶν, τοῦτο τὸ κοινὸν γνώρισμα: ὅτι εἶναι συγκινήσεις τῆς ψυχῆς εὐχάριστοι ἢ δυσάρεστοι, ψυχικαὶ δηλ. καταστάσεις, αἱ ὅποια συνυπάρχουν

μετ' άλλων ψυχικῶν φαινομένων, ἰδίως γνωστικῶν. Τὰς ψυχικὰς ταύτας καταστάσεις ὀνομάζομεν *συναισθήματα*. "Ὄθεν *συναισθήματα καλοῦμεν τὰς ψυχικὰς καταστάσεις (συγκινήσεις), διὰ τῶν ὁποίων ἐκδηλοῦται ἡ διάθεσις τῆς ψυχῆς* ἀπέναντι τῶν αἰσθημάτων, τῶν παραστάσεων καὶ τῶν διανοημάτων αὐτῆς, μὲ μίαν λέξιν ἀπέναντι τῶν «*γνώσεών*» τῆς, ὡς καὶ ἀπέναντι τῶν ἀντιδράσεων τῆς θελήσεώς τῆς.

Ἄξιον προσοχῆς εἰς τὸν ὄρισμόν τοῦτον εἶναι, ὅτι τὰ συναισθήματα εἶναι ψυχικὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα πάντοτε συνυπάρχουν μετ' άλλων. Ἀποτελοῦν δηλ. τὴν ἀπήχησιν, τὴν ὁποίαν εὐρίσκουν εἰς τὴν ψυχὴν αἱ διάφοροι ἐνέργειαι αὐτῆς. Εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀπομονώσωμεν μέσα εἰς τὴν συνειδησίμ μας τὸ συναίσθημα καὶ νὰ δοκιμάσωμεν αὐτὸ ἀσχέτως πρὸς τὴν ἐντύπωσιν ἢ τὴν γνῶσιν ἐν γένει, ἢ ὁποῖα τὸ προεκάλεσε. Ἡ χαρὰ ἢ ἡ λύπη, τὴν ὁποίαν αἰσθανόμεθα, εἶναι χαρὰ ἢ λύπη *διὰ κάτι*, τὸ ὁποῖον ἀντελήφθημεν, ἐνεθυμήθημεν ἢ ἐφαντάσθημεν, διὰ κάτι, τὸ ὁποῖον ἐπιθυμοῦμεν ἢ θέλομεν νὰ τὸ ἀποφύγωμεν.

Συμβαίνει ὅμως ἐνίοτε νὰ μὴ ἔξη ἀκόμη γίνεῖ τελείως συνειδητὴ μία ἐξ ἀναμνήσεως παράστασις, ἐνῶ ἤδη ἀπλοῦται εἰς τὴν ψυχὴν μας ἢ ἐξ αὐτῆς ἀπορρέουσα συγκίνησις. Καθὼς πάλιν ἄλλοτε μία λυπηρὰ εἰκὼν ἔχει ἀπομακρυνθῆ τοῦ κέντρου τῆς συνειδησεώς μας καὶ ἐν τούτοις ἐξακολουθεῖ κατέχουσα ἡμᾶς ἢ ἀρχικὴ δυσαρέσκεια. Ὅπως δὲ ἄνευ γνώσεως ἢ ἐπιθυμίας τινὸς δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ συναίσθημα.

Τὰ συναισθήματα εὐρίσκονται εἰς στενὴν συνάφειαν ὄχι μόνον πρὸς τὰ γνωστικά, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ βουλευτικὰ φαινόμενα. Τὰ βουλευτικὰ φαινόμενα, καθὼς θὰ ἴδωμεν εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον, χαρακτηρίζονται ἐκ τούτου, ὅτι τὸν πυρῆνα τῶν ἀποτελεῖ μία *τάσις*, μία προσπάθεια. Ἡ τάσις αὕτη λοιπὸν παρατηρεῖται εἰς πλεῖστα συναισθήματα. Ὄταν δοκιμάζωμεν μίαν συγκίνησιν, αἰσθανόμεθα, ὅτι κάτι ἐντὸς ἡμῶν τείνει πρὸς ἐκκένωσιν, πρὸς ἐξωτερίκευσιν. Δὲν ὑπάρχει π.χ. σωματικὸς πόνος, χωρὶς τὴν τάσιν νὰ ἀπαλλαγῶμεν ἐξ αὐτοῦ ἢ συναίσθημα ἐκδικήσεως, χωρὶς τὴν τάσιν τῆς ἀνταποδόσεως ἢ ἀγάπῃ, χωρὶς τὴν τάσιν πρὸς ἀφοσίωσιν. Διὰ τοῦτο ὀνομάζουσι συνήθως τὰ συναισθήματα ταῦτα *ἐνεργητικὰ* πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τῶν άλλων, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀπλῶς παθήματα τῆς ψυχῆς, δὲν ἐνέχουν δηλ. τάσιν τινά. Τὰ φαινόμενα ταῦτα ἀποδεικνύουν, ὅτι τὰ ψυχικὰ γεγονότα εἰς τὴν πραγματι-

κότητα είναι σύνθετα, αποτελούνται δηλ. και εκ γνωστικῶν και εκ συναισθητικῶν και εκ βουλευτικῶν στοιχείων και ὅτι μόνον διὰ λόγους μεθοδικούς ἢ ψυχολογική ἔρευνα τὰ ἀναλύει, ἀπομονοῦσα ἄλλοτε τὸ ἓν και ἄλλοτε τὸ ἄλλο στοιχεῖον των, διὰ νὰ μελετήσῃ αὐτὰ ἐπισταμένως και διὰ νὰ συλλάβῃ τὴν φύσιν και τὴν πορείαν ἐκάστου. Οὐδὲν τῶν στοιχείων τούτων εἶναι τελείως αὐτοτελές και ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὰ ἄλλα.

Ἰδιότητες τῶν συναισθημάτων. Δύο εἶναι αἱ *ιδιότητες* τοῦ συναισθήματος: τὸ *ποιὸν* και ἡ *ἔντασις*. Ποιοτικῶς τὸ συναίσθημα εἶναι ἢ *εὐχαρίστησις* ἢ *δυσαρέσκεια*. Ἡ εὐχαρίστησις λέγεται συναισθηματικὸς τόνος θετικὸς, ἡ δυσαρέσκεια ἀρνητικὸς. Εὐχαριστήσεως και δυσαρεσκείας ὑπάρχουν, πολλαὶ ποιοτικῶς ἀποχρώσεις: ἄς συγκρίνωμεν, ἐπὶ παραδείγματι, τὴν εὐχαρίστησιν, τὴν ὁποίαν δοκιμάζομεν ἐξ ἑνὸς λουτροῦ, μὲ τὴν χαρὰν τῆς ἀκμῆς τῶν σωματικῶν μας δυνάμεων και τῆς ἀφροντισίας, τὴν ὁποίαν αἰσθανόμεθα εἰς τὸ ὑπαιθρον κατὰ τὴν διάρκειαν ἐκδρομῆς και τέλος μὲ τὴν τέρψιν, τὴν ὁποίαν παρέχει εἰς τὴν ψυχὴν μας ἡ θέα ἑνὸς γλυπτοῦ ἢ ζωγραφικοῦ ἀριστουργήματος. Ὁρισμένως τὰ συναισθήματα ταῦτα, μολονότι εἶναι θετικῶς τόνου και τὰ τρία, παριστάνουν διαφόρους ἀποχρώσεις τῆς εὐχαριστήσεως. Διὰ τοῦτο συνήθως τὰ διακρίνομεν ἀπ' ἀλλήλων ὀνομάζοντες τὸ πρῶτον: εὐχαρίστησιν τῶν αἰσθήσεων, τὸ δεύτερον χαρὰν τῆς ζωῆς και τὸ τρίτον πνευματικὴν ἠδονὴν. Κατὰ βάθος και τὰ τρία αὐτὰ συναισθήματα εἶναι ποιοτικῶς τὰ αὐτά. Ἡ διαφορὰ των ἔγκειται εἰς τοῦτο: ὅτι τὸ πρῶτον προκαλεῖται ἐξ αἰσθημάτων μόνον (ιδίως ὀργανικῶν), τὸ δεύτερον ἐκ περισσοτέρων αἰσθημάτων και ἅμα παραστάσεων, ἐνῶ εἰς τὴν γένεσιν τοῦ τρίτου μετέχει ὄχι μόνον ἡ ὄρασις ἀλλὰ και ἡ μνήμη και ἡ διανόσις και ἡ φαντασία. Ἦτοι τὸ «ἀντικείμενον» εἶναι ἐκάστοτε συνθετώτερον και ὡς ἐκ τούτου ἡ συναισθηματικὴ ἀπήχησις, τὴν ὁποίαν προκαλεῖ ἡ γνῶσις αὐτοῦ μέσα εἰς τὴν ψυχὴν μας, εἶναι πολλαπλῆ. Ἀπλοῦν τὸ συναίσθημα δύο μόνον ποιότητας παρουσιάζει: τὴν εὐχαρίστησιν και τὴν δυσαρέσκειαν.

Διὰ τῆς πολλαπλῆς συναισθηματικῆς ἀπήχησεως, ἡ ὁποία παρακολουθεῖ τὴν γνῶσιν συνθετῶν ἀντικειμένων. ἐξηγεῖται και τὸ λεγόμενον *βάθος* τοῦ συναισθήματος. Διακρίνομεν βαθῆα και ἐπιπόλαια συναισθήματα και διὰ τῶν ἐπιθέτων τούτων δὲν ἐννοοῦμεν τὴν διαφορὰν

κατ' ἔντασιν (Ισχυρά καὶ ἀσθενή). Π.χ. Ισχυρὸς σωματικὸς πόνος εἶναι ὡς πρὸς τὴν δυσσρέσκειαν, τὴν ὁποίαν γεννᾷ, ἐπιπολαιότερος μιᾶς ἀπογοητεύσεως· ἡ τύψις εἶναι συνήθως συναισθημα βαθύτερον καὶ τῆς ἀπογοητεύσεως. Διάφορος ἐπίσης εἶναι ἡ *ἐπέκτασις* τῶν συναισθημάτων ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς ὑπάρξεώς μας· τὸ ἐξ ἑνὸς ἐξαίρετου π.χ. φαγητοῦ εὐχάριστον συναισθημα ἀπλοῦται τρόπον τινὰ ἐπὶ μικρὰς μόνον περιοχῆς τῆς ψυχῆς μας· ἐνῶ ἡ χαρὰ μιᾶς λαμπρᾶς ἐπιτυχίας μεταδίδει τὸν συναισθηματικὸν τόνον τῆς εἰς ὀλόκληρον τὸ περιεχόμενον τῆς ψυχῆς μας καὶ ἐπὶ μακρὸν διατηρεῖται ὡς διαρκῆς εὐθυμος διάθεσις. Τόσον ὅμως τὸ βάθος, ὅσον καὶ ἡ ἐπέκτασις τῶν συναισθημάτων δὲν εἶναι ἰδιότητες αὐτῶν χωρισταί, ἀλλ' ὀφείλονται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι τὰ ἀντικείμενα, ἢ γνῶσις τῶν ὁποίων προκαλεῖ τὴν συγκίνησιν, εἶναι ὡς πρὸς τὴν σύνθεσιν αὐτῶν (ἐξ αἰσθημάτων, παραστάσεων, διανοημάτων) κατὰ βαθμὸν διάφορα καὶ ὡς ἐκ τούτου ἄλλοτε ἢ ἄλλοτε πολλαπλῆ. Εἰς τὴν δευτέραν περιπτώσιν ἔχομεν πολλὰ καὶ ἀλλεπάλληλα συναισθήματα τοῦ αὐτοῦ τόνου καὶ διὰ τοῦτο ἡ συγκίνησις γίνεται βαθύτερα καὶ ἐπεκτείνεται περισσότερον ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς ὑπάρξεώς μας.

Κατὰ τὴν *ἐντασιν* τὰ συναισθήματα εἶναι ἰσχυρότερα ἢ ἀσθενέστερα, τὰ βίαια συναισθήματα, κατὰ τὰ ὁποῖα ὄχι μόνον ψυχικῶς ἀλλὰ καὶ σωματικῶς συγκλονίζεται ὁ ἄνθρωπος, ὀνομάζομεν *ἀψιθυμίας*. Τοιαῦτα εἶναι π.χ. ὁ ἑξαλλος ἐνθουσιασμός, ἢ μέχρι συντριβῆς ἐντροπή, ἢ μανιώδης ὀργή, ὁ τρόμος κτλ. Κατὰ τὰς ἀψιθυμίας διαταράσσεται ἢ πορεία τῶν παραστάσεων καὶ τῶν διανοημάτων (εἰς τὴν λύπην, αἱ παραστάσεις ἐμποδίζονται ἐπὶ τινὰ χρόνον, εἰς τὴν χαρὰν ἢ ροὴ τῶν παραστάσεων εἶναι ταχύτερα), ἢ κυκλοφορία τοῦ αἵματος ἐπιταχύνεται ἢ ἐπιβραδύνεται καὶ αἱ κινήσεις ἐκφράσεως ὑπερβάλλουν πᾶν μέτρον. Εἰς τινὰς ἀψιθυμίας, τὰς ἐρεθιστικὰς, οἱ μυῶνες συστέλλονται ἰσχυρῶς, π.χ. κατὰ τὴν ὀργὴν· εἰς ἄλλὰς πάλιν, τὰς καταθλιπτικὰς, οἱ μυῶνες χαλαροῦνται, π.χ. κατὰ τὸν τρόμον. Τὰς πρώτας ὀνομάζομεν *σθενικὰς* καὶ τὰς δευτέρας *ἀσθενικὰς*.

Ἡ ἀψιθυμία παρουσιάζεται κατ' ἀρχὰς ὡς ἰσχυρὰ ψυχικὴ ταραχή, μετὰ μικρὸν ὅμως καταπίπτει καὶ παραμένει ὡς διάθεσις χαρᾶς ἢ λύπης μετρίας μὲν ἐντάσεως, ἀλλὰ μακρᾶς διαρκείας. Ἡ διάρκεια ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι τὰ προκαλούμενα ὄργα-

νικά αισθήματα εξακολουθούν ύφιστάμενα και μετά την πάρο-
 δον τών έντυπώσεων· ούτω δέ άφ' ένός μέν, όταν προσέχη τις
 αύτά, προωθούν τό συναίσθημα, υπό τοϋ όποίου συνοδεύονται,
 πάντοτε εις τό κέντρον τής συνειδήσεως, άφ' έτέρου δέ προκα-
 λούν διαρκώς τήν ανάμνησιν τών γεγονότων, εις τά όποια
 όφείλεται ή συγκίνησις.

Τά συναισθήματα έχουν διάφορον *διάρκειαν*· ή εύθυμία ή
 προκληθείσα έξ εύφυοϋς λογοπαιγνίου παρέρχεται ταχέως· αντι-
 θέτως ή χαρά διά μίαν έπιτυχή πράξιν διατηρείται επί πολύ.
 Τήν διάρκειαν δέν κατελέξαμεν μεταξύ τών ιδιοτήτων τοϋ
 συναισθήματος, διότι εΐναι γνώρισμα όλων έν γένει τών ψυχι-
 κών γεγονότων.

Σωματικαί έκδηλώσεις τών συναισθημάτων. Τά συναισθή-
 ματα έξωτερικεύονται διά διαφόρων σωματικών έκδηλώσεων.
 Έπηρεάζονται δι' αύτών οί παλμοί τής καρδιάς, ή άναπνοή και
 ή κυκλοφορία τοϋ αίματος, ό σφυγμός έπιβραδύνεται ή έπιτα-
 χύνεται, τό πρόσωπον ώχριϕ ή έρυθριϕ, οί μύες συστέλλονται
 ή διαστέλλονται. Κατά τās συγκινήσεις πληροφορούμεθα τās
 σωματικές τούτας άλλιοΰσεις δι' όργανικών και μυϊκών αισθη-
 μάτων. Διά τών κατά τήν έπιφάνειαν τοϋ σώματος άλλιοΰσεων
 ώς και τών άλλων έκφραστικών κινήσεων (γέλως, δάκρυα κτλ.),
 συμπεραίνομεν έπίσης τά συναισθήματα τών άλλων ανθρώπων.
 Πειραματικώς έξηκριβώθη διά διαφόρων ειδικών όργάνων, ότι
 κατά τήν χαράν ή άναπνοή γίνεται ταχυτέρα και έπιπολαιό-
 τερα, ό σφυγμός ύψηλότερος και μακρότερος, τό αίμα άπωθει-
 ται πρός τήν περιφέρειαν και τόν έγκέφαλον. Αί μεταβολαί
 αύται έρμηνεύονται υπό μερικών ψυχολόγων ώς τάσις τοϋ
 όργανισμού πρός διατήρησιν τής χαρδς, διότι ή συσσώρευσις
 αίματος εις τήν περιφέρειαν και εις τόν έγκέφαλον αύξάνει τήν
 εύαισθησίαν και τήν Ικανότητα τών όργάνων νά δεχθούν τόν
 εύχάριστον έρεθισμόν. Κατά τήν λύπην ή έμποδίζεται ή άνα-
 πνοή και γίνεται λίαν έπιπολαία ή μετά τήν άρχικήν παρακώ-
 λυσιν γίνεται βαθεΐα και βραδεΐα· ό σφυγμός γίνεται βραχύτε-
 ρος και χαμηλότερος και εις τόν έγκέφαλον παρατηρείται άναι-
 μία, έξ αίτίας τής όποίας έν τέλει οί δυσάρεστοί έρεθισμοί δέν

γίνονται πλέον αίσθητοί—ἀπόδειξις κοί τοῦτο, ὅτι ὁ ὄργανισμός τείνει αὐτομάτως νά ἀπαλλαγῇ τῆς δυσαρρεσκείας.

Καί εἰς τὰ συναισθήματα ἀποκαλύπτεται ἡ ἀρχή τῆς σκοπιμότητος, ἡ ὁποία διέπει τὸν ὄργανισμόν μας· ἐρεθισμοί, διὰ τῶν ὁποίων προάγεται ἡ ζωὴ καὶ εὐνοεῖται ἡ πορεία τοῦ ψυχικοῦ βίου. προκαλοῦν εὐχάριστα συναισθήματα, ἀντιθέτως δὲ γίνονται μετὰ δυσαρρεσκείας δεκτοὶ ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι βλάπτουν τὴν ὑγείαν τοῦ σώματος καὶ παρακωλύουν τὸν ψυχικὸν βίον. Αἱ σωματικαὶ ἐκδηλώσεις τῶν συναισθημάτων ἀποδεικνύουν, ὅτι καὶ ὁ μηχανισμὸς τοῦ σώματος ἀντιδρᾷ αὐτομάτως, κατὰ τρόπον ὥστε νά διατηρήσῃ τοὺς πρώτους καὶ νά ἀπαλλαγῇ τῶν δευτέρων. Συμβαίνει βεβαίως καὶ τοῦτο: εὐχαριστούμεθα ἐκ τῆς γεύσεως δηλητηρίου, ἐνῶ ἀντιθέτως μᾶς δυσσρεστεῖ ὠφέλιμον φάρμακον. Ἄλλ' ὁ κανὼν ἰσχύει διὰ τὸ ἄμεσον ἀποτελεσμα τῶν ἐρεθισμῶν, ὅχι καὶ διὰ τὰς ἐμμέσους καὶ ἀπωτέρας συνεπειὰς αὐτῶν ἐπὶ τῆς ὑγείας τοῦ σώματος. Τὸ γλυκὺ δηλητήριον εἶναι εὐχάριστον καὶ τὸ φάρμακον δυσάρεστον διὰ τὴν γλῶσσαν μόνον. Ἡ ἔρθη γνώσις καὶ ἐκτίμησις τῶν ἐμμέσων καὶ ἀπωτέρων συνεπειῶν εἶναι ἄρκετὴ νά μᾶς πείσῃ, ἐν ἀναμονῇ π.χ. τοῦ εὐχαρίστου συναισθήματος τῆς ὑγείας, νά ὑποβληθῶμεν εἰς ὀδυνηρὰν ἐγχείρησιν.

□ 2. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

Ἀνάπλασις τῶν συναισθημάτων. Ὅταν δοκιμάζωμεν συγκλήνησιν ἐξ ἑνὸς ἀντικειμένου εἰς ὠριζμένην στιγμὴν τῆς ζωῆς μας, ἀντικείμενον καὶ περίστασις διατηροῦν τὸν συναισθηματικὸν τόνον τῶν εἰς τὴν ἀνάμνησίν μας. Τὰ συναισθήματα δηλ. συνδέονται μνημονικῶς μετὰ τῶν ἀντικειμένων (*συνειρμός τῶν συναισθημάτων*) οὕτως ὥστε, ὅταν ἐπανέλθῃ εἰς τὴν συνείδησίν μας ἡ εἰκὼν αὐτῶν, ἀναπλάσσονται καὶ τὰ συναισθήματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν μετ' αὐτῶν συνδεθῇ (*ἀνάπλασις τῶν συναισθημάτων*). Ὁ μικρὸς παῖς, ὁ ὁποῖος ἔκαυσε τὸν δάκτυλόν του εἰς τὴν φλόγα τοῦ κηρίου, φοβεῖται, ὅταν βλέπῃ κηρίον ἀνημμένον. Ἐνθυμούμενοι μίαν θλιβεράν σκηνήν, καθ' ἣν προσεβλήθημεν καιρῶς, αἰσθανόμεθα ἐκ νέου τὴν ἔντροπήν, τὴν ὁποίαν τότε ἐδοκιμάσαμεν. Ὁ μικρὸς παῖς ὅμως φοβεῖται ὅχι μόνον τὴν φλόγα ἀλλὰ καὶ τὸ κηροπήγιον ἢ τὸ ἔπιπλον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὐρίσκετο ἄλλοτε τὸ κηρίον· δὲν ἐντρεπόμεθα μόνον, ὅταν ἐνθυμηθῶμεν τὸ ἐπεισόδιον τῆς προσβολῆς, ἀλλ' ἀποφεύγομεν καὶ

τὸ μέρος ὅπου διεδραματίσθη ἡ σκηνή. Ἄκόμη καὶ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα παρευρέθησαν τότε εἰς αὐτήν, μᾶς εἶναι δυσάρεστα, μολοντοὶ οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουν πρὸς τὸ θλιβερὸν ἐκεῖνο γεγονός. Εἰς τὰ παραδείγματα ταῦτα παρατηρεῖται μεταβίβασις τοῦ συναισθηματικοῦ τόνου ἑνὸς ἀντικειμένου εἰς ἄλλα, τὰ ὁποῖα ἐγένοντο ταυτοχρόνως μετ' ἐκείνου ἀντιληπτὰ, ἐνῶ δὲν ἀρμόζει εἰς αὐτὰ κυρίως ἢ ἀποδιδόμενος συναισθηματικὸς χρωματισμός.

Τὸ φαινόμενον τοῦτο τῆς μεταβιβάσεως τοῦ συναισθήματος ἐξηγεῖται ὡς ἑξῆς: ἡ ἐντύπωσις ἢ ἡ παράστασις τῶν ἀντικειμένων τούτων ἀναπλάσσουν εἰς τὴν συνείδησιν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νόμων τοῦ συνειρμοῦ τὴν εἰκόνα ἐκείνου, μετὰ τοῦ ὁποῦ ἔχει συνδεθῆ τὸ δυσάρεστον συναίσθημα καὶ διὰ τοῦτο προκαλοῦν λύπην· ἐνίοτε δὲν προφθάνει ἡ ἀναπλασσομένη εἰκὼν νὰ διέλθῃ τὸ κατώφλιον τῆς κυρίως συνειδήσεως (τῆς περὶ τὸ κέντρον δηλ. περιοχῆς) καὶ τὸ συναίσθημα προτρέχον κυριαρχεῖ εἰς τὴν ψυχὴν μας. Ὅχι σπανίως μάλιστα, μόλις ἡ παράστασις τείνει νὰ γίνῃ τελείως συνειδητὴ, παραμερίζεται ἀποτόμως ὑπ' ἄλλων καὶ τότε φαίνεται εἰς ἡμᾶς τελείως ἀνεξήγητος ἢ συγκινησις, ἢ ὁποῖα μᾶς κατέχει. Ἀναλύοντες ὅμως μετὰ προσοχῆς τὰς ἐντυπώσεις μας, δυνάμεθα νὰ ἀνεύρωμεν τὴν αἰτίαν αὐτῆς.

Τὸ φαινόμενον τῆς μεταβιβάσεως δύναται νὰ ἐξηγήσῃ πολυλὰς περιπλοκάς καὶ ἰδιορρυθμίας τῆς συναισθηματικῆς ζωῆς. Ὁ ἀθῶος ἄγγελος κακῆς εἰδήσεως γίνεται εἰς ἡμᾶς ἀνιπαθῆς· ὅ,τι δῆποτε ἔχουν ἐγγίσει αἱ χεῖρες ἀγαπητῶν προσώπων, εἶναι δι' ἡμᾶς πολῦτιμον κειμήλιον· ἢ θέα τραπέζης ἐστρωμένης ἀνοίγει τὴν ὄρεξιν· αἱ μητέρες δεικνύουν στοργὴν καὶ πρὸς τὰ παιδιά, τὰ ὁποῖα ὁμοιάζουν πρὸς τὰ τέκνα τῶν κ.ο.κ. Πολλοὶ δεισιδαιμονοῦναι τῶν ἀπολιτίστων ἢ τῶν ἀμαθῶν ἀνθρώπων ἐξηγοῦνται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Καὶ τὰ σύμβολα κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον μᾶς συγκινοῦν: ὁ πέλεκυς ἐνέπνεεν εἰς τοὺς ἀρχαίους Κρήτας θεῖον δέος· ἡ Τρίτη καὶ ἡ Παρασκευὴ θεωροῦνται ἡμέραι ἀποφράδες κ.ο.κ.

Κατὰ τὴν ἀνάμνησιν πολὺ παλαιῶν γεγονότων δὲν ἀναπλάσσονται πλήρως καὶ τὰ μετ' αὐτῶν συνδεδεμένα δυσάρεστα,

ἀλλά κυρίως τὰ εὐχάριστα συναισθήματα. Ἡ πάροδος τοῦ χρόνου ἐξωρατίζει, οὕτως εἶπειν, τὸ παρελθόν. Τὸ φαινόμενον τοῦτο ὀνομάζεται *αἰσιοδοξία τῆς ἀναμνήσεως*; καὶ ἐξηγεῖται διὰ τῆς τάσεως τῆς ψυχῆς μας νὰ διατηρῆ τὸ εὐχάριστον καὶ νὰ ἀπαλλάσσεται κατὰ τὸ δυνατόν τοῦ δυσαρέστου· διὰ τοῦτο τὰ συναισθήματα τῆς λύπης λησμονοῦνται ταχύτερον τῶν συναισθημάτων τῆς χαρᾶς. Χαρακτηριστικὴν ἐξαίρεσιν ἀποτελοῦν τὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα συνεκίνησαν ἡμᾶς βαθύτατα.

*Ἰχνη ἀνεξάλειπτα ἀφήνουν συνήθως αἱ ἀναμνήσεις τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ὅταν ἔχουν ἔντονον συναισθηματικὸν χρῶμα. Ἐνίοτε λησμονοῦνται αἱ ἀρχικαὶ παραστάσεις, παραμένει ὅμως ἡ ἐπίδρασις αὐτῶν ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος καὶ ὄχι σπανίως ἡ ἐπίδρασις αὕτη ἐκδηλοῦται κατὰ τρόπον παθολογικόν. Ἀναφέρεται τὸ παράδειγμα ἀνθρώπου κατὰ τὰ ἄλλα ὑγιούς, ὅστις εἰς τὴν θέαν μόνον τοῦ κρέατος κατελαμβάνετο ὑπὸ ἀνεξηγήτου φόβου καὶ ἀηδίας. Ἐπιμελὴς ἔρευνα τῶν ἀναμνήσεων τῆς παιδικῆς του ζωῆς ἀπέδειξεν, ὅτι εἰς μικρὰν ἡλικίαν εἶδε διὰ πρώτην φοράν ζῶον σφαζόμενον, τὸ ὁποῖον ἐξέβαλλεν ἀνατριχιαστικὰς φωνάς. Ἐκτοτε ἔβλεπε πλέον μὲ ἀποτροπιασμὸν καὶ αὐτὸ τὸ μαγειρευμένον κρέας.

Διὰ τῆς ἀναπλάσεως τῶν συναισθημάτων ἐξηγεῖται καὶ ἡ λεγομένη *συνειρμικὴ ἀπήχησις*. Ἐνίοτε δηλ. ἡ ἀντίδρασις, τὴν ὁποῖαν φέρει συναισθημά τι, εἶναι δυσανάλογος πρὸς τὸν προκαλέσαντα ἐρεθισμόν· ἀπλῆ παρατήρησις εἰς τόνον χαμηλὸν ἐξοργίζει ὑπερμέτρως τὸν ἀκούοντα. Ὁ ξένος παρατηρητὴς ἀδυνατεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν παραφορὰν τοῦ ἐξοργισθέντος, ὁ οἰκεῖος ὅμως ἐννοεῖ, ὅτι ἡ παροῦσα ἐντύπωσις ἀνεκάλεσεν εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ προσβληθέντος γεγονότα σχετικὰ, συνδεδεμένα συνειρμικῶς μετὰ συναισθημάτων τοῦ αὐτοῦ ποιοῦ καὶ ἡ ἀψιθυμία προέκυψεν ἐκ τῆς ἀθροιστικῆς τονώσεως τῶν συγκινήσεων. Κατὰ ταῦτα ἡ ἔντασις τοῦ συναισθήματος δὲν ἐξαρτᾶται μόνον ἐκ τῶν ἰδιοτήτων τοῦ ἀντικειμένου, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ὅλης ἐμπειρίας τοῦ ὑποκειμένου. Δύναται νὰ ἐνισχυθῇ συναισθημά τι σημαντικῶς διὰ τῆς ἀναπλάσεως ἄλλων τοῦ αὐτοῦ τόνου.

Συναισθήματα ἀξίας. Ἐπὶ τῶν συναισθημάτων τῆς εὐχαριστήσεως ἢ τῆς δυσαρεσκείας, τὰ ὁποῖα προκαλοῦν εἰς τὴν ψυχὴν μας τὰ διάφορα ἀντικείμενα, θεμελιούμενα τὴν *ἀξίαν* αὐτῶν ἢ τὴν *ἀπαξίαν*. Ὅταν μία ζωγραφικὴ εἰκὼν τέρπη ἡμᾶς μὲ τὴν θέαν τῆς, τὸ συναισθημα

τοῦτο κάμνει τὴν εἰκόνα ἀξιόλογον δι' ἡμᾶς. Εὐχαριστούμεθα, ὅταν ἔχωμεν αὐτὴν τὴν εἰκόνα εἰς τὴν κατοχὴν μας καὶ δυνάμεθα νὰ τὴν ἀπολαμβάνωμεν λυπούμεθα, ὅταν χάσωμεν αὐτὴν ἢ ὅταν καταστραφῇ (συνήθως τότε διὰ πρῶτην φοράν αἰσθανόμεθα τὴν ἀξίαν τῆς). Χαίρομεν διὰ τὴν ὑπαρξιν, τὴν προαγωγὴν καὶ τὴν ἀπέκτησιν ἀντικειμένων ἀξιολόγων καὶ λυπούμεθα διὰ τὴν ἀνυπαρξίαν, τὴν κατόπτωσιν, τὴν φθοράν καὶ τὴν ἀπώλειαν αὐτῶν. Ἀντίθετος εἶναι ἡ ψυχικὴ διάθεσις μὲς ἀπέναντι τῶν ἀναξιολόγων ἀντικειμένων. Πρόσωπα, πράγματα, ἰδιότητες καὶ γεγονότα συνδεόμενα μετὰ συναισθημάτων εὐχαριστήσεως ἢ δυσαρρεσκείας ἀποκοτῶν δι' ἡμᾶς ἀξίαν ἢ ἀπαξίαν *μόνιμον* πλέον καὶ τότε ὀνομάζονται *ἀγαθὰ* εἰς τὴν πρῶτην περίπτωσιν καὶ *κακὰ* εἰς τὴν δευτέραν. Διὰ τῆς μεταβιβάσεως τοῦ συναισθηματικοῦ τόνου ἀποκοτῶν ἀξίαν καὶ τὰ ἀντικείμενα ἐκεῖνα, τὰ ὅποια κατ' ἐπανάληψιν μετεχειρίσθημεν ὡς μέσσα, διὰ νὰ δημιουργήσωμεν ἢ νὰ προμηθευθῶμεν τὰ ἀγαθὰ, νὰ ἀπαλλαγῶμεν ἢ νὰ ἀπομακρυνθῶμεν τῶν κακῶν. Περιπτώσεις γνωστοτάτης τοιαύτης μεταβιβάσεως εἶναι ἡ ἀξιοποίησις τοῦ χρήματος. Κατ' ἀρχὴν εἶχε μόνον *ἀξίαν μέσου* διὰ πολλοὺς ὅμως ἀνθρώπους (παράδειγμα: ὁ φιλάργυρος) ἀπέκτησε βαθμιαίως *ἀξίαν σκοποῦ* πλέον.

Συχνάκις θεωροῦμεν μερικὰ ἀντικείμενα ἀγαθὰ ἢ κακὰ, ἐνέχοντα δηλ. ἀξίαν ἢ ἀπαξίαν, ὄχι διότι κρίνομεν οὐτὰ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς προσωπικῆς μας συναισθηματικῆς ἐμπειρίας, ἀλλὰ διότι οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι, μετὰ τῶν ὁποίων συμβιοῦμεν ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας, ἐκτιμοῦν καὶ ἐπιτρέπουν, καταδικάζουν ἢ ἀπαγορεύουσιν οὐτὰ (*ἀξιολογικὴ ὑπόβολή*). Ὄταν μετὰ τῆς εὐχαρίστου συγκινήσεως, τὴν ὅποιαν παρέχουν εἰς ἡμᾶς ὠρισμένα ἀγαθὰ, ἔχομεν τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἡ ἀξία τῶν ἔγκειται ὄχι εἰς τὴν προσωπικὴν ὠφέλειαν, τὴν ὅποιαν ἔχομεν ἢ προσδοκῶμεν ἐξ αὐτῶν, ἢ εἰς τὴν ἰδιότητά των νὰ ἰκανοποιοῦν τὰς ἀτομικὰς μας ἀνάγκας (*ἀξίαι ὑποκειμενικαί*), ἀλλὰ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν φύσιν των καὶ διὰ τοῦτο ἐπιβάλλονται εἰς τὴν ἐκτίμησιν ὄλων, τότε τὴν ἀξίαν τῶν ἀγαθῶν τούτων τὴν ὀνομάζομεν *ἀντικειμενικὴν*. Ὑψιστὰ ἀντικειμενικὰ ἀξίαι θεωροῦνται τὸ Κάλλος, ἡ Ἀρετὴ καὶ ἡ Ἀληθεία.

12) *Νόμοι τῶν Συναισθημάτων*. Τὰ συναισθήματα ἐνισχύονται σημαντικῶς διὰ τῆς ἀναπλάσεως ἄλλων ἀντιθέτου πειοῦ (*νόμος τῆς ἀντιθέσεως*). Ἡ εὐχαρίστησις, τὴν ὅποιαν αἰσθανόμεθα εἰς τὴν θαλπωρὴν τῆς οἰκιακῆς ἐστίας, ἐνισχύεται, ὅταν βλέπωμεν πόσον ὁ καιρὸς ἔξω εἶναι ψυχρὸς καὶ δυσάρεστος. Ἀντιθέτως ἢ δυσαρρέσκεια, τὴν ὅποιαν δοκιμάζομεν, ὅταν βαδιζώμεν ἐν ὥρᾳ χειμῶνος ὑπὸ βροχὴν κτλ. δι' ἐκτέλεισιν ἐπιπόνου ἐργασίας, ἐπιτείνεται μόλις ἀντικρῶσμεν καλῶς θερμαινομένην καὶ ἄνετον

κατοικίαν. Ἡ ἐνίσχυσις τοῦ συναισθήματος εἰς αὐτάς τὰς περιπτώσεις ὀφείλεται εἰς τοῦτο : ἡ ἀντίληψις τῆς ἀντιθέτου καταστάσεως ἀναπλάσσει διαφόρους παραστάσεις καὶ προκαλεῖ διανοήματα, τῶν ὁποίων ὁ συναισθηματικὸς τόνος προστιθέμενος εἰς τὸ ὑπάρχον συναισθημα αὐξάνει τὴν ἔντασιν αὐτοῦ. Ὑγιαίνοντες δὲν χαίρομεν τόσον πολὺ, ὅσον κατὰ τὸ στάδιον τῆς ἀναρρώσεως μετὰ βαρεῖαν νόσον· διότι τότε ἀναπολοῦμεν τοὺς κινδύνους, τοὺς ὁποίους διετρέξαμεν καὶ ἐκτιμῶντες τὴν ἀξίαν τῆς ζωῆς αἰσθανόμεθα ἐντονώτερον τὴν εὐχαρίστησιν τῆς ὑγείας, τὴν ὁποίαν τώρα ἀπολαμβάνομεν.

Ἰσχυρότερον γίνεται τὸ συναισθημα, ὅταν ἐμφανίζεται κατόπιν ἄλλου τῆς αὐτῆς ποιότητος, ἀλλ' ἀσθενεστέρου. Μία λίαν εὐχάριστος εἶδησις, ἣτις μᾶς εὐρίσκει τὴν στιγμήν, κατὰ τὴν ὁποίαν μόλις ἐδοκιμάσαμεν τὴν ἀσθενῆ ἔστω ἱκανοποίησιν μιᾶς ἐπιτυχοῦς πράξεως, γίνεται ἐντονώτερον αἰσθητή. Ἀντιθέτως, ὅταν δοκιμάσωμεν κατ' ἐπανάληψιν τὸ αὐτὸ συναισθημα ἐξ ὁμοίων γνωστικῶν στοιχείων (ἐντυπώσεων, παραστάσεων κτλ.), ἡ συγκίνησις μας μικρὸν κατὰ μικρὸν ἀμβλύνεται καὶ βαθμηδὸν τὸ αὐτὸ γεγονὸς μᾶς ἀφήνει πλέον ἀδιαφόρους (*νόμος τῆς ἀμβλύνσεως*). Τὰ ἀλλεπάλληλα κέρδη δὲν συγκινοῦν πλέον τὸν εὐτυχη εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις του ἔμπορον· αἱ κατ' ἐπανάληψιν ἐπιβαλλόμεναι σωματικαὶ ποιναὶ οὐδεμίαν πλέον αἴσθησιν προκαλοῦν εἰς τὸν τιμωρούμενον. Εἰς αὐτάς τὰς περιπτώσεις ἡ ἀμβλυνσις ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἀντικείμενα συχνότατα ἐπαναλαμβανόμενα δὲν ἔχουν πλέον τὴν αὐτὴν ἀξίαν καὶ ἐπομένως δὲν ἐξακολουθοῦν νὰ εὐρίσκουν εἰς τὴν ψυχὴν τὴν αὐτὴν *συναισθηματικὴν* ἀπήχησιν. Ἀξίαν διὰ τὴν ζωὴν ἔχει τὸ ἔκτακτον καὶ τὸ σπάνιον· πρὸς τὸ τακτικὸν καὶ σύνηθες ἐξοικειούμεθα τόσον, ὥστε δὲν προσηλοῦμεν πλέον ἐπ' αὐτοῦ τὴν προσοχὴν μας. Ἐπομένως τοῦτο χάνει τὸ συναισθηματικὸν του χρῶμα καὶ δὲν μᾶς προκαλεῖ οὐδεμίαν συγκίνησιν. Ἐκτὸς τούτου ἡ ἀμβλυνσις ὀφείλεται καὶ εἰς φυσιολογικοὺς λόγους : ἡ κόπωσις τοῦ ὀργανισμοῦ ἐπιφέρει ἀναισθησίαν ἀπέναντι τῶν νέων ἐρεθισμῶν. Σχεδὸν δηλ. δὲν ἀντιλαμβάνόμεθα πλέον τὸ αὐτὸ κατ' ἐπανάληψιν εὐχάριστον ἢ δυσάρεστον ἀντικείμενον.

Τὰ Συναισθήματα καὶ τὸ Ἐγώ. Τὰ συναισθήματα δὲν ἐξαρτῶνται μόνον ἀπὸ τὴν φύσιν τῶν ἀντικειμένων· ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου δύνανται νὰ γεννηθοῦν μέσα εἰς τὴν ψυχὴν μας καὶ ἀντίθετα κατὰ τὸ ποῖον συναισθήματα. Τὸ φαγητὸν τῆς ἰδιαιτέρας μας προτιμήσεως προκαλεῖ εἰς ἡμᾶς ἀηδίαν, ὅταν ἔχωμεν φάγει κατὰ κόρον· μία λίαν ἐπιθυμητὴ ἐπίσκεψις μᾶς εἶναι δυσάρεστος, ὅταν παρουσιάζεται εἰς ἀκατάλληλον στιγμήν. Εὐρισκόμενοι ἐν καταθλίψει, εἰς κόπωσιν ἢ ἐρεθισμόν, δὲν δυνάμεθα νὰ αἰσθανθῶμεν καθαρὰν χαρὰν καὶ ἐκ τοῦ μᾶλλον εὐχαρίστου γεγονότος· ἀντιθέτως, ὅταν ἔχωμεν ἀκμαίας τὰς σωματικὰς καὶ ψυχικὰς δυνάμεις καὶ εἴμεθα ἡσυχοὶ, εὐρίσκομεν εὐχάριστα καὶ ἐνδιαφέροντα πολλὰ πράγματα, τὰ ὅποια εἰς ἄλλας περιστάσεις δύνανται ἀκόμη καὶ νὰ μᾶς δυσαρεστήσουν. Ἐκ τούτων συμπεραίνομεν, ὅτι τὰ συναισθήματα προσδιορίζονται ὄχι μόνον ὑπὸ τῆς φύσεως τοῦ ἀντικειμένου, τὸ ὅποῖον τὰ προκαλεῖ, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς καταστάσεως, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρισκόμεθα. Ἡ κατάσταση αὕτη εἶτε εἶναι στιγμιαία καὶ ὀφείλεται εἰς ἐφήμερα, τυχαῖα γεγονότα, εἶτε ἐξαρτᾶται ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς ἰδιοσυγκρασίας μας, ἐκ τῶν συναισθηματικῶν δηλ. *προδιαθέσεών μας*. Αἱ συναισθηματικὰ μας προδιαθέσεις σχηματίζονται βεβαίως καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀτομικῆς μας ἐμπειρίας, ἀναλόγως δηλ. τῶν περιστατικῶν τῆς ζωῆς μας.

Ἐδράζονται ὅμως κυρίως ἐπὶ *ἐμφύτων* γνωρισμάτων τοῦ χαρακτήρος μας. (Σπουδαιότατην σημασίαν ἔχουν εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην τὰ γεγονότα τῆς παιδικῆς ἡλικίας, διότι, ὡς ἐλέγομεν ἀνωτέρω, αἱ ἐξ αὐτῶν ἀναμνήσεις διατηροῦνται βαθύτατα καὶ ἐπηρεάζουν σημαντικῶς τὸν χαρακτήρα μας). Ἐμφυτος εἶναι ἡ γενικὴ συναισθηματικὴ δυναμικότης ἐνὸς προσώπου, ἥτοι ἡ δεκτικότης του εἰς συγκινήσεις.

Ἐπάρχουν φύσεις εὐθυμοὶ καὶ σοβαραί, ἐπιπόλαιαι καὶ βαθεῖαι κ.ο.κ. Τέσσαρες τύποι *συναισθηματικῶν* ἰδιοσυγκρασιῶν διακρίνονται παλαιόθεν: ὁ αἱματώδης, ὁ χολερικός, ὁ μελαγχολικός καὶ ὁ φλεγματικός⁽¹⁾. Ὁ *αἱματώδης* συγκινεῖται εὐκόλως,

(1) Οἱ ὄροι ο἗τοι ἔλκουν τὴν καταγωγὴν τῶν ἀπὸ τοῦ Ἰπποκράτους

μεταβάλλει ταχέως συναισθήματα και διαθέσεις και είναι κατά τὸ πλεῖστον εὐθυμος. Ὁ *χολερικός* συγκινεῖται εὐκόλως και ἰσχυρῶς, τὰ δὲ συναισθήματά του ἔχουν διάρκειαν μεγάλην. Ὁ *μελαγχολικός* συγκινεῖται δυσκόλως, ἀλλ' ἐντόνως, τείνει δὲ μονίμως πρὸς δυσθύμους διαθέσεις. Ὁ *φλεγματοικός* συγκινεῖται δυσκόλως και κατὰ κανόνα τὰ συναισθήματά του εἶναι ἀσθενή· εἶναι ὁ κυρίως ἀπαθής τύπος.

3. ΕΙΔΗ ΤΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

Ἔνεκα τοῦ πλήθους και τῆς μεγάλης ποικιλίας τῶν συναισθημάτων, εἶναι δυσκολώτατον, ἂν μὴ ἀδύνατον, νὰ περιληφθοῦν ὅλα τὰ εἶδη αὐτῶν εἰς πίνακα, ὁ ὁποῖος νὰ παρουσιάσῃ μὲ ἀκρίβειαν και λογικὴν τάξιν τὰς διαιρέσεις και ὑποδιαιρέσεις αὐτῶν. Διὰ τοῦτο θὰ ἀναφέρωμεν τὰς κυριωτέρας διαιρέσεις και ὑποδιαιρέσεις τῶν συναισθημάτων, αἱ ὁποῖαι ἔχουν τύχει γενικῆς ὁπωσδήποτε ἐπιδοκιμασίας μεταξὺ τῶν ψυχολόγων.

Εἰς μίαν διαιρέσιν τῶν συναισθημάτων τὴν βάσιν δίδουν αἱ θεμελιώδεις ὁρμαί, αἱ ὁποῖαι κατευθύνουν τὴν βουλευτικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου: ἡ ὁρμὴ τῆς διατηρήσεως και ἀναπτύξεως τοῦ Ἐγῶ, ἡ ὁρμέμφυτος στάσις τοῦ Ἐγῶ ἀπέναντι τοῦ Σὺ (φιλία, ἐχθρότης κτλ.) και ἡ κοινωνικὴ ὁρμή. Οὕτω τὰ συναισθήματα (τὰ πλεῖστα βεβαίως και ὄχι ὅλα) διαίροῦνται εἰς τρεῖς τάξεις: α) εἰς τὰ *συναισθήματα τοῦ Ἐγῶ*, β) εἰς τὰ *συναισθήματα τοῦ Σὺ* και γ) εἰς τὰ *κοινωνικά*

α) Συναισθήματα τοῦ Ἐγῶ εἶναι τὸ θετικὸν και ἀρνητικὸν *αὐτοσυναίσθημα*, ἥτοι ἡ χαρὰ και ἡ ὑπερηφάνεια ἐκ τῆς συναισθήσεως τῆς δυνάμεως και τῆς ἀξίας μας, ἡ λύπη και ἡ ταπεινωσις ἐκ τῆς συναισθήσεως τῆς ἀδυναμίας και τῆς ἀπαξίας μας. Μετὰ τῆς ὁρμῆς τῆς διατηρήσεως τοῦ Ἐγῶ συνδέονται τὸ μαχητικὸν ἔνστικτον και τὸ ἔνστικτον τῆς φυγῆς. Ἐκ τῶν ἔνστικτῶν τούτων πηγάζουν τὰ συναι-

και τῶν μαθητῶν του. Ὁ Ἴπποκράτης ἐδίδασκεν, ὅτι αἱ τέσσαρες ἰδιοσυγκρασίαι ὀφείλονται εἰς κρᾶσιν τῶν τεσσάρων κυρίων χυμῶν τοῦ σώματος: τῆς (κιτρίνης) χολῆς, τοῦ αἵματος, τῆς μελαίνης χολῆς και τοῦ φλέγματος και ὅτι ἡ ὑπεροχὴ ἐνθὸς ἐκ τῶν χυμῶν τούτων κατὰ τὴν κρᾶσιν ἔδιδεν εἰς τὸν συναισθηματικὸν χαρακτήρα ἐκάστου ἀνθρώπου τὸν ἰδιαιτέρον τύπον του.

σθήματα της *δωγής* και του *φόβου*. Ἐν γένει εἰς τὰ συναισθήματα τοῦ Ἐγὼ ἀνήκουν αἱ συγκινήσεις, τὰς ὁποίας προκαλεῖ οἰαδήποτε ἐπιτυχία ἢ ἀποτυχία, ἢ τιμὴ καὶ ὁ ἐξευτελισμὸς κ.ο.κ. Ἐκ τῶν συναισθηματικῶν τούτων καταστάσεων ἐξήρθη ἐσχάτως καὶ ἠρευνήθη ἐπιμελῶς ἡ μεγάλη σημασία τοῦ ἀρνητικοῦ αὐτοσυναισθήματος, τοῦ *συναισθήματος τῆς μειονετικότητος*. Ἰσχυρὸν συναισθημα μείονετικότητος ἰδίως κατὰ τὴν μικρὰν ἡλικίαν (ὁ παῖς αἰσθάνεται ἑαυτὸν μικρὸν καὶ ἀδύνατον τὴν ἐντύπωσιν ταύτην ἐνισχύουν ὄργανικὰ ἐλαττώματα, δυσμενεῖς ἐπιδράσεις τοῦ περιβάλλοντος, μείονετικὴ θέσις ἐν τῇ οἰκογενεῖᾳ καὶ ἀψυχολόγητος ἀνατροφή, ἐκπαίδευσις κτλ.), ἀσκεῖ ἐνίοτε ὀλεθρίαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ χαρακτῆρος.

β) Ἡ ὀρμέμφυτος στάσις τοῦ Ἐγὼ ἀπέναντι τοῦ Σὺ ἐξωτερικεῖται θετικῶς καὶ ἀρνητικῶς εἰς τὰ συναισθήματα τῆς *φιλίας* καὶ τῆς *ἀγάπης*, τῆς *ἐχθρότητος* καὶ τοῦ *μίσους*. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ἀνήκουν διάφορα συναισθήματα, ὅπως π.χ. ἡ ἀγάπη πρὸς τοὺς γονεῖς, πρὸς τοὺς ἀδελφούς, πρὸς τοὺς συναδέλφους καὶ φίλους, ἡ ζήλεια, ὁ φθόνος κ.τ.τ. Ἐπίσης τὰ συναισθήματα τῆς *συμπαθείας* (συγχαίρειν καὶ συμπάσχειν) καὶ τῆς *ἀντιπαθείας* (χαίρειν ἐπὶ τῇ λύπῃ τοῦ ἄλλου καὶ λυπεῖσθαι ἐπὶ τῇ χαρᾷ τοῦ ἄλλου).

γ) Τὰ συναισθήματα τοῦ Σὺ ἀποτελοῦν τὴν μετὰβασιν ἀπὸ τῶν αὐτοσυναισθημάτων εἰς τὰ κοινωνικὰ συναισθήματα, ἥτοι εἰς ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα προκύπτουν ἐκ τῆς στάσεως τοῦ Ἐγὼ ἀπέναντι τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος. Τὰ σπουδαιότερα κοινωνικὰ συναισθήματα εἶναι τὸ *οἰκογενειακὸν* (ἀφοσίωσις εἰς τὴν οἰκογένειαν) καὶ τὸ *πατριωτικὸν* (ἀγάπη τῆς πατρίδος, θυσία ὑπὲρ αὐτῆς, ὑπερηφάνεια διὰ τὸς νίκας τῆς καὶ πόνος διὰ τὰς συμφορὰς τῆς κτλ.). Ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ κοινωνικῶν καὶ συναισθημάτων τοῦ Ἐγὼ γεννῶνται τὰ συναισθήματα τῆς πολιτικῆς *δυνάμεως* καὶ *ὑπεροχῆς*, τῆς κοινωνικῆς ἐπιρροῆς καὶ ἐκτιμήσεως ἀφ' ἑνὸς καὶ τὰ συναισθήματα τῆς ὑποταγῆς, τῆς *πειθαρχίας* καὶ τῆς *εὐθύνης* ἀφ' ἑτέρου, τῶν ὁποίων εἶναι μεγάλη ἡ σημασία εἰς τὴν ἐξέλιξιν καὶ προαγωγὴν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Κατὰ τὴν ἐπικρατεστέραν διαίρεσιν τὰ συναισθήματα κατατάσσονται εἰς δύο μεγάλας ὁμάδας ἀναλόγως τοῦ εἴδους τῶν γνωστικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα τὰ προκαλοῦν. Ὄταν προκαλοῦνται μόνον ὑπὸ αἰσθημάτων καὶ ἐντυπώσεων, λέγονται *κατ' αἰσθήσιν* (ἢ κατώτερα)· ἀνώτερα δὲ ἢ *πνευματικὰ* συναισθήματα, ὅταν γεννῶνται εἰς τὴν ψυχὴν ἐξ ἀνωτέρων γνωστικῶν πλασμάτων, ἥτοι παραστάσεων καὶ διανοημάτων. Οὕτω π.χ. τὸ εὐχάριστον συναισθημα τῆς θερμότητος, τὸ δυσάρεστον τῆς δίψης, ἢ εὐχαρίστησις ἐκ τῆς εὐωδίας ἑνὸς ἄνθους κ.ο.κ. εἶναι συναι-

σθήματα κατ' αἴσθησιν· μία εὐχάριστος ἔκπληξις, ἡ συμπάθεια μετὰ δυστυχοῦντος φίλου, τὸ μῖσος καὶ ἡ τύψις εἶναι συναισθήματα πνευματικά, διότι ἡ συγκίνησις εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας προϋποθέτει ὄχι ἀπλῆν ἐνέργειαν τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων, ἀλλὰ σύνθετον πνευματικὴν ἐργασίαν.

Τὰ κυρίως *πνευματικὰ* συναισθήματα κατατάσσονται εἰς τέσσαρας ομάδας ἀναλόγως τῆς σχέσεως αὐτῶν πρὸς τὰς τέσσαρας θεμελιώδεις ἐκδηλώσεις τῆς πνευματικῆς τοῦ ἀνθρώπου ζωῆς, τοὺς τομεῖς δηλ. τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, τοὺς ὁποῖους ὀνομάζομεν Ἐπιστήμην, Καλλιτεχνίαν, Ἠθικὴν καὶ Θρησκευίαν. Διὰ τῶν συναισθημάτων τούτων λαμβάνει στάσιν τὸ Ἐγὼ ἀπέναντι τῶν ἀξιῶν, τὰς ὁποίας ἐκπροσωποῦν τὰ ὑψηλότερα ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ, ἥτοι ἀπέναντι τῆς Ἀληθείας, τοῦ Κάλους, τῆς Ἀρετῆς καὶ τῆς Ἀγιότητος. Ὀνομάζονται δὲ τὰ συναισθήματα ταῦτα *θεωρητικά, καλαισθητικά, ἠθικὰ καὶ θρησκευτικά*. Τὴν πνευματικὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου χαρακτηρίζει ἀκριβῶς τοῦτο: ὅτι εἶναι ἰκανὴ ἡ ψυχὴ του νὰ αἰσθάνεται τὰ ἀνώτερα ταῦτα συναισθήματα.

132 α) *Θεωρητικὰ συναισθήματα*. Ρίζα τῶν θεωρητικῶν συναισθημάτων εἶναι ἡ μετὰ τῆς ὀρμῆς τῆς αὐτοσυντηρήσεως συνυφασμένη ἔμφυτος τάσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς *γνώσιν* καὶ πρὸς χρησιμοποίησιν τῶν ἀγαθῶν τῆς γνώσεως διὰ τὴν βελτίωσιν τῶν ὄρων τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Τὸ θεμελιωδέστερον τῶν συναισθημάτων τούτων εἶναι ἡ μετ' ἀπορίας *ἐκπληξις* (τὸ θαυμάζειν τῶν ἀρχαίων). Ἀποροῦμεν καὶ ἐκπληττόμεθα, ὅταν ἀντικρύζωμεν διὰ πρώτην φοράν ἀντικείμενον ἢ γεγονός τι, τὸ ὁποῖον δὲν δυνάμεθα νὰ ἐξηγήσωμεν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς πείρας, τὴν ὁποίαν ἀπεκτήσαμεν ἐκ τῆς γνώσεως τοῦ περιστοιχίζοντος ἡμᾶς κόσμου. Καὶ ἐπειδὴ τὸ νέον καὶ τὸ ξένον, τὸ μὴ οἰκεῖον φαίνεται εἰς ἡμᾶς ἐκ πρώτης ὄψεως ἐχθρικόν καὶ ἐπικίνδυνον, μετὰ τῆς ἐκπλήξεως συνδυάζεται εἰς τὴν μικρὰν ἡλικίαν ὁ *φόβος*: ὑπερτιμῶμεν πάντοτε τὴν δύναμιν τοῦ ἀγνώστου καὶ φοβούμεθα τὰς ἐνδεχομένας συνεπείας αὐτοῦ ἐπὶ τῆς ζωῆς μας. Προϊούσης τῆς ἡλικίας ἀποκτῶμεν μεγαλυτέραν ἐμπιστοσύνην ἐπὶ τῶν ἰδίων δυνάμεων καὶ οὕτω τὸ συναίσθημα τοῦτο ἐμφανί-

ζεται άνευ φόβου. Γίνεται ή θεωρητική απορία και έκπληξις, την όποίαν ό Πλάτων και ό 'Αριστοτέλης έθεώρουν πηγήν τής Φιλοσοφίας. Συγγενές πρός τό συναίσθημα τούτο είναι τό συναίσθημα τής περιεργείας. Διά τού συναισθήματος τούτου έξωτερικεύεται ή τάσις νά άσχοληθώμεν μέ κάτι τι (όταν βεβαίως είμεθα άπηλλαγμένοι τών βιωτικών μεριμνών) και νά άνοίξωμεν διάξοδον εις τήν πνευματικήν μας δραστηριότητα. Θεωρητικά είναι και τά συναισθήματα τής πεποιθήσεως και τής άμφιβολίας, τά όποία συνοδεύουν τήν έπιδοκιμασίαν εις όσας κρίσεις είναι έμφανής ή άλήθεια και τήν άποδοκιμασίαν κρίσεων, τας όποίας θεωρούμεν έσφαλμένες. 'Η εύρεσις τής άληθείας και ή άπόδειξις τού ψεύδους συγκινούν τήν ψυχήν τού άνθρώπου. 'Ιδιαιτέρως ισχυρά είναι τά συναισθήματα αύτου τού είδους εις τούς άνθρώπους, διά τούς όποίους ή 'Επιστήμη είναι τό ύπατον άγαθόν και όί όποίοι ύποβάλλονται προθύμως εις μεγίστας θυσίας, διά νά προαγάγουν αύτήν. Ούτως έξηγείται ό άσυγκράτητος ένθουσιασμός τού 'Αρχιμήδους, όταν εύρών τήν λύσιν δυσκόλου μαθηματικού προβλήματος έξήλθε γυμνός εις τας όδους φωνάζων «εύρηκα!»

Εις αύτήν τήν περίπτωσιν δέν έχομεν μόνον τό θεωρητικόν συναίσθημα· εις τήν συγκίνησιν τού 'Αρχιμήδους ένυάρχει και ισχυρόν αύτοσυναίσθημα. Είπομεν προηγουμένως, ότι συναισθήματα τού αύτου ποιού συνδυάζονται εύχερώς μετ' άλλήλων και ένισχύονται άμοιβαίως.

β) Καλαισθητικά συναισθήματα λέγονται αί συγκινήσεις, τας όποίας προκαλούν εις τήν ψυχήν τό 'Ωραϊόν και τό 'Υπέροχον (θετικά), καθώς και τό "Ασχημον και τό Γελοϊον (άρνητικά). Χαράν και θαυμασμόν αισθανόμεθα πρός τού 'Ωραϊού, άηδϊαν και άποστρεφήν πρός τού 'Ασχήμου. 'Η θέα τού 'Υπερόχου μάς συγκλονίζει βαθέως, ένφ' τό Γελοϊον μάς διδει εύθυμίαν.

Και αί άπλούστεραι έκ τών αισθήσεων έντυπώσεις είναι συνήθως συνυφασμένα μετ' α καλαισθητικών συναισθημάτων. Χρώματα και σχήματα, ιδίως ό άρμονικός συνδυασμός αύτων εις μορφάς, τέρπουν ήμάς· όμοίως όί μουσικοί τόνοι, ό ρυθμός, ή μελωδία κτλ. Πλουσιώτερα όμως και ισχυρότερα γίνονται τά καλαισθητικά συναισθήματα, έφ' όσον εις τας έντυπώσεις προστίθενται

παραστάσεις και διανοήματα. Π.χ. κατά την σύλληψιν τοῦ βαθυτέρου νοήματος σπουδαίων ἔργων Τέχνης καὶ κατὰ τὴν ἐκτίμησιν τῆς ἀξίας αὐτῶν. Τοιαύτας συγκινήσεις δοκιμάζομεν πρὸ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ θαύματος τοῦ Παρθενῶνος, τῶν γλυπτικῶν ἀριστουργημάτων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς Τέχνης, τῶν ζωγραφικῶν πινάκων τοῦ Θεοτοκοπούλου, τοῦ Ραφαήλ καὶ ἄλλων μεγάλων καλλιτεχνῶν, τῶν μουσικῶν ἔργων τοῦ Μπάχ, τοῦ Μπετόβεν κ.ο.κ.

Ἵπέρροχον ὀνομάζομεν τὸ ὑπερμέτρως μέγα καὶ ἰσχυρὸν καὶ πλούσιον εἰς σημασίαν, π. χ. τὴν θύελλαν εἰς τὸν ὠκεανόν, τὸν καταρράκτην τοῦ Νιαγάρα, ἐπιβλητικὰ ἔργα Μηχανικῆς, μίαν Ναπολεόντειον νίκην κ.τ.τ. Τὸ ὑπέρροχον ἐμπνέει εἰς τὸν ἄνθρωπον βαθὺν θαυμασμόν καὶ δέος ἐκ τῆς συναισθήσεως τῶν περιορισμένων δυνάμεών του. Τὰ συναισθήματα, τὰ ὁποῖα προκαλεῖ τὸ Ἵπέρροχον, δὲν εἶναι μόνον καλαισθητικά, ἀλλὰ καὶ ἠθικὰ καὶ θρησκευτικά. Ἡ ἀπροσδόκητος πτώσις τοῦ Μεγάλου, ἡ ἀσύλληπτος συντριβὴ τοῦ Ἴσχυροῦ κ.τ.τ. δίδουν τὴν συγκλονιστικὴν ἐντύπωσιν τοῦ **Τραγικοῦ**. Καὶ εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν συγκινούμεθα ὄχι μόνον καλαισθητικῶς (ἀρνητικῶς) ἀλλὰ καὶ ἠθικῶς καὶ θρησκευτικῶς (θετικῶς): τοιαῦτα γεγονότα ἐμπνέουν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν πεποιθῆσιν εἰς τὰς ἀνωτέρας ἠθικὰς ἀρχὰς καὶ εὐλάβειαν, θαυμασμόν πρὸς τὴν θεῖαν Δύναμιν, ἢ ὁποῖα ἀποδεικνύει διὰ τῶν ἔργων Τῆς τὴν μικρότητα τῶν ἀνθρωπίνων διαστάσεων. **Γελοῖον** εἶναι τὸ ὑπερμέτρως μικρόν, τὸ ἀσήμαντον καὶ τὸ εὐτελές. Τὴν ἐντύπωσιν τοῦ **Κωμικοῦ** ἔχομεν, ὅταν διὰ τῆς σειρᾶς τῶν γεγονότων ἀποδεικνύεται ἡ μικρότης, τὸ ἄσημον καὶ εὐτελές ἐνὸς ἀντικειμένου ἢ προσώπου, τὸ ὁποῖον πρὸς στιγμὴν ἐνεφανίσθη ὡς κατέχον ἀντιθέτους ιδιότητας. Τὸ κωμικὸν προκαλεῖ εὐθυμίαν (τὸν γέλωτα), ἢ ὁποῖα ἐνισχύεται σημαντικῶς ἐκ τῆς ταυτοχρόνως γεννωμένης συναισθήσεως τῆς ἰδίας ἡμῶν ὑπεροχῆς (ἦτοι διὰ τοῦ αὐτοῦ συναισθήματος).

15 γ) **Ἠθικὰ συναισθήματα**. Τοιαῦτα συναισθήματα γεννῶνται εἰς τὴν ψυχὴν μας, ὅταν κρίνοντες ἰδίας καὶ ἀλλοτρίας πράξεις **ἐπιδοκιμάζομεν καὶ ἐκτιμῶμεν** (θετικὰ) ἢ **ἀποδοκιμάζομεν καὶ**

ἀποστρεφόμεθα (ἀρνητικά) αὐτάς. Ἡ ἐπιδοκιμασία δίδει εἰς ἡμᾶς τὸ συναίσθημα τοῦ *θαυμασμοῦ* καὶ τοῦ *ἐνθουσιασμοῦ*· ἡ ἀποδοκιμασία τὴν συγκίνησιν τῆς *ἐνοχῆς* (τύψις), τῆς *ἀποστρεφῆς* καὶ τῆς *περιφρονήσεως*. Τὰς ἠθικὰς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου ἄλλοτε ὑπαγορεύει μηχανικῶς τὸ *ἔθιμον*, ἄλλοτε ἐπιβάλλει ὑποχρεωτικῶς τὸ ἐν τῇ Νομοθεσίᾳ διατυπούμενον *Δίκαιον* καὶ ἄλλοτε ἐμπνέει ἐλευθέρως ἢ βαθεῖα πίστις εἰς τὰς ἀνωτέρας ἠθικὰς ἀξίας, ἧτοι ἡ λαχτάρα τῆς *Ἀρετῆς*. Ἡ ἠθικὴ συνείδησις ἐκδηλοῦται πρῶτον ἀρνητικῶς διὰ τοῦ *φόβου*: μήπως πράττοντες τὸ κακὸν ἐκπέσωμεν εἰς τὴν ἴδιαν ἡμῶν ἐκτίμησιν καὶ εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῶν συνανθρώπων μας. Εἴτα θετικῶς: διὰ τοῦ συναισθήματος τοῦ καθήκοντος, τὸ ὁποῖον μᾶς ὠθεῖ εἰς τὰς ἀγαθὰς πράξεις. Ἡ ἐπιτέλεισις τοῦ καθήκοντος προκαλεῖ εἰς τὴν ψυχὴν συναίσθημα εὐτυχίας καὶ *γαλήνης*, ἢ παράβασις τοῦ καθήκοντος τὸν ὀξὺν πόνον τῆς *τύψεως*. Τὰ ἠθικὰ συναισθήματα συμπλέκονται μετὰ θρησκευτικῶν, διότι τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς θεωροῦμεν ἐκδήλωσιν τῆς θελήσεως τοῦ Θεοῦ καὶ συναισθανόμεθα τὴν παραβίασιν αὐτῶν ὡς ἀσέβειαν καὶ ἁμαρτίαν, τὴν δὲ τήρησιν αὐτῶν ὡς ἔνδειξιν εὐλαβείας καὶ ὑποταγῆς εἰς τὸ θεῖον θέλημα.

16 δ) *Θρησκευτικὰ συναισθήματα*. Συγγενῆ πρὸς τὰ θεωρητικὰ καὶ τὰ ἠθικὰ εἶναι τὰ θρησκευτικὰ συναισθήματα. Συνοδεύουν τὰς παραστάσεις τοῦ *Θείου* καὶ τοῦ *ὑπερέραν* καὶ ἐκδηλώνονται ὑπὸ διαφόρους μορφάς: *τιμῆ*, *σεβασμός*, *συντριβή*, *δέος*, *εὐγνωμοσύνη*, *ἐμπιστοσύνη*, *ἀγάπη* κτλ. Αἱ θρησκευτικαὶ παραστάσεις ἔχουν τὴν πηγὴν τῶν εἰς τὸ συναίσθημα τοῦ φόβου (πρὸ τοῦ ἀπείρου, τοῦ θανάτου κτλ.) καὶ τῆς νοσταλγίας (τῆς ἐπέκεινα τῆς ζωῆς εὐτυχίας, ἀποκαταστάσεως κτλ.). Κυρίως τὰς θρησκευτικὰς συγκινήσεις χαρακτηρίζει ἡ συναίσθησις τῆς *ἀδυναμίας* καὶ τῆς *ἐξαρτήσεως* ἡμῶν ἐκ τῆς παντοδυναμίας ἐνὸς ὄντος τελειοτάτου, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ προσοκῶμεν τὴν θεραπείαν τῶν δεινῶν τῆς ζωῆς καὶ τὴν ἱκανοποίησιν τῆς τάσεως ἡμῶν πρὸς τὴν ἀρμονίαν καὶ τὴν τελειότητα. Ὁ ἄνθρωπος εἰς πρωτογενῆ κατάστασιν ἐκ τοῦ φόβου πρὸ τῶν φυσικῶν δυνάμεων (κεραυνοῦ, θυέλλης, ἀστραπῆς, σεισμοῦ) ἀπέναντι τῶν

ὁποίων δὲν ἠδύνατο ἀκόμη νὰ προστατεύσῃ τὴν ζωὴν του, ἐπροσωποποίησε καὶ ἐλάτρευσεν αὐτὰς ὡς θεότητας, θυσιάζων τὰ πολυτιμότερα ἀγαθὰ του, ἵνα ἔχῃ αὐτὰς βοηθοὺς καὶ παραστάτας ἢ νὰ ἐξευμενίσῃ τὴν ὑποτιθεμένην ὀργὴν των. Μικρὸν κατὰ μικρὸν ὁμῶς ἐκπολιτιζόμενος ὁ ἄνθρωπος ἐξυψώθη εἰς τελειότερας καὶ ὀρθότερας θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις διὰ τῆς παρατηρήσεως τῆς σοφῆς σκοπιμότητος καὶ βαθείας ἀρμονίας τῆς Φύσεως καὶ τῆς ἠθικῆς ζωῆς. Ὁ χριστιανισμὸς ἐχάρισεν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα τὴν ὑψηλότεραν θρησκείαν, ἥτις τὴν πίστιν εἰς τὴν ὕπαρξιν καὶ τὴν ἀγάπην ἐνὸς πατρικοῦ Θεοῦ, ὅστις εἶναι ὁ δημιουργὸς τοῦ Κόσμου καὶ ὁ ἰδρυτὴς τῆς φυσικῆς καὶ ἠθικῆς τάξεως αὐτοῦ, ἐπὶ τῆς ὁποίας ὁ ἴδιος, πλήρης σοφίας καὶ δικαιοσύνης, ἐποπτεύει, ἵνα ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς ἠθικῆς τελειώσεως ἀποκτήσῃ τὴν ἀληθῆ εὐδαιμονίαν καὶ μακαριότητα. Αἱ μετὰ τῶν παραστάσεων καὶ τῶν διανοημάτων τούτων συνδεόμεναι θρησκευτικαὶ συγκινήσεις εἶναι διὰ τὸν εὐσεβῆ ἄνθρωπον βαθεῖαι καὶ πλούσιαι εἰς περιεχόμενον. Κοσμεῖται δὲ δι' αὐτῶν καὶ ἐξαίρεται ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

Η ΒΟΥΛΗΣΙΣ

1. Η ΕΚΔΗΛΩΣΙΣ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣΕΩΣ

Τὰ βουλευτικὰ φαινόμενα. Τὰ βουλευτικὰ φαινόμενα παρουσιάζουν πολὺ μεγάλην ποικιλίαν. Ἴδου μερικά παραδείγματα: *ἐπιθυμῶ* ἓνα εὐγευστον καρπὸν· *ἀπαιτῶ* νὰ ἀναγνωρισθῆ ἡ ἀξία μου· *αἰσθάνομαι τὴν ὁρμὴν* πρὸς δρᾶσιν· *εὐχομαι* νὰ εἶναι αὐριον ὁ καιρὸς καλός, διὰ νὰ ταξιδεύσω· κατόπιν ὠρίμου σκέψεως *ἀποφασίζω* νὰ ὑποστῶ ὀδυνηρὰν ἐγχείρησιν. Τὴν ἐπιθυμίαν, τὴν ἀπαιτήσιν, τὴν ὁρμὴν, τὴν εὐχὴν καὶ τὴν ἀπόφασιν ὀνομάζομεν ἐκδηλώσεις τῆς *βουλῆσεως* καὶ κατατάσσομεν ὅλα τὰ ψυχικὰ ταῦτα φαινόμενα εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν, διότι παρὰ τὰς διαφοράς των εἰς τὰς λεπτομερείας ἔχουν ὡς κοινὸν γνώρισμα τοῦτο: ὅτι εἶναι *τάσεις*. Ἡ τάσις ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τῶν βουλευτικῶν φαινομένων. Μὲ τὴν τάσιν αἰσθανόμεθα τὸν ἑαυτὸν μας ἐν ἐνεργείᾳ, ἐν δράσει. Καὶ ἂν ἀκόμη αὐτό, πρὸς τὸ ὁποῖον τείνομεν, παρασύρῃ καὶ ἀναγκάξῃ ἡμᾶς, πάλιν τείνοντες πρὸς αὐτὸ διὰ τῆς ὁρμῆς, τῆς ἐπιθυμίας κτλ. ἡμεῖς εἴμεθα οἱ ἐνεργοῦντες. Διὰ τοῦτο λέγομεν, ὅτι ἡ βούλησις ἀποτελεῖ τὴν κυρίως *ἐνεργητικὴν* πλευρὰν τῆς ψυχῆς.

Εἰς πᾶσαν *τελείαν* βουλευτικὴν ἐκδήλωσιν ἐκτὸς τῆς τάσεως, ἢ ὅποια ἀποτελεῖ τὸν κεντρικὸν τῆς πυρῆνα, διακρίνομεν καὶ τὰ ἑξῆς στοιχεῖα: τὴν *ἐπίγνωσιν τοῦ στόχου*, τὴν συμμετοχὴν τοῦ *συναισθήματος* καὶ τῆς *ἀξιολογικῆς κρίσεως* καὶ τέλος τὴν συνείδησιν τῆς *πράξεως*, διὰ τῆς ὁποίας πραγματοποιεῖται καὶ φθάνει εἰς τὸ τέρμα τῆς ἢ τάσις. "Ἄς ἐξετάσωμεν ἕκαστον τῶν στοιχείων τούτων χωριστά.

*ἡ τάσις εἶναι ἐνεργητικὴ κρίσις
τῆς ψυχῆς*

Στόχος, συναίσθημα και κρίσις εις τὰς ἐκδηλώσεις τῆς βουλήσεως. Στόχος εἶναι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον προσπαθοῦμεν ἀμέσως νὰ ἐπιτύχωμεν ἢ νὰ πραγματοποιήσωμεν. Χωρὶς τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ στόχου, ἡ τάσις εἶναι ἀκαθόριστος μόνον *δρομὴ πρὸς δρᾶσιν*. Ἡ ἐπίγνωσις τοῦ στόχου προϋποθέτει πάντοτε τὴν ἐνέργειαν τῆς γνωστικῆς λειτουργίας τῆς ψυχῆς· ὅταν π. χ. ἐπιθυμῶμεν ἓνα καρπὸν, πρέπει νὰ τὸν βλέπωμεν ἢ τουλάχιστον νὰ ἔχωμεν μέσα εἰς τὴν συνείδησιν τὴν παράστασίν του· διὰ νὰ θελήσωμεν νὰ κάμωμεν ἐπίσκεψιν εἰς ἓν φιλικὸν πρόσωπον, πρέπει ὀπωσδήποτε νὰ τὸ διανοηθῶμεν. Βεβαίως δὲν ἀρκεῖ νὰ ἔχωμεν ἐντύπωσιν ἢ παράστασιν ἑνὸς ἀντικειμένου ἢ νὰ διανοηθῶμεν ἓν γεγονός, διὰ νὰ γίνῃ τοῦτο στόχος μιᾶς βουλευτικῆς ἐνεργείας μας. Τὰ ἀντικείμενα ἢ αἱ πράξεις γίνονται στόχοι, ὅταν εἰς τὴν πνευματικὴν των σύλληψιν προστεθῇ ἡ ψυχικὴ μας τάσις πρὸς αὐτά. Ἀναπλάσσεται π. χ. αὐτὴν τὴν στιγμήν εἰς τὴν συνείδησίν μου ἡ παράστασις ἑνὸς φίλου, ἐπειδὴ ὅμως δὲν ὑπάρχει ἐντός μου οἰαδήποτε τάσις ἀναφερομένη πρὸς αὐτόν, ἡ παράστασίς μου δὲν γίνεται στόχος διὰ τὴν βούλησίν μου. Περὶ *προθέσεως* ὁμιλοῦμεν, ὅταν ἡ ἐπίγνωσις τοῦ στόχου ὡς στόχου εἶναι τελείως συνειδητὴ. Ἡ κυρίως βούλησις, ἥτοι ἡ ἐπιθυμία, εἶναι πάντοτε τάσις ἐκ προθέσεως. Ἡ εὐθύνη καταλογίζεται πλήρως εἰς τὰς ἐκ προθέσεως πράξεις.

Μεταξὺ στόχου καὶ σκοποῦ γίνεται ἡ ἐξῆς διάκρισις: σκοπὸν ὀνομάζομεν ὅ,τι ἐπιδιώκομεν νὰ ἐπιτύχωμεν μὲ μέσα τὸν στόχον ἢ τοὺς στόχους, τοὺς ὁποίους πραγματοποιοῦμεν. Θέλω π. χ. νὰ ἀνάψω τὴν θερμάστραν διὰ νὰ θερμανθῶ· τοῦτο τὸ δεύτερον (νὰ θερμανθῶ) εἶναι ὁ σκοπός, ἐνῶ ὁ στόχος εἶναι τὸ πρῶτον. Θέλω νὰ κάμω εἰς φίλον μου νεῦμα, διὰ νὰ τὸν προφυλάξω ἔκ τινος κινδύνου· τὸ νεῦμα εἶναι ὁ στόχος, ἐνῶ σκοπός εἶναι νὰ σώσω τὸν φίλον μου. Οἱ στόχοι λοιπὸν εἶναι τὰ μέσα, διὰ τῶν ὁποίων ἐπιτυγχάνονται οἱ ἐπιδιωκόμενοι σκοποί. Οἱ στόχοι εἶναι συνήθως ὄχι πράξεις (καθὼς εἰς τὰ δύο προηγούμενα παραδείγματα), ἀλλὰ πράγματα: ὁ διψῶν π. χ. ἀναζητεῖ τὴν πηγὴν. Ὅταν *ἀπλῶς ἀνιδρῶμεν* εἰς ἐξωτερικοὺς ἔρεθισμοὺς, δὲν ὑπάρχει μέσα εἰς τὴν συνείδησίν μας ἡ ἐπίγνωσις τοῦ στό-

χου' π. χ. Ισχυρός κρότος μᾶς ἀναγκάζει νὰ κλείσωμεν αὐθορμήτως τὰ ᾠτια μας· ὅταν ἐγγίσωμεν θερμὸν ἀντικείμενον, ἀποσύρομεν ἀστραπιαίως τὴν χεῖρα μας. Αἱ τάσεις τοῦ βρέφους εἶναι ἀπλαῖ ἀντιδράσεις εἰς ἐρεθισμούς, ἤτοι τάσεις ἄνευ ἐπιγνώσεως τοῦ στόχου.

Ἡ τάσις ἐξαρτᾶται στενώτατα ἐκ τοῦ *συναισθήματος*. Τὸ δυσάρεστον συναίσθημα γεννᾷ τὴν τάσιν νὰ ἀπαλλαγῇ ὁ ὄργανισμός ἀπὸ τὰς αἰτίας τῆς λύπης· τὸ συναίσθημα τῆς χαρᾶς γεννᾷ τὴν τάσιν πρὸς διατήρησιν του. Ἡ μεγάλη διὰ τὴν ζωὴν σημασία τῶν συναισθημάτων ἔγκειται ἀκριβῶς εἰς τοῦτο: ὅτι εἶναι δυνάμεις, διὰ τῶν ὁποίων προκαλοῦνται διάφοροι τάσεις. Ἐπὶ τῆς βουλήσεώς μας ἐπιδρᾷ καὶ ἡ *ἀναμενομένη εὐχαρίστησις*, καθὼς καὶ ἡ *προσδοκωμένη δυσαρέσκεια*. Συχνὰ δηλ. ἐπιδιώκομεν ἢ ἀποφεύγομεν διάφορα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα θὰ μᾶς εὐχαριστήσουν ἢ θὰ μᾶς λυπήσουν εἰς τὸ μέλλον. Δὲν εἶναι ὅμως πάντοτε ἀπαραίτητος ὁ δεσμός μετὰ τὸ συναίσθημα καὶ βουλήσεως. Ὄταν ἐπιθυμῶμεν ἕνα καρπὸν ἢ ἀποφεύγωμεν μίαν δυσοσμίαν, βεβαίως μᾶς κινεῖ ἡ ἀναμενομένη εὐχαρίστησις ἢ ἡ ἀναμενομένη δυσαρέσκεια. Εἰς τὰς *ἐκ συνηθείας* ὅμως πράξεις (ὅταν π.χ. τὸ πρῶν πλυνόμεθα ἢ ἐνδύμεθα κτλ.) ἐνεργοῦμεν σχεδὸν ἄνευ συναισθήματος. Καὶ ἀποφάσεις εἰλημμένας πρὸ πολλοῦ ἐκτελοῦμεν ἐνίοτε χωρὶς συγκίνησιν.

Ἡ βούλησις ἀπαλλάσσεται τῆς ἐπιδράσεως τοῦ συναισθήματος διὰ τῆς *ἀντικειμενικῆς ἀξιολογικῆς κρίσεως*. Ὄταν εἰς τὰς ἐπιθυμίας μας φερώμεθα ὄχι ὑπὸ τοῦ συναισθήματος, τὸ ὁποῖον προσδοκῶμεν ἐκ τῆς ἐκτελέσεως αὐτῶν, ἀλλὰ διὰ τῆς κρίσεως περὶ τῆς ἀντικειμενικῆς ἀξίας τοῦ στόχου, πρὸς τὸν ὁποῖον τείνομεν, λέγομεν, ὅτι ἐνεργοῦμεν μετὰ *φρονήσεως*. Ὁ ἠθικὸς ἄνθρωπος ἐνεργεῖ μετὰ φρονήσεως. Ἀποφεύγει τὸ κακὸν καὶ ἐπιδιώκει τὸ ἀγαθὸν ὄχι λόγῳ τῆς λύπης, τὴν ὁποῖαν θὰ δοκιμάσῃ διὰ τῆς ποινῆς ἢ ἕνεκα τῆς χαρᾶς, τὴν ὁποῖαν περιμένει ἀπὸ τὴν ἀμοιβήν, ἀλλὰ διότι τὸν ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἀρετὴν ἢ ἐκτίμησις τῆς ἠθικῆς ἀξίας τῆς πράξεώς του. Ἄνευ τῆς ἠθικῆς κρίσεως ὁ ἄνθρωπος θὰ ἦτο ἕρμαιον τῶν στιγμιαίων συναισθημάτων του. Ἐνίοτε ὅμως καὶ τὸ συναίσθημα κινεῖ τὸν ἄνθρω-

πον εις τὴν ἐκτέλεσιν μιᾶς ἠθικῆς πράξεως. Τοῦτο συμβαίνει, ὅταν παλαιῶμεν μεταξύ ἐπιθυμίας καὶ καθήκοντος· τότε, μόλις διανοηθῶμεν τὴν παράβασιν τοῦ καθήκοντος, τὸ ἐμφανιζόμενον εἰς τὴν ψυχὴν μας συναίσθημα τῆς τύψεως μᾶς βοηθεῖ νὰ υπερνικήσωμεν τὸν πειρασμὸν καὶ νὰ μείνωμεν πιστοὶ εἰς τὰς ἠθικάς μας ἀρχάς.

Ἀπόφασις καὶ πράξις. Τάσις καὶ ἐκτελοῦσα *πρᾶξις* ἀρχικῶς συνανήκουν εἰς τὴν αὐτὴν ἐνέργειαν τῆς ψυχῆς. Ὅπου δὲν παρουσιάζονται ἐσωτερικὰ ἢ ἐξωτερικὰ ἐμπόδια, μόλις αἰσθανθῶμεν τὴν τάσιν, προβαίνομεν εὐθὺς εἰς τὴν πρᾶξιν, διὰ τῆς ὁποίας θὰ ἐπιτύχωμεν τὸν στόχον. Ἡ πείρα ὅμως τῶν διαφόρων ἐμποδίων μᾶς διδάσκει ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας νὰ ἀναβάλωμεν τὴν πρᾶξιν δι' ἀργότερον, ἥτοι νὰ τείνωμεν πρὸς στόχους ὄχι παρόντας, ἀλλὰ μελλοντικούς. Οὕτω π.χ. ὁ μικρὸς παῖς, ἐπειδὴ ἐμποδίζεται ὑπὸ τῆς παρουσίας τῆς μητρὸς του νὰ τρέξῃ, διὰ νὰ παίξῃ μετὰ τῶν φίλων του ἔξω, ἀναβάλλει τὴν ἐκτέλεσιν τῆς προθέσεώς του δι' ἀργότερον. Ὅταν μετ' ὀλίγον ἀρθῇ τὸ ἐμπόδιον, ἢ πρόθεσις γίνεται ἀμέσως *τάσις πρὸς πρᾶξιν* καὶ ἡ ἐπιθυμία πληροῦται. Πολλὰς ἀποφάσεις λαμβάνομεν ἐξ ἀρχῆς μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ τὰς πραγματοποιήσωμεν εἰς τὸ μέλλον· δίδομεν π.χ. εἰλικρινῶς τὴν ὑπόσχεσιν νὰ λέγωμεν τοῦ λοιποῦ τὴν ἀλήθειαν ἢ νὰ φερώμεθα εὐγενῶς πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους μας.

Συχνὰ ἡ βούλησις καθορίζεται ὑπὸ τῆς προθέσεως τόσο σταθερῶς, ὥστε ἀργότερον παρουσιαζομένης τῆς εὐκαιρίας ἐμφανίζεται αὐτομάτως ἡ τάσις πρὸς πρᾶξιν. Συχνότερον ὅμως παρὰ τὴν εἰλημμένην ἐκ τῶν προτέρων ἀπόφασιν, διὰ νὰ ἐπακολουθήσῃ ἡ πρᾶξις κατὰ τὴν ὀρισθεῖσαν στιγμήν, ἀπαιτεῖται νέα ἐνέργεια τῆς βουλήσεως, μία ἰδιαιτέρα *ἀπόφασις πρὸς πρᾶξιν*. Ἀπεφασίσσαμεν λ.χ. μόλις συναντήσωμεν τὸν φίλον, τὸν ὅποιον μέσα εἰς τὴν παραφορὰν μας ὕβρισσαμεν, νὰ ζητήσωμεν συγγνώμην. Ὅταν μετὰ τινὰς ἡμέρας τὸν συναντῶμεν καθ' ὁδόν, σπεύδομεν αὐτομάτως πρὸς αὐτὸν καὶ τὸν παρακαλοῦμεν νὰ μᾶς συγχωρήσῃ. Πολλάκις ὅμως διὰ νὰ προβῶμεν εἰς τὴν ἀποφασισθεῖσαν πρᾶξιν, χρειάζεται κατὰ τὴν στιγμήν ἐκείνην νέα ἀπόφασις, νὰ εἴπωμεν δηλ. εἰς τὸν ἑαυτὸν

μας «έμπρός, τόλμησον», διὰ νὰ ἐκτελέσωμεν τὴν ληφθεῖσαν ἀπόφασιν. Πολλοὶ προθέσεις μένουσιν ἀνεκτέλεστοι, διότι ἡ βούλησις δὲν ἔχει κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἐκτελέσεως τὴν δύναμιν νὰ ἐνεργήσῃ ἐκ νέου, διὰ νὰ τὰς πραγματοποιήσῃ.

Πόθον ὀνομάζομεν τὴν λαχτάραν ἄνευ προθέσεως καὶ ἄνευ τάσεως πρὸς πράξιν. Εἰς τὸν πόθον δὲν ἐπιδιώκεται διὰ τῆς δράσεως ἢ πραγματοποίησις ἐνὸς ὀρισμένου στόχου.

Ἐλατήριον (ἢ κίνητρον) μιᾶς πράξεως ὀνομάζεται ὁ τελικὸς σκοπὸς, ὁ ὁποῖος ἐπιδιώκεται δι' αὐτῆς καὶ μὲ τὸν ὁποῖον ὁ ἐνεργῶν δικαιολογεῖ (εἰς ἑαυτὸν) τὴν ἀπόφασίν του. Ὁ αὐτὸς σκοπὸς δύναται νὰ πραγματοποιηθῇ διὰ ποικίλων στόχων (μέσων) π. χ. διὰ θωπειῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπειλῶν ἢ μῆτηρ ἐπιδιώκει νὰ συνηθίσῃ τὸ τέκνον τῆς εἰς τοὺς καλοὺς τρόπους. Ἄλλὰ καὶ ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς στόχους κρύπτονται πολλακίς διάφοροι σκοποί. Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι πάντοτε φανερά εἰς τὰς πράξεις τὰ ἐλατήρια, τὰ ὁποῖα κινοῦν τὸν πράττοντα. Ἐλατήρια π. χ. μιᾶς δωρεᾶς δύνανται νὰ εἶναι ἡ ἐλεημοσύνη ἢ ἡ τήρησις μιᾶς ὑποσχέσεως ἢ καὶ τὸ ὕλικόν ἢ ἠθικόν ὄφελος τοῦ δίδοντος.

Ὅταν διὰ τῆς πλήρους ἐπιγνώσεως τοῦ στόχου σχηματίζεται ἡ πρόθεσις καὶ λαμβάνεται εἰς τὴν κατάλληλον στιγμὴν ἡ ἀπόφασις πρὸς πράξιν, τότε ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν συνειδησιν, ὅχι ὅτι ὑπακούει ἀπλῶς εἰς μίαν ἐσωτερικὴν τάσιν, ἀλλ' ὅτι δρᾷ ἐλευθέρως καὶ κατ' ἐκλογὴν. Αὕτη εἶναι ἡ κυρίως **βουλευτικὴ ἐνέργεια**. Εἰς αὐτὰς τὰς περιπτώσεις λαμβάνομεν ἐν πλήρει συνειδήσει ὀριστικὴν πρὸς στόχον τινὰ κατεύθυνσιν. Εἰς τὸν ἑαυτὸν μας καταλογίζομεν πλήρως μόνον τὰς πράξεις, αἱ ὁποῖαι πηγάζουσιν ἐκ τῆς τοιαύτης ἐνεργείας τῆς βουλήσεώς μας. Τελειῶς ὑπεύθυνοι θεωρούμεθα μόνον δι' αὐτάς, ὅχι δὲ καὶ δι' ἐκείνας, εἰς τὰς ὁποίας δὲν εἴχομεν τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἀποφάσεως (π. χ. κατὰ τὴν μέθην ἢ τὸν ἐκβιασμόν) ἢ τὴν ἐλευθερίαν τῆς δράσεως (λόγῳ περιορισμοῦ ὑπὸ ἄλλων ἢ φυσικῆς ἀδυναμίας). Ἡ ἠθικὴ εὐθύνη εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἀποφάσεως καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῆς δράσεως.

2. ΑΙ ΠΡΑΞΕΙΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Πράξιν ονομάζομεν πάσαν ενέργειαν, διὰ τῆς ὁποίας ἐπιτυγχάνεται εἰς συνειδητὸς γενόμενος στόχος. Ἡ πράξις καλεῖται *ἐργασία*, ὅταν δίδωμεν ἀξίαν ὄχι εἰς τὴν ἐνέργειάν μας καθ' ἑαυτὴν, ἀλλ' εἰς τὸ ἐπιδιωκόμενον ἀποτέλεσμα (τὸ ἔργον), τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ὁποίου ἀνελάβομεν εἴτε ἐξ οἰκείας προαιρέσεως, εἴτε δι' ἐπιβολῆς ἕξωθεν, δηλ. ἀναγκαστικῶς *παιδιά* δέ, ἐὰν ἀπλῶς μᾶς ὠθῆ πρὸς αὐτὴν ἢ τάσιν νὰ ἐνεργήσωμεν, ὁπότε δίδομεν ἀξίαν εἰς τὴν ἐνέργειάν μας καθ' ἑαυτὴν.

Αἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τριῶν εἰδῶν: ἐκ *προαιρέσεως*, καθ' *ὁρμὴν* καὶ καθ' *ἕξιν*.

Αἱ *πράξεις ἐκ προαιρέσεως* προϋποθέτου πάντοτε τὴν ἀπόφασιν τοῦ Ἐγώ, ἥτοι ἐνέργειαν τῆς βουλήσεως Ἡ ἀπόφασις ἄλλοτε εἶναι ἀπλῆ ἐσωτερικὴ ἐπιδοκιμασία ἐνὸς στόχου (ἀποφασίζω π. χ. αὐτὴν τὴν στιγμὴν νὰ κάμω ἓνα περίπατον), ἄλλοτε πάλιν προκύπτει ἐκ τῆς *ἐκλογῆς* μεταξὺ πολλῶν στόχων (νὰ κάμω περίπατον ἢ νὰ ἐπισκεφθῶ φιλικόν μου πρόσωπον ἢ νὰ ἀναγνώσω τερπνόν τι βιβλίον). Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν ἡ πράξις λέγεται *πραῖξις ἐκλογῆς*. Ἐκλογή γίνεται καὶ ὅταν ἔχη τις νὰ ἀποφασίσῃ μεταξὺ τῆς ἐκτελέσεως ἢ τῆς παραλείψεως μιᾶς πράξεως, προϋποθέτει δὲ πάντοτε ἐν ἐσωτερικόν *ἐμπόδιον*, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζεται μεταξὺ μιᾶς τάσεως καὶ τῆς πράξεως, διὰ τῆς ὁποίας θὰ ἐπιτευχθῆ ὁ στόχος τῆς τάσεως. Εἰς τὴν ζωὴν τοῦ πεπολιτισμένου ἀνθρώπου τὰ ἐμπόδια εἶναι συνήθως *κρίσεις ἀξίας καὶ ἀπαξίας*: δι' αὐτῶν δὲν ἀφήνονται αἱ τάσεις νὰ ὀδηγήσουσιν τὸν ἀνθρώπον ἀπ' εὐθείας εἰς τὰς πράξεις. Π. χ. κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν μιᾶς παραγγελίας διέρχομαι πρὸ ἐστιατορίου· πεινῶ καὶ ἡ θέα τοῦ ἐστιατορίου γεννᾷ εἰς τὴν ψυχὴν μου τὴν ἐπιθυμίαν νὰ εἰσέλθω καὶ νὰ φάγω· ἐπειδὴ ὅμως κρίνω, ὅτι ἡ ἀργοπορία θὰ ἔχη δυσαρέστους συνεπείας ἐπὶ τῆς ἐργασίας, τὴν ὁποίαν ἔχω ἀναλάβει καὶ θὰ μὲ ἐκθέσῃ κτλ., καταστέλλω τὴν τάσιν μου καὶ προχωρῶ, χωρὶς νὰ σταματήσω εἰς τὸ ἐστιατόριον. Κατασταλτικῶς ἐπὶ τῶν τάσεων ἐνεργοῦν εἰς τὴν ψυχὴν τῶν ἀνηλίκων καὶ ἀμορφῶτων ἀνθρώπων ἡ διαταγὴ καὶ ἡ ἀπα-

γόρευσις, ἡ μίμησις, ἡ ἄσκησις καὶ ἡ συνήθεια. Δι' αὐτῶν ἄρχεται τὸ ἔργον τῆς *ἀγωγῆς*, ἐπειδὴ ἡ κρίσις δὲν εἶναι ἀκόμη ὤριμος, διὰ τὰ κατευθύνει τὴν βούλησιν.

Αἱ *καθ' ὄρμην πράξεις* γίνονται ἄνευ ἀποφάσεως τοῦ Ἐγῶ, εὐθὺς ὡς παρουσιασθῆ εἰς τὴν ψυχὴν τάσις πρὸς τινα στόχον ἢ ὅταν ἡ τάσις αὕτη, ἐν ἀρχῇ ἀσθενῆς, ἀποκτήσῃ τοιαύτην ἰσχύον, ὥστε νὰ προκαλέσῃ ἀμέσως τὴν ἀντίστοιχον πρᾶξιν. Ὅταν διψῶ, ἡ θέα τῆς κρήνης μὲ ὀδηγεῖ ἀμέσως εἰς τὴν πρᾶξιν· καθ' ὃν χρόνον ἐργάζομαι ἐντὸς κλειστοῦ δωματίου, ἡ ἀνάγκη τοῦ καθαροῦ ἀέρος γίνεται βαθμιαίως τόσον ἰσχυρά, ὥστε σηκώνομαι καὶ ἀνοίγω τὸ παράθυρον. Ἐν στενῇ ἐννοίᾳ πράξεις καθ' ὄρμην εἶναι αἱ προκαλούμεναι ἐξ ἐμφύτων ὀρμῶν (τῆς αὐτοσυντηρήσεως κτλ.), περὶ τῶν ὁποίων θὰ ὀμιλήσωμεν κατωτέρω. Ἐν εὐρείᾳ ὁμως ἐννοίᾳ πράξεις καθ' ὄρμην ὀνομάζονται καὶ ἐκεῖναι, αἱ ὁποῖαι πηγάζουν ἐκ *κλίσεων* καὶ *παθῶν*. *Κλίσις* λέγεται ἡ ἰσχυρά καὶ μόνιμος τάσις πρὸς ἓν ἀντικείμενον ὑλικόν ἢ πνευματικόν. Οὕτως ὀμιλοῦμεν περὶ κλίσεως εἰς τὴν μουσικὴν, ἀλλὰ καὶ περὶ κλίσεως εἰς τὴν οἰνοποισίαν, τὴν χαρτοπαιξίαν κτλ. Ἡ κλίσις εἶναι ἀποτέλεσμα ἢ ἐμφύτου προδιαθέσεως ἢ μακρᾶς συνηθείας ἢ ἀμφοτέρων. Ὅταν ἡ ἰσχύς τῆς τάσεως φθάσῃ (λόγῳ προδιαθέσεως ἢ καὶ μακρᾶς συνηθείας) εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε πρὸ τῆς σφοδρότητός της τὸ λογικόν νὰ εἶναι ἀνίσχυρον νὰ ἐπιβληθῆ καὶ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῆς, τότε τὴν ὀνομάζομεν *πάθος*. Π.χ. ὁ μετὰ πάθους οἰνοπότης, ἐκδικητικὸς ἢ φθονερός ἄνθρωπος εἶναι ἀνίσχυρος νὰ κυριαρχήσῃ τῶν τάσεών του καὶ ἐνεργεῖ τυφλῶς καὶ βιαίως ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν παθῶν του.

Τὰς *καθ' ἕξιν πράξεις* ἀρκεῖ καὶ μόνη ἡ σκέψις τοῦ στόχου, διὰ τὰ τὰς προκαλέσῃ. Καὶ ἡ ἀντίληψις μιᾶς καταστάσεως δύναται νὰ προκαλέσῃ τοιαύτας πράξεις. Τὰς καθ' ἕξιν πράξεις ἐκτελοῦμεν ἄνευ συνειδητῆς τάσεως πρὸς τινα στόχον καὶ ὁμως σκοπίμως. Αὗται ἦσαν ἀρχικῶς πράξεις ἢ τυχαῖαι ἢ ἐκ προαιρέσεως. Διὰ τῆς συχνῆς ὁμως ἐπαναλήψεως καὶ τῆς ἀσκήσεως ἔχουν, τρόπον τινά, τόσον μηχανοποιηθῆ, ὥστε τὰς ἐκτελοῦμεν αὐτομάτως, εὐθὺς ὡς παρουσιασθῆ ἡ ἀνάλογος περίστασις.

Οὕτω π.χ. κτυπῶμεν τὴν θύραν, πρὶν εἰσέλθωμεν εἰς κλειστὸν δωμάτιον ἢ σηκωνόμεθα καὶ προσφέρομεν κάθισμα εἰς εἰσερχόμενον ἐπισκέπτην. Εἰς οὐτάς τὰς περιπτώσεις μία ἐξωτερικὴ κατάστασις προκαλεῖ ὡς ἐρεθισμὸς μίαν ὠρισμένην ἀντίδρασίν μας.

Ἡ σημασία τῶν καθ' ἕξιν πράξεων εἶναι μεγάλη διὰ τὴν ζωὴν. Ἡ ἕξις εἰς τὴν τάξιν, τὴν καθαριότητα, τὴν ἀκριβῆ ἐκτέλεσιν τῶν καθηκόντων μας προσδίδει εἰς τὴν δρᾶσιν μας σταθερότητα καὶ κανονικότητα. Διὰ τῆς ἕξεως ἐπίσης γίνεται σημαντικὴ *ἐξοικονόμησις* τῶν ψυχικῶν δυνάμεων κατὰ τὴν σκόπιμον ρύθμισιν πλήθους λεπτομερειῶν τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Δι' αὐτῆς ἀπαλλασσόμεθα τῶν φροντίδων διὰ τὴν κανονικὴν καὶ ὀρθὴν ἐκτέλεσιν πολλῶν λεπτομερειῶν τῆς ζωῆς, διὰ νὰ διατηρῶμεν ἀκμαίαις τὰς ψυχικὰς μας δυνάμεις εἰς τὰς σοβαρὰς περιστάσεις, διὰ τὰς ὁποίας ἀπαιτεῖται συγκέντρωσις τῆς προσοχῆς, ἰσχυρὰ κρίσις καὶ βούλησις.

Τὸ κυρίως σωματικὸν ἀποτέλεσμα τῆς βουλήσεως καὶ τῶν διαφόρων τάσεων εἶναι ἢ διὰ τῶν κινητικῶν κέντρων τοῦ κυρίως ἐγκεφάλου διέγερσις τῶν μυῶν, διὰ τῆς συστολῆς καὶ διαστολῆς τῶν ὁποίων τελοῦνται αἱ ποικίλαι *κινήσεις τοῦ σώματος*. Πᾶσαι ὅμως αἱ κινήσεις τοῦ σώματος δὲν ὑπόκεινται κατὰ τὸν αὐτὸν βαθμὸν εἰς τὴν κυριαρχίαν τῆς βουλήσεως. Ἐξ αὐτῶν αἱ *φυσιολογικαὶ* (τῆς καρδίας, τῶν πνευμόνων, τῶν ἐντέρων κτλ.) οὔτε κατὰ τὴν ἔναρξιν, οὔτε κατὰ τὴν πορείαν των συνοδεύονται ὑπὸ ψυχικῶν φαινομένων ἤτοι τελοῦνται ἄνευ συμμετοχῆς τῆς συνειδήσεως. Τὰς λοιπὰς κινήσεις διακρίνομεν εἰς τὰ ἑξῆς εἶδη:

1) Αἱ *αὐθόρμητοι κινήσεις*. Ὅταν ἐξυπνώμεν, τείνομεν τὰ μέλη. Τὰ μικρὰ παιδία ἐκτελοῦν διαφόρους κινήσεις τῶν ἄκρων χωρὶς ὠρισμένον στόχον. Αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκην νὰ κινηθοῦν, διὰ νὰ ἐκκενωθῇ τὸν τρόπον τινά ἡ συσσωρευθεῖσα μέσα εἰς τὸν ὄργανισμὸν των δύναμις. Ψυχικὴ αἰτία τῶν αὐθορμητῶν κινήσεων εἶναι τὸ πρωταρχικὸν συναίσθημα τῆς ζωῆς.

2) Αἱ *ἀντανakλαστικαὶ κινήσεις*, π. χ. ὁ λύγξ, ὁ βῆξ, τὸ χάσημα, ἡ συστολὴ καὶ διαστολὴ τῆς κόρης τῶν ὀφθαλμῶν κ.τ.τ. Χαρακτηριστικὸν γνῶρισμα τῶν κινήσεων τούτων εἶναι ὅτι

μεταξύ τοῦ αἰσθήματος, τὸ ὁποῖον τὰς προκαλεῖ καὶ τῆς κινήσεως οὐδὲν γεγονός τῆς συνειδήσεως μεσολαβεῖ. Ἡ διέγερσις μεταβιβάζεται ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τῶν αἰσθητικῶν κέντρων τοῦ ἔγκεφάλου εἰς τὰ κινητικὰ καὶ ἡ κίνησις ἐκτελεῖται ἄνευ συμμετοχῆς τῆς κυρίως βουλήσεως(1).

3) Αἱ *ἐνστικτώδεις κινήσεις*. Τὸ βρέφος ἀρπάζει τὰ διάφορα ἀντικείμενα καὶ φέρει αὐτὰ εἰς τὸ στόμα· τὰ ὀρνίθια μόλις ἐκκολαφθέντα συλλαμβάνουν διὰ τοῦ ράμφους τοὺς σπόρους. Αἱ ἐνστικτώδεις κινήσεις προκαλοῦνται ὄχι ἐξ ἀπλῶν αἰσθημάτων, ὡς αἱ ἀντανεκλαστικά, ἀλλ' ἐκ συνθέτων ἐντυπώσεων.

4) Αἱ *ἐκούσiai κινήσεις*. Εἰς αὐτὰς προηγῆται κατὰ κανόνα μία ἐξ ἀναμνήσεως ἢ ἐκ φαντασίας παράστασις, διὰ τῆς ὁποίας καθορίζεται ἡ σύνθεσις καὶ ἡ κατεύθυνσις τῆς κινήσεως. Διὰ τῶν ἐκουσίων κινήσεων ἐξωτερικεῦεται ἡ κυρίως βούλησις.

5) Αἱ *αὐτόματοι κινήσεις*. Εἶναι αἱ ἀρχικῶς ἐκούσiai κινήσεις, αἱ ὁποῖαι διὰ τῆς συχνῆς ἐπαναλήψεως καὶ τῆς ἀσκήσεως ἔχουν εἰς τοιοῦτον βαθμὸν μηχανοποιηθῆ, ὥστε τελοῦνται αὐτομάτως. Ὅταν π.χ. ἐνδύωμεθα, κτενίζωμεθα κτλ., ἐκτελοῦμεν ποικίλας τοιαύτας κινήσεις.

Τὰ τρία πρῶτα εἶδη τῶν κινήσεων καλοῦμεν ὁμοῦ *ἐκουσίας κινήσεις*. Εἰς αὐτὰς ἔχομεν μίαν σκοτεινὴν μόνον τάσιν πρὸς δρᾶσιν. Ἀντικειμενικῶς ἐξεταζόμενα ὅλαι αὐταὶ αἱ κινήσεις ἀποκαλύπτουν τὴν σοφὴν σκοπιμότητα, ἢ ὁποῖα διέπει τὸν ὄργανισμόν μας. Διὰ τῶν αὐθόρμητων κινήσεων τὰ μέλη τοῦ σώματος ἀποκοτοῦν εὐκαμψίαν καὶ ἐλαστικότητα. Μὲ τὰς ἀντανεκλαστικάς προστατεύεται καὶ ἀμύνεται ὁ ὄργανισμός μας κατὰ τῶν ἐπιζημιῶν διὰ τὴν ὑγείαν καὶ τὴν κανονικὴν λειτουργίαν τῶν διαφόρων ὀργάνων ἐπιδράσεων τοῦ περιβάλλοντος. Τέλος αἱ ἐνστικτώδεις χρησιμεύουν εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ εἴδους.

Αἱ ἐκούσiai κινήσεις ἔχουν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὴν πηγὴν

(1) Συγγενεῖς κατὰ τὴν φύσιν πρὸς τὰς ἀντανεκλαστικάς εἶναι αἱ κινήσεις (μορφοσμοί, χειρονομίαι), διὰ τῶν ὁποίων ἐκφράζονται τὰ συναισθήματα καὶ ἰδίως αἱ ἀψιθυμίαι.

των εις *προδιαθέσεις*, τὰς ὁποίας ἡ καθόλου βουλητικὴ ἐνέργεια, ἡ ἐνυπάρχουσα μέσα εἰς τὸν ὀργανισμόν, ἀπέκτησε κατὰ τὴν πορείαν τῆς ἀνελιξεως ἐν τῇ προσπάθειά της νὰ προσαρμοσθῆ ὅσον τὸ δυνατὸν σκοπιμώτερον πρὸς τοὺς ὄρους τῆς ζωῆς. Αἱ προδιαθέσεις αὗται κληροδοτοῦνται ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν καὶ διὰ τοῦτο ἀρκεῖ καὶ μόνον ἓν αἰσθημα ἢ μία ἐντύπωσις, διὰ νὰ προκαλέσῃ ἀμέσως ἀναλόγους κινήσεις τελείως σκοπίμους ἀπὸ βιολογικῆς ἀπόψεως.

3. ΑΙ ΟΡΜΑΙ

Τάσιν καθ' ὁρμὴν ὀνομάζομεν ἐκείνην, κατὰ τὴν ὁποίαν ἔχομεν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι δρῶμεν ἀκουσίως, ὅτι δηλ. ἀντικείμενόν τι μᾶς ἔλκει ἢ μᾶς ἀπωθεῖ ἢ ὅτι ἐν γένει ἐσωτερικῶς ἀναγκάζομεθα νὰ δράσωμεν ἢ νὰ ἀντιδράσωμεν ἀπέναντι παρουσιαζομένης καταστάσεως, χωρὶς νὰ θέλωμεν. Π.χ. μετὰ μακρὰν ἀνάπαυσιν ἐπιζητοῦμεν τὴν κίνησιν ἢ ἀντιθέτως ἀποστέργομεν αὐτήν, ὅταν εἴμεθα κατάκοποι· ὁ διψῶν ἢ πεινῶν δὲν δύναται νὰ ἀντισταθῆ εἰς τὴν δίψαν καὶ τὴν πείναν, φέρεται ἀκουσίως πρὸς τὴν ἱκανοποίησιν αὐτῶν τῶν ἀναγκῶν· τὸ ὥραϊον πρόσωπον ἔλκει ἡμᾶς, τὸ ἄσχημον μᾶς ἀπωθεῖ, χωρὶς νὰ θέλωμεν. Εἰς ὅλας αὐτάς τὰς περιπτώσεις ἔχομεν τὴν συναίσθησιν, ὅτι ἐξωτερικὸς τις ἐρεθισμὸς ἢ μία ἀνάγκη ἐσωτερικὴ μᾶς ὠθεῖ ἀκουσίως εἰς ὠρισμένην ἐνέργειαν, διὰ τῆς ὁποίας καὶ μόνον θὰ καταπαύσῃ. Τὰς προδιαθέσεις ἢ κλίσεις, αἱ ὁποῖαι ἐξωτερικεύονται δι' ἀκουσίων τάσεων, ὀνομάζομεν (ἐν εὐρείᾳ ἐννοίᾳ) *ὀρμάς*. Τὸ ἄτομον εἶναι φορεὺς ποικίλων τοιούτων ὀρμῶν.

Αἱ ἔμφυτοι προδιαθέσεις διὰ νὰ ἐξελιχθοῦν καὶ διαμορφωθοῦν εἰς ὠρισμένας τάσεις, ἔχουν ἀνάγκην μαθήσεως καὶ ἀσκήσεως, ἥτοι τῆς ἀτομικῆς ἐμπειρίας ἐκάστου. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι *μανθάνομεν* νὰ τρώγωμεν, νὰ πίνωμεν, νὰ βαδίζωμεν, νὰ τρέχωμεν κτλ., ἐνῶ ὅλαι αἱ πράξεις αὗται προϋποθέτουν *ἐμφύτους ὀρμάς*, ἥτοι φυσικὰς προδιαθέσεις, τὰς ὁποίας κληρονομοῦμεν ἀπὸ τοὺς προγενεστέρους. Διὰ τῆς μαθήσεως καὶ τῆς ἀσκήσεως ἀποκτᾶται κυρίως ἡ κατεύθυνσις πρὸς τοὺς *εἰδικοὺς στόχους* τῶν ὀρμῶν. Π. χ. ὁ διψῶν ἀναζητεῖ ποτὴριον ὕδατος καὶ ὁ μικρὸς παῖς, ὁ ὁποῖος μόλις ἔμαθε

νά ἴσταται ὄρθιος, προσπαθεῖ νά στηριχθῆ ἐπὶ στερεῶν ἀντικειμένων, διὰ νά ὀρθωθῆ.

Ὅταν, ἐκτὸς τῆς ἐσωτερικῆς κλίσεως, τὸ ἄτομον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον ἐνεργῆ μὲ τρόπον κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον τελειῶς ἐσχηματισμένον πρὸς ἱκανοποίησιν τῆς κλίσεώς του, τὸν τρόπον τοῦτον τῆς διαγωγῆς, ὅστις εἶναι ὁμοιόμορφος εἰς ὅλα τὰ ἀνήκοντα εἰς τὸ αὐτὸ βιολογικὸν εἶδος ἄτομα καὶ εἰς μέγαν βαθμὸν σκόπιμος, ὀνομάζομεν ὄχι πλέον ὄρμην, ἀλλὰ *ἐνστικτον*. Τὸ ἐνστικτον λοιπὸν εἶναι σειρὰ καλῶς διατεταγμένων καὶ ἐν συνεχείᾳ τελουμένων πράξεων, διὰ τῶν ὁποίων ἐξυπηρετεῖται βιολογικῶς τὸ εἶδος, χωρὶς τὰ ὁμοιομόρφως ἐνεργοῦντα ἄτομα τοῦ αὐτοῦ εἴδους νά ἔχουν ἐπίγνωσιν τῆς σκοπιμότητος αὐτῶν. Ὁ νεοσσὸς τῆς ὄρνιθος μόλις ἐκκολαφθεὶς ἀρπάζει διὰ τοῦ ράμφους τοὺς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ πρὸ αὐτοῦ ριπτομένους σπόρους, ὁ νεοσσὸς τῆς νήσσης, ὅταν τὸ πρῶτον εὔρεθῆ πρὸ μικρᾶς δεξαμενῆς, ρίπτεται εἰς τὸ ὕδωρ καὶ κολυμβᾷ. Ἐξ ἐνστικτοῦ ἐνεργοῦν ἐπίσης τὰ πτηνά, ὅταν κατασκευάζουν τὴν φωλεάν των, ἐπφάζουν, τρέφουν καὶ διδάσκουν τοὺς νεοσσούς των νά πετοῦν. Τὰ ἐνστικτα εἶναι ἐκτάκτως ἀνεπτυγμένα εἰς τὰ ζῶα καὶ ἰδίως εἰς τὰ ἔντομα. Ἡ ζωὴ τῶν μελισσῶν καὶ τῶν μυρμηκῶν παρουσιάζει ἐκπληκτικὴν τάξιν καὶ σκοπιμότητα χάρις εἰς τὰ ἐνστικτα, διὰ τῶν ὁποίων ἔχουν προικισθῆ τὰ ἔντομα ταῦτα.

Ἐν γένει τόσον περισσότερα τελειῶς ἐσχηματισμένα ἐνστικτα παρουσιάζει ἓν ζῶον, ὅσον εἶναι ὀλιγώτερον ἱκανὸν νά ἀποκτήσῃ εἰς τὴν ζωὴν του σκοπίμους τρόπους ἐνεργείας. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἄλλα ζῶα τὰ ὀλιγώτερα καὶ τὰ ἀτελέστερα ἐσχηματισμένα ἐνστικτα.

Τὰς ὀρμάς τοῦ ἀνθρώπου διακρίνομεν συνήθως εἰς τρεῖς μεγάλας ομάδας: 1) εἰς τὰς *ὀρμάς πρὸς διατήρησιν τοῦ αἰόμου*· 2) εἰς τὰς *ὀρμάς πρὸς διατήρησιν τοῦ εἴδους* καὶ 3) εἰς τὰς *κοινωνικάς*. Εἰς τὴν πρώτην ομάδα ἀνήκουν ἢ πρὸς τροφὴν ὄρμη, ἢ πρὸς ἄμυναν (φυγὴ καὶ πάλη) καὶ ἢ πρὸς κτήσιν. Εἰς τὴν δευτέραν ἢ γενετήσιος ὄρμη καὶ ἢ ὄρμη τῆς στοργῆς καὶ τῆς φροντίδος διὰ τὰ τέκνα. Κοινωνικαὶ τέλος ὀνομάζονται ἢ ὄρμη πρὸς

συναναστροφήν μετά τῶν ὁμοίων, πρὸς ἀνακοίνωσιν, πρὸς μίμησιν, πρὸς ἀλληλοβοήθειαν καὶ πρὸς ὑπεροχήν ἐπὶ τῶν ἄλλων. Καὶ ἡ πνευματικὴ δραστηριότης τοῦ ἀνθρώπου θεμελιούται ἐπὶ ψυχικῶν προδιαθέσεων. Αἱ ὁρμαὶ αὗται πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τῶν ἄλλων, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ὡς σκοπὸν τὴν διατήρησιν τοῦ ἀτόμου, ὀνομάζονται *ὁρμαὶ πρὸς ἀνάπτυξιν τοῦ ἀτόμου* καὶ εἶναι ἡ ὁρμὴ πρὸς γνῶσιν καὶ ἡ ὁρμὴ πρὸς δημιουργίαν, εἰς τὰς ὁποίας ὀφείλεται ἡ προαγωγή τοῦ τεχνικοῦ καὶ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἡ ἀρχὴ τῆς σκοπιμότητος, ἡ ὁποία διέπει μὲ τρόπον ἀξιόθαύμαστον τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, ἀποκαλύπτεται ἀκόμη ἔμφανεστερον εἰς τὸ πλῆθος, τὴν ποικιλίαν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ὁρμῶν καὶ τῶν ἐνστίκτων.

4. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡ

Ἡ βούλησις ἐκδηλοῦται κυρίως εἰς ἐκεῖνας τὰς πράξεις, κατὰ τὰς ὁποίας ὁ ἐνεργῶν ἔχει ἀποφασίσει καὶ διὰ τὸν ἄμεσον στόχον καὶ διὰ τὴν ἐνέργειαν, διὰ τῆς ὁποίας θὰ ἐπιτευχθῆ ὁ στόχος, διὰ νὰ πραγματοποιηθῆ ὁ ἐπιδιωκόμενος ἀπώτερος σκοπός. Ὅταν λαμβάνωμεν τοιαύτας ἀποφάσεις, ἔχομεν τὴν συνειδησιν ὅτι ἐνηργήσαμεν μόνοι καὶ ὅτι ἡ πράξις ἀνήκει ἀποκλειστικῶς εἰς ἡμᾶς· ἔχομεν δηλ. *συνειδησιν τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεώς μας*. Ἀντιθέτως, εἰς τὰς πράξεις καθ' ὁρμὴν καὶ εἰς τὰς καθ' ἔξιν πράξεις, ἐπειδὴ δὲν ἀποφασίζομεν διὰ τὸν στόχον, οὔτε διὰ τὴν ἐνέργειαν, μὲ τὴν ὁποίαν θὰ τὸν ἐπιτύχωμεν, ἀλλὰ ἐνεργοῦμεν μηχανικῶς, ἔχομεν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι δὲν εἴμεθα ἐλεύθεροι, ἀλλὰ φερόμεθα ἄνευ συμμετοχῆς τῆς βουλήσεώς μας πρὸς τὰς τελουμένας πράξεις. Ἐχομεν δηλ. τὴν συνειδησιν ἐσωτερικοῦ τινος ἢ ἐξωτερικοῦ *ἀναγκασμοῦ*.

Ἡ κυρίως βούλησις δὲν ἐξωτερικεύεται μὲ τὴν θέσιν μόνον ἢ τὴν ἐκλογὴν τοῦ στόχου, ἀλλ' ἰδίως μὲ τὴν ἀπόφασιν νὰ *ἐνεργήσωμεν*, διὰ νὰ τὸν ἐπιτύχωμεν. Πρὸ τῆς ὀριστικῆς θέσεως ἢ ἐκλογῆς τοῦ στόχου προηγῆται μία κατάστασις ἀνησυχίας, ἐνίοτε ἀγωνίας· βασανίζομεν διὰ τῆς σκέψεως τὰ ἐνδεχόμενα,

τὰ ὅποια παρουσιάζονται, συγκρίνομεν αὐτὰ πρὸς ἄλληλα καὶ ἐν τέλει ἀποφασίζομεν ποῖον θὰ προτιμῶσωμεν. Μὲ τὴν θέσιν ὅμως τοῦ στόχου δὲν ἐπιτυγχάνει ὁ ἄνθρωπος τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπὸν. Πρέπει νὰ ἀποφασίσῃ καὶ νὰ δράσῃ. Καὶ εἰς τὴν ἀπόφασιν ταύτην, ἡ ὁποία συχνὰ δὲν λαμβάνεται (ὁπότε ἡ βουλευτική μας ἐνέργεια μένει ἀπλῆ πρόθεσις), ἐξωτερικεύεται ἡ κυρίως βούλησις, ἥτοι ἡ βούλησις ἐν τῇ αὐστηρᾷ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως.

Τὴν δύναμιν τῆς βουλήσεως προσδιορίζει ἡ σταθερότης, μετὰ τῆς ὁποίας ὄχι μόνον ἐμμένομεν εἰς μίαν εἰλημμένην ἀπόφασιν, ἀλλὰ καὶ προχωροῦμεν ἀπὸ τῆς ἐκλογῆς τοῦ στόχου εἰς τὴν δρᾶσιν. Εἰς τὰς περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ ταλαντευόμεθα μεταξὺ διαφόρων στόχων, ἐπειδὴ αἱ συνήθειαι καὶ αἱ ὄρμαί μας παλαίουν πρὸς ἀλλήλας καὶ πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴν ἐκτίμησιν τῶν προβαλλομένων λύσεων, οὕτω δὲ δὲν λαμβάνομεν οὐδεμίαν ὀριστικὴν ἀπόφασιν ἢ λαβόντες τὴν ἀπόφασιν ἀδυνατοῦμεν νὰ τὴν ἐκτελέσωμεν, διότι τὴν τελευταίαν στιγμὴν δὲν αἰσθανόμεθα τὸν ἑαυτὸν μας ἰσχυρὸν νὰ δώσῃ τὴν ἐντολήν: ἐμπρὸς ἐπὶ τὸ ἔργον! μᾶς καταλαμβάνει συναίσθημα *ἀνελευθερίας καὶ ἐντροπῆς*, ἰδίως ὅταν ἡ θέσις μας εἶναι κρίσιμος, πρόκειται δὲ ἐκ τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης στάσεώς μας νὰ κριθῇ τὸ μέλλον μας.

Ἡ συνειδησις τῆς ἐλευθερίας παρουσιάζει διαφόρους βαθμούς. Ἄλλοτε αἰσθανόμεθα τὸν ἑαυτὸν μας περισσότερον καὶ ἄλλοτε ὀλιγώτερον ἐλεύθερον εἰς τὰς ἀποφάσεις του. Συνειδησιν μεγάλου βαθμοῦ ἐλευθερίας ἔχομεν, ὅταν αἰσθανώμεθα τὸν ἑαυτὸν μας ἱκανὸν νὰ λαμβάνῃ καὶ νὰ ἐκτελῇ ἀποφάσεις τοῦ ὄχι ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν στιγμιαίων ὀρμῶν ἢ μακρῶν συνθηθειῶν, ἀλλ' ἐπὶ τῇ βάσει τῆς πραγματικῆς ἐκτιμήσεως σκοποῦ καὶ στόχων, ὅταν δηλ. μόνον ἡ *φρονήσις* διευθύνῃ τὴν βούλησιν μας. Π.χ. ὅταν ὁ μανιώδης καπνιστὴς ἢ πότης ἀπαλλάσσεται διὰ τῆς ἐπιμονῆς ἀπὸ τὸ πάθος τοῦ καπνίσματος ἢ τῆς οἰνοποσίας. Εἰς τὸ ζήτημα ἐάν, ἐκτὸς τῆς ἱκανότητος νὰ ἀποφασίζωμεν κατὰ τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς φρονήσεως, ὑπάρχῃ ὄντως καὶ ἐλευθερία βουλήσεως μετὰ τὸ ἐξῆς νόημα: ὅτι θὰ ἡδυνάμεθα ἐν

ώρισμένη περιπτώσει νά λάβωμεν καί ἀπόφασιν διάφορον ἐκείνης, τήν ὁποίαν διαγράφουν ὀλόκληρος ἡ ψυχική μας ἰδιοσυστάσια καί οἱ ἰδιαίτεροι ψυχολογικοὶ ὅροι τῆς στιγμῆς, ἡ ἔμπειρική Ψυχολογία δὲν δύναται νά δώσῃ ὀριστικὴν ἀπάντησιν. Τὸ ζήτημα τοῦτο εἶναι ἕν ἀπὸ τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς Φιλοσοφίας.

Ἡ βούλησις τοῦ ἀνθρώπου παρουσιάζει διαφόρους ἰδιορρυθμίας ὀφειλομένας τὸ πλεῖστον εἰς κληρονομικοὺς παράγοντας. Ταύτας ὀνομάζομεν *βουλευτικὰς διαθέσεις*, ἤτοι ἰδιότητες τῆς βουλήσεως, αἱ ὁποῖαι εἶναι κατὰ μέγιστον μέρος ἔμφυτοι ἢ ἕξις τὰς σταθεροποιεῖ. Ἀναλόγως τῶν ἰδιοτήτων τούτων διαμορφοῦται ὁ ψυχικὸς *τύπος* τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης διακρίνομεν συνήθως τοὺς ἑξῆς τύπους: τὸν «*ἀνθρώπων τῶν ὀρμῶν*», ὅστις παραδίδεται ἀπολύτως εἰς τὰ ἔνστικτα καὶ τὰ πάθη του, ἀδυνατῶν νά ἀντιδράσῃ κατ' αὐτῶν. Τὸν «*ἀνθρώπων τῶν ἀρχῶν*», ὁ ὁποῖος ἐμμένει εἰς τοὺς κανόνας, τοὺς ὁποίους ἔχει διαμορφώσει εἰς τὴν ζωὴν του, μέχρι τοιούτου ἐνίοτε σημείου, ὥστε δὲν δύναται νά ἀντιμετωπίσῃ μίαν νέαν περίπτωσιν κατὰ τρόπον διάφορον. Τὸν ἄκαμπτον «*ἀνθρώπων τῆς θελήσεως*», ὅστις ἐννοεῖ νά ἐκτελέσῃ τὴν ἀπόφασίν του εἰς πείσμα ὄλων τῶν δυσκολιῶν καὶ δὲν μεταβάλλει εἰλημμένην ἀπόφασιν, ἔστω καὶ ἂν μεταγενέστεραι σκέψεις ἀντιτίθενται εἰς αὐτήν. Τὸν «*εὐκόλον εἰς τὰς ἀποφάσεις ἀνθρώπων*», ὁ ὁποῖος χωρὶς μακρὰν σκέψιν ἀκολουθεῖ τὴν πρώτην τυχούσαν ἔμπνευσίν του. Τὸν «*ἀναποφάσιστον ἀνθρώπων*», ὁ ὁποῖος, ἐπειδὴ ἀναλύει πολὺ καὶ συλλογίζεται, εἰς οὐδεμίαν ὀριστικὴν ἀπόφασιν καταλήγει. Καὶ ἄλλους δευτερεύοντας τύπους.

Αἱ ἐνέργειαι ὅμως τῶν ἀνθρώπων δὲν ἐξαρτῶνται μόνον ἐκ τῶν ἰδιοτήτων τούτων τῆς βουλήσεώς των. Καθορίζονται καὶ ὑπ' ἄλλων παραγόντων, τῶν ὁποίων οἱ σπουδαιότεροι εἶναι οἱ ἑξῆς: 1) Αἱ ὀρμαί. 2) Αἱ ἕξεις. 3) Ἡ ἠθικὴ ἀγωγή, ἣτις ἀναλόγως τῆς δεκτικότητος ἐκάστου ἀνθρώπου κατευθύνει αὐτὸν πρὸς τὰς ἀξίας, αἱ ὁποῖαι γίνονται σκοποὶ καὶ ἐλατήρια τῶν πράξεων του. 4) Ἡ εὐστάθεια καὶ ἡ ἀντικειμενικότης τῆς κρίσεως. Καὶ 5) ἡ πίστις τῆς μνήμης.

Χαρακτήρα ἐν ψυχολογικῇ ἐννοίᾳ ὀνομάζομεν τὴν ἐνιαίαν συγκρότησιν ὄλων τῶν προδιαθέσεων καὶ ἰδιοτήτων τῆς Βουλῆσεως, τοῦ Συναισθήματος, τῆς Διανοήσεως, τῆς Φαντασίας καὶ τῆς Μνήμης, ἐν ὄσφῃ ἢ σύνθεσις τῶν ψυχικῶν τούτων δυνάμεων προσδίδει εἰς τὰς ἐνεργείας καὶ ἐν γένει εἰς τὰς ἐκδηλώσεις ἐκάστου ἀνθρώπου τὸν ἰδιαίτερον, τὸν προσωπικὸν αὐτοῦ τύπον. Ὅταν διαστελλόμεν ἓνα χαρακτήρα ἀπὸ ἓνα ἄλλον ἐξαίροντες τὰς ἰδιορρυθμίας του, καλοῦμεν αὐτὸν **ἀτομικότητα**. Τὸν πυρῆνα τοῦ χαρακτήρος ἀποτελοῦν πρωτίστως αἱ βουλευτικαὶ διαθέσεις. Ὁ χαρακτήρ διαμορφοῦται ὄχι μόνον ἐπὶ τῇ βάσει κληρονομικῶν στοιχείων, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ περιβάλλοντος καὶ τῶν παραστάσεων τῆς ζωῆς, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὴν προσωπικὴν ἐκάστου ἀνθρώπου ἱστορίαν.

Περὶ χαρακτήρος ὁμιλοῦμεν καὶ ἐν ἠθικῇ ἐννοίᾳ, ὅταν θέλωμεν νὰ τονίσωμεν τὴν ἐνότητα, τὴν σταθερότητα καὶ τὴν δύναμιν, ἢ ὁποῖα παρατηρεῖται ἐν συνεχείᾳ εἰς τὰς ἀποφάσεις καὶ τὰς πράξεις ἑνὸς ἀνθρώπου. Ἠθικὸς εἶναι ἐκεῖνος ὁ χαρακτήρ, ὁ ὁποῖος ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ ρυθμίῃ πάντοτε τὰς ἀποφάσεις καὶ τὰς πράξεις του συμφώνως πρὸς θεμελιώδεις ἠθικὰς ἀρχάς. Τὸ σύνολον τῶν ἀρχῶν τούτων λέγεται **φρόνημα**. Βεβαίως προϋποθέσεις πρὸς διαμόρφωσιν ἠθικοῦ χαρακτήρος εἶναι αἱ καλὰ κληρονομικαὶ προδιαθέσεις καὶ αἱ εὐνοϊκαὶ ἐπιδράσεις τοῦ περιβάλλοντος καὶ ἰδίᾳ τῆς παιδείας. Ἡ τελειοποίησις ὅμως τοῦ ἠθικοῦ χαρακτήρος ἐπιτυγχάνεται μόνον διὰ τῆς συνειδητῆς καὶ ἀόκνου προσπαθείας πρὸς αὐτοβελτίωσιν, ἤτοι διὰ τῆς **αὐτοδιαπαιδαγωγήσεως**. Ἡ ἱστορία γέμει παραδειγμάτων ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι διὰ συστηματικῆς καὶ ἐπιμόνου αὐτοδιαπαιδαγωγήσεως κατέστησαν ἑαυτοὺς ὑποδείγματα ἀρετῆς. Κατὰ μέγα μέρος ὁ χαρακτήρ ἡμῶν εἶναι ἔργον ἰδικόν μας. Διὰ τοῦτο ὑπέχομεν εὐθύνην διὰ τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἐξέλιξιν καὶ διὰ τὴν ὀριστικὴν διαμόρφωσιν του.

5. Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΙΣ ΤΟΥ ΕΓΩ

Εἰς τὴν Ψυχολογίαν Ἐγὼ ὀνομάζομεν τὸ *ψυχικὸν ὑποκείμενον*.

μενον ἐν γένει, ἦτοι τὸ ὑποκείμενον τῶν ψυχικῶν ἐνεργειῶν καὶ καταστάσεων : τοῦ αἰσθάνεσθαι, τοῦ παριστάναί, τοῦ συναισθάνεσθαι καὶ τοῦ βούλεσθαι.

Συχνὰ ὁμως ὁμιλοῦμεν καὶ περὶ *κοινωνικοῦ Ἐγῶ* εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ἐννοοῦμεν τὸ πρόσωπον εἰς τὰς κοινωνικὰς μετὰ τῶν ὁμοίων σχέσεις καὶ ἐκδηλώσεις του. "Ὅταν π.χ. λέγω : ἔχω πολλὰς γνωριμίας, εἶμαι ἔμπορος κτλ., ἐννοῶ τὸν ἑαυτὸν μου εἰς τὰς κοινωνικὰς ἐκδηλώσεις του. Ἐγὼ ἀποκαλοῦμεν καὶ τὴν *ἀτομικότητα*, ἦτοι τὸν χαρακτήρα εἰς ὃ,τι ἔχει σωματικῶς καὶ ψυχικῶς ἰδιαίτερον εἰς ὃ,τι δηλ. διακρίνει αὐτὸν ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Τὸ Ἐγὼ ὡς ἀτομικότης εἶναι ἡ φυσικὴ ἐνότης τῶν ἰδιαιτέρων σωματικῶν καὶ ψυχικῶν γνωρισμάτων, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουν ἐν ἄτομον. Τὸ Ἐγὼ τέλος ὡς *προσωπικότης* εἶναι ἐνότης πνευματικὴ, ἦτοι ἡ σύνθεσις τῶν πνευματικῶν (καλαισθητικῶν, ἐπιστημονικῶν, ἠθικῶν καὶ θρησκευτικῶν) ἐκτιμήσεων καὶ κατευθύνσεων ἐνὸς ἀνθρώπου ἐξέχοντος καὶ διακρινομένου τῶν ἄλλων λόγῳ τῶν ὑψηλῶν ἰδεῶν καὶ φρονημάτων του. "Ὡστε τὸν ὄρον Ἐγὼ μεταχειριζόμεθα εἰς ποικίλας περιπτώσεις καὶ διδομεν εἰς αὐτὸν ἐκάστοτε νόημα διάφορον.

Χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς συνειδήσεως τοῦ Ἐγὼ ἀποτελεῖ ἡ ἄμεσος γνώσις τῆς ταυτότητός μας. Κατ' αὐτὴν ἔχομεν σαφῆ ἐπίγνωσιν, ὅτι παρὰ τὸ πλῆθος καὶ τὴν ποικιλίαν τῶν ψυχικῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα συμβαίνουν ἐν ἡμῖν, εἴμεθα πάντοτε ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον. Τὴν γνώσιν τῆς ταυτότητός μας ἀποκτῶμεν καθ' οἷον τρόπον καὶ τὴν γνώσιν τῆς ταυτότητος τῶν ἀντικειμένων τοῦ περιβάλλοντος, ἦτοι διὰ τῆς ἀντιλήψεως, τῆς μνήμης καὶ τῆς κρίσεως. Καθὼς δηλ. κατὰ τὴν ἀντίληψιν κλάδου ἀμυγδαλῆς καταφόρτου ἀνθέων ἐνθυμούμεθα, ὅτι ὁ κλάδος οὗτος πρὸ ὀλίγων μηνῶν ἦτο τελείως γυμνός καὶ διὰ τῆς διανοήσεως θεωροῦμεν τὴν ἄνθησιν *ιδιότητα* τοῦ κλάδου, γεγονός δηλ. τὸ ὁποῖον συμβιβάζεται μὲ τὴν ταυτότητά του καὶ δὲν αἴρει αὐτὴν (κρίνομεν δηλ., ὅτι εἶναι ὁ αὐτὸς γυμνός κατὰ τὸ φθινόπωρον κλάδος, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου σήμερον παρατηροῦνται τὰ ἄνθη, καὶ ὄχι ἄλλος τότε καὶ ἄλλος τώρα) οὕτω καὶ ἐκ τῆς *ἐνότητος* τῶν ἐν ἡμῖν ψυχικῶν φαινομένων παρὰ τὴν διαρκῆ

ροήν των⁽¹⁾ κρίνοντας αποκτώμεν τὴν συνείδησιν, ὅτι μέσα εἰς τὴν ἐναλλαγὴν τῶν ψυχικῶν ἐνεργειῶν καὶ καταστάσεων παραμένομεν οἱ ἴδιοι πάντοτε. Ἐν τέλει *ἀποχωρίζομεν* τὴν ψυχικὴν μας ὑπόστασιν ἀπὸ τῶν ἐκδηλώσεών της καὶ θεωροῦμεν αὐτὴν *ὑποκείμενον* τῶν λειτουργιῶν καὶ *φορέα* τῶν ιδιοτήτων της, καθὼς ἀκριβῶς θεωροῦμεν καὶ τὰ ἀντικείμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου φορεῖς τῶν γνωρισμάτων των. Οὕτω φθάνομεν εἰς τὴν πλήρη συνείδησιν τοῦ Ἐγώ.

Ἰδιαιτέρως συμβάλλουν εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς ἀντιλήψεως ταύτης: 1) Ἡ ἀντίληψις τοῦ ἰδίου ἡμῶν σώματος, τὸ ὁποῖον μᾶς δίδεται διὰ τῆς ὁράσεως κατὰ τὸν αὐτὸν πάντοτε τρόπον καὶ 2) ἡ διαρκὴς παρουσία τῶν ὀργανικῶν, μυϊκῶν καὶ στατικῶν αἰσθημάτων, ἐκ τῶν ὁποίων πηγάζει ἓν ὅμοιον πάντοτε (κατὰ τὰ οὐσιώδη γνωρίσματά του) *σωματικὸν συναίσθημα*.

Πόση εἶναι ἡ ἐπίδρασις τῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἰδίου ἡμῶν σώματος καὶ τοῦ σωματικοῦ συναισθήματος ἐπὶ τῆς συνειδήσεως τοῦ Ἐγώ, ἀποδεικνύει τὸ γεγονός, ὅτι σημαντικαὶ καὶ αἰφνίδια μεταβολαὶ αὐτῶν τῶν δύο παραγόντων κλονίζουσιν καὶ ἐπηρεάζουσιν τὴν συνείδησιν τοῦ Ἐγώ. Οὕτω π.χ. ὅταν μετ' ἐπίμονον δρόμον λουσθῶμεν καὶ ἀλλάξωμεν φορέματα, ἔχομεν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι μετεβλήθημεν: «αἰσθάνομαι» λέγομεν εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην, «ὅτι ἔγινα ἄλλος ἄνθρωπος!» Τὰς νοσηρὰς ἀνωμαλίας τῆς συνειδήσεως τοῦ Ἐγώ, κατὰ τὰς ὁποίας ἔν καὶ τὸ αὐτὸ ἄτομον ζῆ διπλὴν ψυχικὴν ζωὴν (καὶ τριπλὴν ἐνίοτε), νομίζει δηλ., ὅτι ἀποτελεῖται ἐκ δύο (ἢ καὶ τριῶν) προσώπων ἀνεξαρτήτων ἀπ' ἀλλήλων, τὸ ὁποῖα μάλιστα ὁ ἴδιος ὀνομάζει μὲ ἄλλα ὀνόματα, ἢ Ψυχοπαθολογία ἀποδίδει κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς ἀποτόμους καὶ σημαντικὰς μεταβολὰς τοῦ σωματικοῦ συναισθήματος ὀφειλομένης εἰς βαθεῖας ἀλλοιώσεις τῶν ὀργανικῶν αἰσθημάτων.

Ὅλα τὰ εἶδη τῶν ψυχικῶν γεγονότων δὲν συνδέονται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον μὲ τὸν πυρῆνα τοῦ Ἐγώ μας. Στενώτε-

(1) Τῆς ἐνότητος τῶν ἐν ἡμῖν ψυχικῶν γεγονότων λαμβάνομεν γνῶσιν διὰ τῆς αὐτ-αντιλήψεως καὶ αὐτ-αναμνήσεως. Λέγομεν π.χ., ὅτι τὴν εἰκόνα ταύτην εἶδομεν διὰ πρώτην φοράν χθές· πρὸ ὀλίγου ἐδοκίμασαμεν δυσάρεστον ἔκπληξιν· τώρα ἐπιθυμοῦμεν νὰ ἀναπαυθῶμεν κ.ο.κ. Εἴμεθα οἱ ἴδιοι καὶ εἰς τὰς τρεῖς περιπτώσεις καὶ εἰς τὰ τρία σημεῖα τοῦ χρόνου.

ρον όλων συνδέονται μετ' αὐτοῦ τὰ συναισθήματα καὶ πρὸ πάντων αἱ βουλευτικαὶ ἐκδηλώσεις. Σημειωτέον δέ, ὅτι τὰ βουλευτικὰ φαινόμενα συνοδεύονται κυρίως ὑπὸ ὀργανικῶν, μυϊκῶν καὶ στατικῶν αἰσθημάτων ποικίλων κατὰ ποιὸν καὶ ἔντασιν, τὰ ὁποῖα, ὡς ἐλέγομεν ἀνωτέρω, βαθέως ἐπηρεάζουν τὴν συνειδησιν τοῦ Ἐγῶ. Ὅταν διὰ τῆς βουλήσεως ὑπερνικῶμεν ἐξωτερικὰ ἐμπόδια ἢ ἀπαλλασσώμεθα ξένων ἐπιδράσεων καὶ μακροχρονίων ἕξεων, μετὰ τοῦ αὐτοσυναισθήματος, τὸ ὁποῖον προκαλεῖ ἢ ἐπιτυχία, ἀποκτῶμεν συνειδησιν τοῦ Ἐγῶ μας, ὡς ὄντος *ἰσχυροῦ* καὶ *ἐλευθέρου*. Τόσον περισσότερον ἔχομεν τὴν συνειδησιν ταύτην, ὅσον διὰ τῶν πράξεών μας ἐξωτερικεύομεν τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν δύναμιν τῆς θελήσεώς μας. Καὶ τόσον ὀλιγώτερον, ὅσον γινόμεθα ἔρμια τῶν ἕξεων καὶ τῶν ξένων ἐπιδράσεων. Τοῦτο ἐκφράζομεν, ὅταν εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας λέγωμεν, ὅτι «χάνομεν τὴν ἐμπιστοσύνην εἰς τὸν ἑαυτὸν μας». Ἐκ τούτου ἄλλως ἐξηγεῖται, διατί ἀνεπτυγμένην συνειδησιν τοῦ Ἐγῶ ἔχουν αἱ ἰσχυραὶ προσωπικότητες, οἱ ἄνθρωποι οἱ *δημιουργικοὶ* εἰς τὰς διαφόρους σφαῖρας τοῦ Πολιτισμοῦ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΒΑΣΙΣ ΤΩΝ ΨΥΧΙΚΩΝ ΦΑΙΝΟΜΕΝΩΝ

1. ΤΟ ΝΕΥΡΙΚΟΝ ΣΥΣΤΗΜΑ

Ἐλέχθη ἤδη εἰς τὸ οἰκεῖον κεφάλαιον, ὅτι διὰ νὰ σχηματισθῇ ἡ ἐντύπωσις ἐνὸς χρώματος πρέπει προηγουμένως ἐν ὠρισμένον φυσικὸν γεγονός (κύματα ἠλεκτρομαγνητικὰ) νὰ ἐρεθίσῃ τὸν ἀμφιβληστροειδῆ χιτῶνα τοῦ ὀφθαλμοῦ μας. Ἡ διέγερσις μεταβιβάζεται ἔπειτα διὰ τῶν νεύρων εἰς τὸν ἐγκέφαλον, προκαλεῖ ἐπὶ τῆς οὐσίας αὐτοῦ ὠρισμένης ἀλλοιώσεις καὶ τότε ἔχομεν ὡς ἀντίδρασιν ψυχικὴν τὴν ἐντύπωσιν τοῦ χρώματος μέσα εἰς τὴν συνείδησίν μας. Κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν μιᾶς ἐκουσίας κινήσεως, π.χ. τοῦ βραχίονος, ἔχομεν τὴν ἀντίστροφον πορείαν ἀρχικῶς προκαλεῖται μία ὠρισμένη ἀλλοίωσις τῆς οὐσίας τοῦ ἐγκεφάλου, ἔπειτα ἡ διέγερσις μεταβιβάζεται διὰ τῶν νεύρων εἰς τοὺς μυῶνας τοῦ βραχίονός μας ὑπὸ μορφήν ἐντολῆς καὶ τότε οὗτος ἐκτελεῖ τὴν κίνησιν, τὴν ὁποῖαν θέλομεν. Διὰ νὰ τελεσθῇ λοιπὸν μία ψυχικὴ λειτουργία, ἀπαιτεῖται σύστημα ὀργάνων. Τὰ ὄργανα αὐτὰ εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ εἰς τὰ τελειότερα ζῶα ἀποτελοῦν τρεῖς χωριστὰς ομάδας :

1) *Αἰσθητήρια ὄργανα* ἢ *δέκται*, οἱ ὁποῖοι συλλαμβάνουν τοὺς διαφόρους ἐρεθισμούς. Περιέχουν, ἐξαιρέσει τῶν εὕρισκομένων ἐντὸς τῶν μυῶν καὶ τῶν τενόντων, ἐπιθηλιακὸν ἰστόν, ὁ ὁποῖος ἔχει τοιαύτην σύστασιν, ὥστε νὰ δέχεται τὴν ἐπίδρασιν ὠρισμένου εἴδους ἐρεθισμῶν. Ὅταν ὁ εἰδικὸς ἐκάστοτε ἐρε-

θισμός προσβάλλη τὸ αἰσθητήριο ὄργανον, προκαλεῖ εἰς τὰ ἐπιθηλιακὰ κύτταρα φυσικὴν ἢ χημικὴν μεταβολήν.

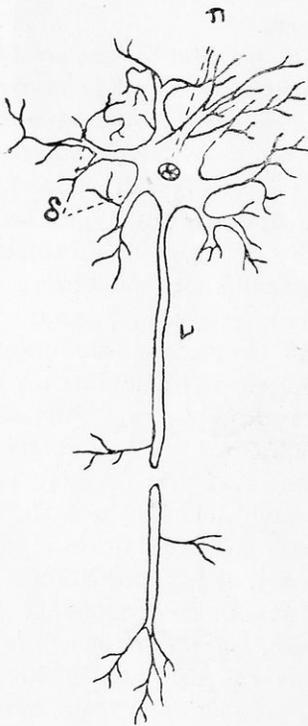
2) *Ἐκτελεσταί*. Τοιοῦτοι εἶναι οἱ μύες καὶ οἱ ἀδένες. Διὰ τῶν κινήσεων τῶν μυῶν καὶ τῶν ἐκκρίσεων τῶν ἀδένων ἐξωτερικεύονται αἱ ψυχικαὶ μας καταστάσεις.

3) *Τὸ νευρικὸν σύστημα*, τὸ ὁποῖον συνδέει δέκτας καὶ ἐκτελεστάς. Τοῦτο περιλαμβάνει: 1) τὸ *κεντρικὸν* νευρικὸν σύστημα (νωτιαῖον μυελὸν καὶ ἐγκέφαλον) καὶ τὰ *περιφερικὰ νεῦρα*, τὰ ὁποῖα διήκουν ἀπὸ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων μέχρι τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος (αἰσθητήρια νεῦρα ἢ κεντρομόλα) καὶ ἀπὸ τούτου μέχρι τῶν μυῶν καὶ τῶν ἀδένων (κινητήρια νεῦρα ἢ φυγόκεντρα). 2) τὸ *συμπαθητικὸν* ἢ αὐτόνομον νευρικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς προέκτασις τοῦ περιφερικοῦ κινητικοῦ. Ἡ φυσικοχημικὴ μεταβολή, ἢ ὁποία γίνεται εἰς τὰ κύτταρα τοῦ ἐπιθηλιακοῦ ἴστοῦ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων, προκαλεῖ νευρικὴν διέγερσιν εἰς τὰ ἀκροτελεύτια τῶν νεύρων, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται εἰς ἐπαφήν μὲ τὰ ἐπιθηλιακὰ κύτταρα. Ἡ διέγερσις αὕτη μεταβιβάζεται εἰς τὸ κεντρικὸν νευρικὸν σύστημα (νωτιαῖον μυελὸν καὶ ἐγκέφαλον). Ἐκεῖθεν δὲ ἢ μετοχετεύεται ἀπ' εὐθείας διὰ τῶν κινητηρίων νεύρων εἰς ἓνα μὴν ἢ ἀδένα, καθὼς συμβαίνει εἰς τὰς ἀντανεκλαστικὰς κινήσεις (π.χ. τὸ πᾶρνισμα, τὸ χάσμημα κ.τ.τ.) ἢ παραπέμπεται εἰς τὰ ἀνώτερα κέντρα τοῦ κυρίως ἐγκεφάλου, ἔνθα προκαλεῖ διαφόρους συνθέτους νευρικὰς μεταβολάς, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔχομεν ὡς ἀντίδρασιν εἰς τὸν ψυχικὸν κόσμον τὴν σειρὰν τῶν διανοημάτων, ἕως ὅτου διὰ τῶν κινητηρίων νεύρων δοθῆ τέλος ἐντολῆ εἰς τοὺς ἐκτελεστάς (μυῶνας ἢ ἀδένας) νὰ λειτουργήσουν, διὰ νὰ συμπληρωθῆ ἡ ὅλη πορεία.

2. ΤΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟΝ ΝΕΥΡΙΚΟΝ ΣΥΣΤΗΜΑ

Τὸ κεντρικὸν νευρικὸν σύστημα, ἧτοι ὁ ἐγκέφαλος, ὁ νωτιαῖος μυελὸς καὶ τὰ περιφερικὰ νεῦρα, ἀποτελεῖται ἐκ *νευράδων*. Ἐκάστη νευράς (Σχ. 7.) σύγκειται ἐκ *κνιτάρου* καὶ *ἀποφνάδων*. Τὸ κύτταρον εἶναι τὸ κύριον σῶμα τῆς νευράδος, ἔχει

δὲ πυρήνα καὶ πρωτόπλασμα ἡμίρρευστον, τὰ συστατικά τοῦ ὁποίου εἶναι λεύκωμα, ὕδωρ, ἄλατα καὶ ἄλλαι οὐσίαι. Αἱ ἀποφυάδες τῶν κυττάρων εἶναι δύο εἰδῶν: *δενδρῖται* καὶ *νευρῖται*.

Σχ. 7. Ἡ Νευράς.

Π=Πυρήν τοῦ κυττάρου, δ=δενδρῖται, ν=νευρίτης.

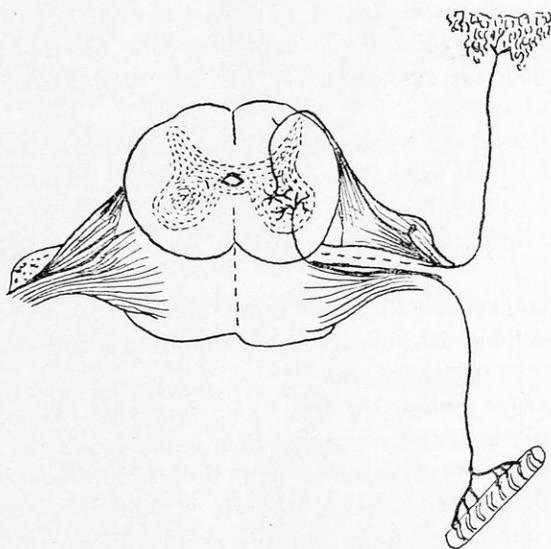
Οἱ δενδρῖται διακλαδίζονται εἰς λεπτότατα ἰνίδια καὶ ἔχουν μορφήν ρίζης φυτοῦ. Οἱ νευρῖται εἶναι μακραὶ ἴνες, αἱ ὁποῖαι εἰς τὸ ἄκρον ἀποσχίζονται εἰς κλωνία. Τὰ κλωνία τῶν νευριτῶν ἔρχονται εἰς ἐπαφήν με τοὺς δενδρῖτας ἄλλων νευράδων ἢ εἰσδύουν ἐντὸς τῶν μυῶν καὶ ἐνοῦνται με τὰ στοιχεῖα αὐτῶν. Οἱ νευρῖται περιβάλλονται ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν διὰ περιβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἀπομονοῦν αὐτοὺς καὶ μόνον τὰ κλωνία τῶν εἶναι γυμνά.

Τὰ νευρικά κύτταρα ἔχουν ποικίλα σχήματα (εἶναι στρογγύλα, ὠσειδῆ ἢ πυραμιδοσειδῆ) ὀνομάζονται *γάγγλια* καὶ τὰ κύτταρα αὐτῶν *γαγγλιακά*. Γάγγλια ὑπάρχουν πρὸ πάντων εἰς τὸν ἐγκέφαλον, εἰς τὸν νωτιαῖον μυελὸν καὶ εἰς τὰ αἰσθητήρια ὄργανα. Τὰ κύτταρα εἰς μεγάλα ἄθροίσματα ἔχουν χρῶμα βαθύ ἐρυθρόν, ὁμοιάζον πρὸς τὸ φαῖόν.

Διὰ τοῦτο καὶ ἡ φλοιώδης οὐσία τοῦ ἐγκεφάλου, ἢ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ τοιαῦτα ἄθροίσματα κυττάρων, ὀνομάζεται *φαῖά οὐσία*. Αἱ ἀποφυάδες τῶν κυττάρων ἔχουν χρῶμα λευκόν. Τὰ πλέγματα δὲ αὐτῶν ἀποτελοῦν τὴν λεγομένην λευκὴν οὐσίαν, ἥτις ἐν σχέσει πρὸς τὴν φαῖαν ἄλλην θέσιν ἔχει εἰς τὸν ἐγκέφαλον καὶ ἄλλην εἰς τὸν νωτιαῖον

μυελόν. Είς τόν ἐγκέφαλον ἡ φαιά οὐσία εἶναι ἔξωθεν καί ἡ λευκή ἔσωθεν. Ἀντιθέτως εἰς τόν νωτιαῖον μυελόν ἡ φαιά οὐσία εἶναι εἰς τὸ κέντρον, ἡ δὲ λευκή εἰς τὴν περιφέρειαν.

Ὁ νωτιαῖος μυελός εὐρίσκεται ἐντός σωλήνος τῆς σπονδυλικῆς στήλης. Ἐάν τάμωμεν ἐγκαρσίως μέρος τοῦ νωτιαίου μυελοῦ, θά παρατηρήσωμεν, ὅτι ἡ φαιά οὐσία αὐτοῦ ἔχει τὸ σχῆμα τοῦ γράμματος Η, περιβάλλεται δὲ ὑπὸ τῆς λευκῆς (Σχ. 8). Ἡ λευκή οὐσία τοῦ νωτιαίου μυελοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ

Σχ. 8. Νωτιαῖος μυελός. Ἀντανεκλαστικόν τόξον.

διπλᾶς δέσμας νευριτῶν. Ἡ ἔμπροσθεν εἶναι πλέγμα φυγοκέντρων ἢ κινητικῶν ἰνῶν, ἡ ὀπισθεν περιλαμβάνει ἴνας κεντρομόλους ἢ αἰσθητικᾶς.

Ὁ νωτιαῖος μυελός εἶναι ὄργανον ἀντανεκλαστικῶν λειτουργιῶν, ἤτοι διαφόρων κινήσεων καί ἐκκρίσεων, αἱ ὁποῖαι ἐκτελοῦνται ἄνευ συμμετοχῆς τῆς βουλήσεως, ὡς π.χ. ἡ διέγρυσις τῆς κόρης τῶν ὀφθαλμῶν κ.ἄ. Χρησιμεύει ἐπίσης καί ὡς

άγωγός, διὰ τοῦ ὁποῖου οἱ μεταβιβαζόμενοι διὰ τῶν περιφερικῶν νεύρων ἐρεθισμοὶ φέρονται πρὸς τὸν ἐγκέφαλον καὶ ἀντιθέτως ἄλλοι πάλιν ἐρεθισμοὶ ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου μεταβιβάζονται πρὸς τὰ περιφερικὰ νεῦρα.

Ἡ φαῖα οὐσία τοῦ νωτιαίου μυελοῦ ἐνώνεται πρὸς τὸ ἄνω μέρος μὲ τὰ κοιλώματα τοῦ ἐγκεφάλου.

Ὁ *ἐγκέφαλος* ἀποτελεῖται ἐκ πέντε μερῶν : Ταῦτα εἶναι τὰ ἐξῆς: 1) Ὁ ἔσχατος ἐγκέφαλος, ὅστις εἶναι συνέχεια τοῦ νωτιαίου καὶ ὀνομάζεται *προμήκης μυελός*. 2) Ὁ ὀπίσθιος ἐγκέφαλος ἢ ἡ *παρεγκεφαλῖς*. 3) Ὁ *μέσος* ἐγκέφαλος. 4) Ὁ διάμεσος ἐγκέφαλος, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει τοὺς *ὀπτικὸν θάλαμον*. Καὶ 5) ὁ *πρόσθιος* ἐγκέφαλος, ὁ ὁποῖος χωρίζεται δι' αὐλακος εἰς δύο ἡμισφαίρια.

1) Ὁ *προμήκης μυελός* ὡς ὄργανον ἀντανοκλαστικῶν κινήσεων ρυθμίζει τὰς σπουδαιότερας λειτουργίας τοῦ ὄργανισμοῦ, ἦτοι τὴν κυκλοφορίαν τοῦ αἵματος, τὴν ἀναπνοήν, τὴν πέψιν καὶ ἄλλας. Χρησιμεύει ἐπίσης καὶ ὡς ἄγωγός, ὅπως ὁ νωτιαῖος μυελός.

2) Ἡ *παρεγκεφαλῖς* εἶναι ὁμοίως ὄργανον ἀντανοκλαστικῶν λειτουργιῶν καὶ ρυθμίζει τὴν ἰσορροπίαν τοῦ σώματος καὶ τὰς κινήσεις τῶν μελῶν του.

3) Ὁ *μέσος ἐγκέφαλος* ἔχει σχέσιν μὲ τὴν λειτουργίαν τῆς ὄρασεως καὶ τῆς ἀκοῆς.

4) Ὁ *διάμεσος ἐγκέφαλος* χρησιμεύει ὁμοίως εἰς τὴν λειτουργίαν τῆς ὄρασεως, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας ψυχικὰς λειτουργίας. Ἐχει κυρίως μεγάλην σημασίαν, διότι δι' αὐτοῦ διέρχονται πολλοὶ δρόμοι συνδέοντες τὸν πρόσθιον ἐγκέφαλον μὲ τὰ ἄλλα μέρη τοῦ ἐγκεφάλου καὶ μὲ τὸν νωτιαῖον μυελόν.

5) Ὁ *πρόσθιος ἐγκέφαλος* εἶναι τὸ σπουδαιότερον μέρος τοῦ ἐγκεφάλου. Ἀποτελεῖται ἐκ δύο ἡμισφαιρίων, ἕκαστον τῶν ὁποίων διαιρεῖται μὲ ἐντομάς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον βαθείας, αἱ ὁποῖαι ὀνομάζονται *αὐλακες*, εἰς λοβούς. Οἱ λοβοὶ ἀναλόγως τῆς θέσεώς των ὀνομάζονται *μετωπιαῖοι*, *κροταφικοί*, *κεντρικοί*, *βρεγματικοί* καὶ *ἱνιακοί*. Οἱ μετωπιαῖοι χωρίζονται ἀπὸ μὲν τοὺς κροταφικοὺς διὰ τῆς λεγομένης *αὐλακος τοῦ Συλβίου*, ἀπὸ δὲ

τούς κεντρικούς διὰ τῆς *αὐλακος τοῦ Ρολάνδου*. Οἱ κεντρικοὶ χωρίζονται ἀπὸ τούς Ινιακοὺς διὰ τῆς *βρεγματοϊνιακῆς αὐλακος*.

Ἡ ἐπιφάνεια τῶν ἡμισφαιρίων εἶναι λεία μὲν εἰς τὰ κατώτερα ζῶα, εἰς τὰ τελειότερα δὲ ζῶα καὶ τὸν ἄνθρωπον ἀνώμαλος. Τὰ μεταξὺ τῶν αὐλάκων τμήματα τοῦ φλοιοῦ τοῦ ἐγκεφάλου λέγονται *ἔλικες*. Αὐλακες καὶ ἔλικες ὀνομάζονται ἀπὸ τὸν λοβόν, ὅπου εὐρίσκονται: μετωπιαῖα, κροταφικά, βρεγματικά κτλ., ἀναλόγως δὲ τῆς θέσεώς των ἐπὶ τοῦ λοβοῦ: ἄνω, μέση καὶ κάτω αὐλαξ ἢ ἔλιξ κ.ο.κ

Τὰ δύο ἡμισφαίρια τοῦ προσθίου ἐγκεφάλου εἶναι τὸ κυρίως ὄργανον τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν καὶ τῆς συνειδήσεως. Τὰ αἰσθήματα, τὰ ἄλλα ἀνώτερα ψυχικὰ φαινόμενα, αἱ ἐκούσiai κινήσεις κτλ. ὄργανον ἔχουν τὴν φαιάν οὐσίαν τῶν ἡμισφαιρίων. Ἐάν τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ ἐγκεφάλου ὑποστῇ ἀτροφίαν ἢ παθολογικὰς ἀλλοιώσεις, διαταράσσεται σοβαρώτατα ὁ ψυχικὸς βίος. Ὅταν εἰς τὰ ζῶα ἐξαίρεσωμεν τὰ ἡμισφαίρια, παρατηροῦμεν, ὅτι ἐξαφανίζεται ἡ συνειδησις καὶ πᾶσαι αἱ κινήσεις αὐτῶν γίνονται ἀντανακλαστικά: ἐλλεῖπει δηλ. ὁ ἀνώτερος ρυθμιστὴς τοῦ ψυχικοῦ βίου.

3. ΤΟ ΣΥΜΠΑΘΗΤΙΚΟΝ ΝΕΥΡΙΚΟΝ ΣΥΣΤΗΜΑ

Τὸ συμπαθητικὸν νευρικὸν σύστημα ἐπιδρᾷ ἐπὶ τοῦ ψυχικοῦ βίου ὄχι ἀμέσως ὡς τὸ κεντρικόν, μετὰ τοῦ ὁποίου συνδέεται, ἀλλ' ἐμμέσως. Τὸ σύστημα τοῦτο ρυθμίζει τὴν λειτουργίαν τῶν σπλάγχχων καὶ τῶν ἀγγείων τοῦ σώματος. Διαίρεται δὲ εἰς δύο μέρη: τὸ *κυρίως συμπαθητικόν* καὶ τὸ *παρασυμπαθητικόν*.

Τὸ *κυρίως συμπαθητικόν* ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ στελέχους, τῶν συνδετικῶν κλάδων καὶ τῶν περιφερικῶν ἰνῶν. Στέλεχος ὀνομάζονται τὰ γαγγλιακὰ κύτταρα, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται τοποθετημένα εἰς δύο στοίχους ἐκατέρωθεν τῆς σπονδυλικῆς στήλης. Συνδετικοὶ κλάδοι εἶναι οἱ νευρίται, οἱ ὁποῖοι φερόμενοι εἴτε ἐκ κυττάρων τοῦ νωτιαίου μυελοῦ εἴτε ἐκ τῶν γαγγλιακῶν κυττάρων τοῦ στελέχους, σιδέουσι τὸ συμπαθητικὸν σύστημα μὲ τὸ κεντρικόν. Τέλος αἱ περιφερικαὶ ἴνες φέονται ἐκ τῶν γαγγλίων τοῦ στελέχους καὶ καταλήγουσι εἴτε ἀπ' εὐθείας εἴτε δι' ἄλλων συμπαθητικῶν γαγγλίων εἰς τὰ περιφερικὰ ὄργανα (σπλάγχχνα).

Τὸ *παρασυμπαθητικόν* ἀποτελεῖται ἐξ ἰνῶν, αἱ ὁποῖαι φέονται ἀπὸ τὸν μέσον ἐγκέφαλον, τὸν προμήκη καὶ τὸ κάτω τμήμα τοῦ νωτιαίου

μυελού. Αί άναχωρούσαι έκ του μέσου έγκεφάλου καταλήγουν εις τό οφθαλμικόν γάγγλιον και συντελοϋν εις την λειτουργίαν των οφθαλμών. Όσαι φύονται έκ του προμήκουσ, χρησιμεϋουν δια την ρύθμισιν της λειτουργίας της καρδιάς, των βρόγχων, του στομάχου, των έντέρων και άλλων οργάνων. Αί ίνες τέλος, αι όποίαι φύονται έκ του κάτω τμήματος του νωτιαίου μυελού, ρυθμίζουν την λειτουργίαν των γεννητικων και άλλων οργάνων.

Λόγω της τοιαύτης θέσεώς του τό συμπαθητικόν σύστημα χρησιμεϋει ως μεσάζων μεταξύ των σπλάγχων και του κεντρικού νευρικού συστήματος. Διά του συμπαθητικού τό κεντρικόν νευρικόν σύστημα έπιδρα επί των σπλάγχων και των άγγείων του σώματος, ως συμβαίνει π.χ. εις τό έξ έντροπής έρύθημα. Και άντιθέτως πάσα διάθεσις ή άνωμαλία των σπλάγχων ή των άγγείων έπιδρα διά του συμπαθητικού επί του κεντρικού νευρικού συστήματος και προκαλει άντίστοιχα ψυχικά φαινόμενα· αι διαταραχαι π.χ. του στομάχου έχουν ως άπήχησιν εις την ψυχήν μας συναίσθημα δυσαρσεκείας.

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σελίς

1. Ἀντικείμενον καὶ σκοπὸς τῆς Ψυχολογίας	5
2. Ἡ Ψυχολογία ὡς Ἐπιστήμη	7
3. Αἱ μέθοδοι τῆς Ψυχολογίας	8
4. Κλάδοι τῆς Ψυχολογίας	10

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΤΑ ΓΝΩΣΤΙΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ

Διαίρεσις τῶν ψυχικῶν φαινομένων	13
--	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α. — Τὰ αἰσθήματα.

1. Τὸ αἶσθημα ἐν γένει	16
2. Διαίρεσις τῶν αἰσθημάτων	18
3. Αἰσθήματα θερμοκρασίας, πίεσεως καὶ πόνου	19
4. Αἰσθήματα γεύσεως καὶ ὀσμῆσεως	22
5. Ἀκουστικὰ αἰσθήματα	24
6. Ὀπτικὰ αἰσθήματα	27
7. Αἰσθήματα ὀργανικά, μυϊκὰ καὶ στατικά	34
8. Σχέσεις μεταξὺ ἐρεθισμοῦ καὶ αἰσθήματος. Νόμοι τῶν αἰσθημάτων	36

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β. — Αἱ παραστάσεις.

1. Ὅρισμός, εἶδη καὶ ἰδιότητες τῆς παραστάσεως	41
2. Παραστατικοὶ τύποι	46
3. Σύνδεσις καὶ ἀνάπλασις τῶν παραστάσεων	48
4. Οἱ ἰδιαιτέροι ὅροι τῆς ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων	52
5. Μνήμη καὶ ἀνάμνησις	58
6. Ἡ φαντασία	62

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ. — Αἱ κυρίως γνωστικαὶ λειτουργίαι.

1. Ἡ ἀντίληψις	66
2. Παραίσθησις καὶ ψευδαισθησία	70
3. Ἡ ἀντίληψις τοῦ χώρου	71
4. Ἡ ἀντίληψις τοῦ χρόνου	78
5. Ἡ συνείδησις	81
6. Ἡ προσοχή	83
7. Ἡ διανόησις	89
8. Ἐννοια καὶ γλῶσσα	99

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΒΟΥΛΗΣΙΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α.—Τὰ συναίσθηματα.	Σελίς
1. Τὸ συναίσθημα καθόλου	104
2. Χαρακτηριστικὰ φαινόμενα τοῦ συναισθηματικοῦ βίου . . .	109
3. Εἶδη τῶν συναισθημάτων	115
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β.—Ἡ βούλησις.	
1. Ἡ ἐκδήλωσις τῆς βουλήσεως	122
2. Αἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου	127
3. Αἱ ὁρμαὶ	131
4. Ἐλευθερία καὶ χαρακτήρ	133
5. Ἡ συνείδησις τοῦ Ἐγῶ	136

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ἡ φυσιολογικὴ βάση τῶν ψυχικῶν φαινομένων

1. Τὸ νευρικὸν σύστημα	140
2. Τὸ κεντρικὸν νευρικὸν σύστημα	141
3. Τὸ συμπαθητικὸν νευρικὸν σύστημα	145

Σημείωσις διὰ τὸν διδάσκοντα.

Τὰ διὰ στοιχείων μικροῦ ὀφθαλμοῦ (τῶν 8 στιγμῶν) ἐκτυπωθέντα χωρὶα τοῦ παρόντος βιβλίου δύνανται νὰ παραλείπωνται κατὰ τὴν διδασκαλίαν, ἂν ὁ διδάσκων ἤθελε κρίνει τοῦτο δι' οἰονδήποτε λόγον ἐνδεδειγμένον.

ΔΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΦ. ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ

ΔΡΧ. 30.—

ΔΙΑ ΤΑΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΔΡΧ. 33.—